

Т. Лисовиц

ЗАПИСКИ
ЮРІЯ ДІБРОВИ

П. ЛІСОВИЙ

ЗАПИСКИ
ЮРІЯ ДІБРОВИ

ХРОНІКА ОДНОГО ЖИТТЯ

КНИГА ПЕРША

КНИГОСПІЛКА

Библиографическое описание этого издания помещено в «Літопису Українського Друку», «Карточном репертуарі» и др. указателях Украинской Книжной Палаты.

Обкладинка Н. СОБОЛЯ

Упрліт № 2503. Харків

Зам. 133. Тир. 5.000.

Літ.-друкарня

КНИГОСПІЛКИ

Харків, Нечеч.

наб., 14

1990

ЧАСТИНА ПЕРША

Кожна людина носить у собі
цілий всесвіт, повний своєрід-
ности і не подібний до інших.

Гайне

I

Юрій Діброва
Андрію Кошовому

Мій друже! От уже другий рік, як я живу на селі. Моя хата стоїть серед старого саду. І ця хата і цей сад—це все, що лишилось від маєтку одного з нащадків, колишнього значного українського роду, що його предок за козацьких часів уславився своєю боротьбою за „вольності“ українські, щоб потім його онуки вірно-піддано лизали царські ботфорти. Праправнука того козарлюги, що колись на скаженому коні гасав по степах України і про лицарські вчинки якого ще й досі співають у нас пісень, селяни тисяча дев'яцот вісімнадцятого року вивели до рову й розстріляли, а землю поділили й орють її собі спокійно ось уже котрий рік. Був ще син у цього старого пана, так він невідомо де подівся, мо' за кордоном десь сидить, а мо' наклав головою, б'ючись у лавах білих за свій маєток. Раніше був тут пишний палац у стилі ампір, що своїм фронтоном виходив на Десну; від будинку до річки витяг-

лась прекрасна широка липова алея, що якимсь чудом зосталась не вирубана і є й досі. 1919 року, коли білі захопили це село, вже й друга половина чоловіків утекла в ліс, бо перша, ще перед тим, пішла разом з червоними. Одного осіннього вечора червоні партизани наскочили на маєток, перестріляли невеликий загін білих, що розташувався в палаці, а самий палац підпалили зо всіх боків, і в червоній зазраві пожежі знову відступили до лісу.

Селяни байдуже дивились на те, як горів палац, збудований на крові, потові і сльозах їхніх дідів; у багатьох з них ще свербіла спина, що скоштувала гетьманських, німецьких та денікінських шомполів і, звісно, що ні в кого й пучка не ворохнулась, щоб гасити пожежу. Спільний усім настрій висловив дев'яностолітній дід Редька. Дивлячись клипавими очима на іскри, що їх вогняні вихори підкидали до чорного неба, він говорив:

— Хай, діти, все зле на світі гине!.. Отак, як ото гине від огню палац панський, так хай навіки згине і все панське!... Руйнуйте, діти, дощенту!.. Щоб і сліду панського не лишилось!

Муровані стіни селяни згодом розібрали собі на комини, і від графського палацу, справді, не лишилось і сліду.

Сам я живу в будинку, де за графських часів проживав старий садівник, якийсь німець із Мюнхену; стіни будинку ніби й досі зберігають запахи тих ніжних квіток, що ними він прикрашав клюмби перед палацом. Кажуть, що цей садівник був якийсь чудодій; таких прекрасних і невиданих форм виходили з-під його рук квіти. Садівник вісімнадцятого року разом із німцями виїхав до фатерлянду, заховавши в своїй душі страх

і зненависть до нашого „дикого“ мужика, що з нього ще не зовсім вивітрилася гайдамацька натура; тепер, на місці колишніх розкішних клюмб, я викохую картоплю „деодару“ і роздаю її селянам; вони беруть і не нахваляться нею.

Позад саду стоїть старий сосновий бір, а за кілька кроків від мого порогу тече Десна. Навколо тиша. Вдень і вночі чути, як хлюпотить вода, як вона шдурдить і підмиває береги, як часом з лунким плюскотом обвалюється підмита земля. Обрій з півночі закрито лісом, зате на південь одкривається широкий краєвид на Задесення; зимою воно виблискує снігом, рано повесні вкривається водою аж геть туди, до білих піскуватих горбів,—на них ще так мальовничо вирізблюються вітряки,—а над водою по сірому небу летять на північ ключами журавлі, гуси, лебеді; іноді вони сідають відпочивати на цей водяний простір, що являє собою могутню ріку; тоді водяна просторінь оживає, летять бризки, повітря наповнюється криком і гамором крилатих гостей,—здається, дзвенить саме повітря. Я ніколи не забуду своєї першої весни тут, як крилаті мандрівці, покладаючись на свій інстинкт, зарано пролетіли на північ. Раптом стали морози, і збентежене птаство почало повертати назад. Вся просторінь між небом і землею сповнилася розпачливими пташиними криками; не було ні ладу, ні порядку; стрункі ключі зламалися, зчинилася цілковита паніка; голодна й знесилена птиця падала на землю, на воду, на луг, городи, на двори, так що можна було ловити її руками. Багато її тоді померзло, багато загинуло від людської руки. Було страшно й боляче дивитися, як горді лебеді конали в холодних обіймах морозу, і мутна течія річки на своїх бурхливих хвилях несла їх мертві тіла, мов

якісь білі лілеї. Летіти так далеко, так довго, з такими летіти надіями, — і зустріти несподівану й люту смерть, бо лиховісна зима раптово повернулася і прогнала весну рожеву!

Весною луг зацвітає тисячами квітів, і пахощі їх линуть просто у відчинені вікна моєї кімнати. Часто розсяненими ранками я перепливаю човном на той берег, іду по пояс у траві, роса бризкає безліччю діамантів мені на ноги, і мені хочеться в якомусь екстазі кинутись лицем на землю, цілувати її і дихати її цілющим духом.

А потім виходять на луг люди; блискавицями миготять коси, і рівними рядами лягає цей різнобарвний, такий багатий на життя, світ трав; тоді над Десною літає тьмянний запах свіжого сіна; тоді вночі луг зацвітає незчисленними багаттями, залізними путами дзвонять спутані коні, мутно біліє в темряві шатро, тривожно підпадьомкають розігнані перепели,—і до самого ранку не вмирає пісня, гомін і регіт молоді. Тихо виходжу я тоді на берег, наслухаю тишу ночі, віддалені голоси, дивлюсь на високе небо, і якесь невимовне хвилювання закрадається мені в душу, тихий жаль хто й знає за чим зринає в моїм серці, і п'янять мене ці запахи мертвих трав. І так стою доти, поки хтось незримий не почне гасити зорі, поки на сході не зарожевіє небо, поки луг не засне міцним коротким сном, а вода не почне відзеркалювати своїх берегів. Тоді тихою ходою я йду до бору, щоб там у повній самоті зустрінути сонце.

Мені з вікна весінні видно грози, що пролітають над ланами, сині смуги теплих дощів, що кроплять землю; часто ночами я милуюсь тим, як тихими загравами спалахує небо і здалеку докочується гуркіт грому.

А далі осінь, густий серпанок дощу, важкі хмари, пронизливий вітер, що довго й нудно гуде в деревах, похмурий пейзаж, короткі сірі дні і довгі самотні ночі.

В один із таких вечорів, коли на дворі так непривітно, за вікном розлита густа темрява, а річка гнівно бризкає і хлюпотить об береги, у мене зародилась думка написати щось на зразок власних спогадів.

Довгі вечори я висиджував над грубим зошитом, занотовуючи все давно пережите. Це допомагало мені спокійніше переносити довгі зимові ночі, і поки я писав, передо мною вставали давно минулі дні, і я ніби вдруге переживав свою молодість.

Тепер знову весна, знову дзвенить вода в полі, розливається Десна, оживає поле, ліс і луг. Повітря сповнене густого духу землі, що парує під теплим промінням сонця. Я часто одриваюсь від рукопису і дивлюся в блакитну далечінь, що кличе й вабить мене до себе.

Іноді я не витримую, встаю з-за столу і дивлюсь у вікно. Зринають спогади, збуджуються невиразні бажання. Хочеться вийти і піти просто кудись, у світи, як колись замолоду.

То кличе весна!

Ти, мабуть, питаєш, що це за ідилія така, куди це я потрапив, що в мене революційна романтика перемішана з такою буденною річчю, як картопля, звідки ці пантеїстичні настрої, що трохи припахують сентименталізмом, звідки ця розчуленість і захопленість природою?

Коли хочеш, розкажу. Забився я сюди дуже просто — приїхав лікуватись. Ти здивовано підводиш при цьому брови і не віриш, але це так, — я от уже другий рік

сиджу тут і таки справді лікуюсь; проте, це ніби трапилося вчора. Я бачу себе в тихому кабінеті Степана Івановича, ти його знаєш; він, перекидаючи з руки в руку ножа для розрізування паперу, говорив:

— Ну, от!.. Тобі треба дати можливість видужати, відпочити... Я тут вже радився з товаришами, вони теж такої думки... Всі кажуть, що тобі треба на село!.. Що ти на це скажеш?..

Я мовчав. Настрій у мене був пригноблений, глибока прострація охопила всього мене, я почував себе якимсь дерев'яним, до всього байдужим; думка про те, що я вже нездатний до активної роботи, ще дужче мене гнобила. Це була якась таємнича нервова хвороба. Треба тобі сказати, що перед цим я над міру багато працював, і, можливо, що й сама хвороба зародилась від перевтоми та виснаження сил. Воля у мене занепадала, все падало з рук. Лікарі похитували головами і говорили, що мені конче треба перемінити місце й роботу. Більше руху, більше фізичної праці, дати роботу м'язам, примусити жвавіше циркулювати кров, ніяких нервових роздратовань, тиша, спокій,— і мої нерви поволі прийдуть до нормального стану.

Я, власне, за тим і прийшов до Степана Івановича, щоб порадитись із ним з цього приводу, і був йому дуже вдячний, що він перше заговорив про це; не треба було мені першому починати розмову. Проте, у мене мимоволі вихопилось:

— На село?.. А що я там робитиму?.. Та чи й здатний я, взагалі, до чогось тепер?..

Він перекинув ножа з правої руки до лівої і, розрізаючи ним повітря, в такт словам, відповів:

— Та ти ж, здається агроном?.. На селі нам, як ніколи, потрібні культурні робітники. Село ти знаєш...

Отже згоджуйся. А як почуватимеш себе на твердих ногах, тоді можна буде знову говорити!

Він замовк і дивився через відчинене вікно в сад, де стояли білі в цвіту яблуні; їхні пахощі сповнювали всю кімнату; було видно крізь вирізування дерев клаптик синього неба. Було тихо. З річки, що була десь за садом, тягло прохолодою; за вікном ластівки прорізували повітря і кулями пролітали стрижі.

Після довгої павзи я сказав:

— Гаразд, я згоджуюсь!

Степан Іванович жваво повернувся і пильно подивився на мене своїми білуватими очима на білому обличчі,— колір, що він його набув по довгих роках царської в'язниці,—і промовив:

— Значить, поладили... Приходь сьогодні на засідання, та разом і документи одержиш!..

— Чи варто, Степане Івановичу?

— Як хочеш, як хочеш!—заспішив він.—Ну, прощай!.. У мене робота!..

Я пішов, а другого дня мав на руках документи, де стояло, що отакий то й такий то призначається на завіда-теля агробази там то і отам то, куди й має негайно виїхати.

Уважно й довго читав я того маленького папірця. Він закінчував цілу смугу мого життя... А може тільки но розпочинав!

Проминув після того цілий рік, а я все „видужував“. Можливо, що в іншому місці я видужував би швидше. Та коли вже я тут, значить,—тут, і нічого мудрувати.

Лікарі казали правду, коли відсилали мене на село, бо фізична робота,—а я любив працювати в саду,—та далекі прогулянки мали гарні наслідки: я справді почав видужувати. Селяни прегарно до мене поставились,

я обжився, робота мене починала заповоняти, і я все рідше й рідше думав про від'їзд кудись. Я нікому про себе не нагадував, про мене теж ніби забули.

Дружина моя лишилась у місті. Звісно, я трохи сумував за нею, але настоювати на тому, щоб вона їхала з мною, не смів. Так минув рік.

Одного прекрасного весіннього дня я пішов до своїх ділянок на полі. Надійшли селяни,—одному те, іншому це, тому насіння, тому пораду; потім пішли перевіряти колективні спроби; там знову розмови, поради, поправки, сперечання. Так ото час пролинув до вечора. Повертаючись додому, завернув до кооперативу. Голова правління, Семен Довгопол, забачивши мене, ще здалеку гукнув:

— Юрію Петровичу, зайдіть до нас, нові газети є!

Повернув. Селяни розступились і пропустили мене в своє коло.

— Що нового?—питаю.

— Та от Китай... У Шанхаї розстріли!.. Імперіялізм розперезався!..

Серед усіх присутніх почувалося легке хвилювання. Сірі селянські постаті повернулися до мене і чекали, що я скажу на це. Нетерпіння їхнє було зрозуміле, бо весь час на селі кружляли чутки про близьку війну. Я взяв газету і почав читати телеграми про жахливі події в Шанхаї.

— Точнісінько, як у нас колись робилось!— зауважив один.

А другий додав:

— А чи не загрожує це нам війною?.. Китайців ото б'ють, а на нас зуби гострять!..

Бачу, що треба поговорити з ними. І я почав пояснювати значіння тих подій, що ото вибухнули майже на

протилежному кінці землі. Вони слухали, а в їхніх очах спалахували вогники, і гасли. Ті вогники були мені знайомі, вони передавались і мені. І розмова точилась усе далі й далі. Вже зовсім звечоріло, коли ми розійшлися.

На порозі на мене чекала Христя, молода молодиця, що веде моє господарство. Я пізнав її по сорочці, що біліла на темному отворі дверей.

— А де це ви пропадали цілий день? — зустріла вона мене. — Мітинг, чи що скликали?

— Ні, так погомоніли трохи. А як Влад?

Влад — це мій син.

— Влад нагодований і спить. А ви вечеряти будете?

Вона підвелась, висока, струнка, з дівочими формами, і пройшла вперед. У кімнаті горіла лампа, затінена абажуром; тільки на стіл падало ясне світло, а кутки ховались у присмерку. Христя тихо цокотіла посудом, лаштуючи вечерю. Потім, коли вже прибирала зі столу, раптом схопилась.

— Ой, дурепа!.. Я й забула, що вам є лист! Мабуть від Олени Миколаївни! — і вона кинулась до другої кімнати.

Так, лист був від Олени. Я от уже третій тиждень чекав на нього. Вона за останній час писала мені не дуже часто, а листи її були якісь короткі й холодні. Нашвидку розірвав конверту і втопив зір у літери. Але що далі читав, то ставало мені тяжче, а очі чомусь застилав туман. Олена писала, що листа мого вона отримала, але не відповідала через дуже поважні причини. А потім боялась мене образити. А потім хотіла себе перевірити. І от після того, як вона себе перевірила, вона дає мені відповідь. Нам краще розлучитись, — писала вона, — бо вона вже більше не дружина мені.

Що таке, в чому річ, чому не дружина? — питав я самого себе і читав далі: — „Я от уже третій місяць живу з Красовським. Коли ти знатимеш про це, то тобі легше буде забути про мене“. Щодо Влади, то вона нічого немає проти того, щоб узяти його до себе; але, правду кажучи, їй не дуже хочеться його брати, бо він заважатиме роботі. На селі йому буде гарно, а я та Христя краще його доглянемо, ніж вона. Наприкінці вона прохала вибачити їй ту прикрість, що вона завдала мені цим листом, висловлювала побажання, що ми лишимось все таки друзями, збережемо товариські взаємини і повагу одне до одного, і між нами не буде тієї ворожнечі, що була б негідна нас.

Злість і ревності охопили мене, і я зім'яв листа.

— Он воно як! — думав я. — Поки ти тут працюєш, вона там розважається, а потім ще й листа пише, щоб не гнівався! До моралі закликає! Нічого собі, хороша мораль!.. — І я спазматично розреготався. Красовського я трохи знав, але деякі риси його вдачі мені зовсім не подобались; я вважав його за циніка й неглибоку людину.

— Так от кого вибрала Олена, — думав я, ідучи темною алеєю до Десни, — Олена, яку я вважав за людину, що має чудовий, тонкий смак! — Мені здавалось, що, вибрала б вона іншого, моя злість і образа не були б такі болючі. — „Нічого дивного тут немає!“ — думав я трохи згодом, зупиняючись над темною водою, що в ній мерехтіли зорі. — „Протилежності тяжать одна до одної. І тому цілком природно, що ніжній Олені захотілося здорового самця!“

— Ці мої міркування не робили мені чести; один бог без гріха, говорили наші батьки, коли хотіли виправдати своє чергове паскудство, і не мені було судити Олену,

не мав я на те найменшого права. Але ці холодні міркування прийшли потім, а в той момент я ладен був кричати й битися від болю, я почував у Олениному вчинку собі образу, від якої пашіло мені лице. Це тільки зайвий раз доводить, як глибоко ще в нас сидять забутки старого і як важко часом буває перемогти в собі горілу. Ти не посміхайся при цьому. Ревнощі охопили мене всього так, що я ладен був битись із Красовським за Олену, як бились колись первісні самці. Зрозуміла річ, що коли б Красовський якимось чудом опинився в той момент передо мною, я, мабуть би, й слова йому не сказав, не тому, що боявся в цьому випадкові обвинувачення в міщанстві, а тому, що в мені узяла б гору культурна людина, розум, нарешті повага до самого себе й Олени. Проте, коли ми в своїх вчинках керуємось приписами свого часу, то в думках часто буваємо справжніми дикунами.

Я повернув назад і роздумував, чи мені відповідати на Олениного листа, чи, мовляв, прийняти її повідомлення до відома і нап'ясти на себе тогу гордовитого мовчання. Непомітно для себе я знову опинився перед терасою і якусь хвилину дивився на Христю нетямущими очима. Думки роїлися у голові і кололи мозок. Зім'ятий лист все ще був у моїй руці.

Христя запитала :

— Як же поживають Олена Миколаївна? Що вони пишуть?

Між Оленою й Христею були дуже приязні стосунки. Я відповів :

— Нічого особливого. Кланяється вам!

— А до нас скоро приїдуть? Боже! — сплеснула вона руками, — Влад так скучає за мамою!

Ці слова боляче мене вразили, але я спокійно відповів :

— Вона пише, що дуже багато працює, і тому не знає, коли приїде.

— А ви напишіть, щоб приїхали до нас. Тут же далі буде так хороше! — Хвилину вона щось думала і потім, ніби продовжуючи ті свої власні думки, додала: — Чудно ви якось живете! Ви тут, Олена Миколаївна — там. Обое молоді, вродливі, а нарізно. Ні, не подобається мені цей ваш комуністський шлюб! — зробила вона рішучий висновок.

Я мимоволі посміхнувся.

А звідки ви знаєте, що у нас комуністський шлюб?

— Та як же! Олена Миколаївна коли були тут, так самі мені про це розказували!

Мені чомусь заманулось глянути на Влада; я ввійшов до кімнати, взяв лампу і пішов до нього. Підійшов до ліжка і освітлив його. Влад спав, широко розкинувши ручки. Світло, мабуть, потурбувало його, бо він став ворушитись. Я прикрив його ковдрою і тихо вийшов.

Христя все ще сиділа на терасі. Я став позад неї, обпершись на дерев'яний колончик. Мовчали. Чути було, як тихо плюскотить Десна. Чорне небо густо засіялось зорями. З лугів долітали крики нічної птиці. Подих леготу приносив із поля медовий запах хлібів, що саме починали цвісти.

— А що, Христе, коли б вас покинув чоловік, що б ви тоді робили?

Вона повернула до мене своє кругле з тугими бровами обличчя.

— Що робила б?.. А не знаю! Може б голову розлучниці розвалила!.. А може ревла б, як корова!

Я подумав сам собі:

— А от мені не годиться ні голови розвалювати, ні ревти! Коли визнають, сміятись будуть!..

А вголос сказав :

— До нас Олена Миколаївна вже більше не приїде !..

— А то чого ? — злякано спитала Христя.

— А того, Христе, що вона знайшла собі другого чоловіка. А мене покинула. Розумієте ?

— А Влад ? А Владик же як ?..

— Влад у мене лишається.

— Бідний же ви ! — тільки й знайшла що сказати Христя.

Те „бідний же ви“ так шарпнуло мене за серце, що я, щоб не розплакатись (щиро тобі признаюсь у цьому), швидко пішов до кімнати і щільно зачинив за собою двері.

Як я заснув, не пригадую. Зійшло вже сонце, коли Христя прийшла будити мене. Я крізь сон почув, як хтось легко термосить мене за плече і притишений голос над моєю головою говорить :

— Юрію Петровичу !.. Юрію Петровичу !.. Вставайте !.. Вже час !..

Я прокинувся і побачив коло себе Христю. Від сну у не їтрохи припухли вуста, а крізь розстебнуту сорочку виднілась смаглява шкіра і визирали крайки високих і тугих грудей.

— Вставайте, час ! — повторила вона. — Ви так одягнуті й заснули !

Я й справді побачив, що спав одягнутий. Швидко підвівся і подивився на Христю. Очі у неї були червоні.

— А ви, Христе, здається, плакали ?

Вона винувато посміхнулася.

— Така вже наша жіноча доля... Ото ви вчора сказали мені про себе та про Олену Миколаївну, а мені й пригадалось моє власне безталання. От я й проплакала цілу ніч !

Її слова нагадали мені про вчорашній лист. Але перша гостра реакція вже минула, і я почував себе далеко спокійніше, ніж учора. Вчора я був вирішив негайно їхати до міста і переговорити з Оленою, вчора я ще ладен був за неї битись із Красовським, але сьогодні я це відкинув. Глянувши на Христю, я сказав:

— Ну, Христе, тепер ви будете у мене за господиню більше нікому!

Вона махнула рукою, хоч її обличчя і освітілось якоюсь своєю радістю.

— Таке сказали... Та, може, Олена Миколаївна ще повернуться!

Мені пригадалися перші два місяці мого життя в цьому тихому закутку. Приїхала якось Олена до мене. Жив я тоді сам. У хаті було брудно, всюди лежав пил, висіло павутиння, Олена невдоволено дивилась на все це.

— Ти зовсім занехаявся! — казала. — Живеш як у барлозі, всюди брудно, неохайно. Ти хоч би взяв собі якусь жінку, що доглядала б тобі хати!

— Для чого?

— Та хоч би для того, щоб ти по самі вуха у бруді не захряс!

Вона всюди навела генеральну чистку, після чого мій „барліг“ набрав зовсім іншого вигляду, так що навіть приємно було зайти до нього.

Олена поїхала, а перегодом повернулась і то не сама, а з Владом і чорнобривою стрункою молодницею.

— Чи не було це зарані придумано! — думав я тепер. — Чи не входила й Христя в плян мого видужування? Олена не захотіла їхати зо мною на село, казала, що не хоче кидати своєї роботи. Я тоді не настоював і поїхав сам. І от тепер виходить на кін Красовський. Здорово придумано!

На Христю я не міг поскаржитись. Вона була добра й тиха. Ходила за Владом, доглядала мене, оберігала мій спокій так ретельно, що я іноді був примушений робити їй завваження з цього приводу.

Олена за ті три тижні, що прожила в мене, зовсім потоваришувала з Христею і мала на неї величезний вплив; Христя мало не обожнювала її; напевне, Олена багато їй говорила про мене і дала вичерпливі інструкції, як за мною дивитись та як зо мною поводитись. Але вдачі у них були різні. Христя була жінка чутлива, на неї швидше можна було вплинути чуттям, ніж розумом. Олена ж, при всіх своїх чудових рисах, була стримана, трохи черства і свої справжні чуття часто ховала за зовнішньою суворістю; ту суворість вона носила на собі як панцир, що мав її охороняти від дечого такого, що вона вважала як ознаку слабости, а показати себе за слабодуху вона найбільше боялася.

Ці розмови Олени з Христею мали той наслідок, що остання якось обережно ставилась до мене, особливо в перші часи, коли мої нерви все ще були розладжені, коли я швидко втрачав рівновагу, або впадав у чорну меланхолію. В її поведінці щодо мене, до певної міри, виявлявся жаль до хорого.

Першого ж дня, як тільки Христя оселилась у нас, я запитав Олену:

— Де ти таку дістала? Зовсім не тутешній тип жінки!

— Красива, правда?

Я хитнув головою.

— В одному із наших дитячих будинків, де вона була за няньку. Вона прибула сюди під голод. Дорогою у неї помер хлопчик років двох. Це так на неї вплинуло, що довелось її до лікарні відрядити. Вона так гарно доглядає

дітей, що кращої няньки для Влада не знайти! — Між нами тоді вирішено, що Влад житиме деякий час у мене.

— Виходить, що вона теж щось на манір недужої! — посміхнувся я.

— Нуда. Але вона хороша, тиха, натура у неї не зіпсута і ти почуватимеш себе з нею спокійно.

— А ти не боїшся?

— Що закохаєшся? Ні, не боюсь, бо певна, що ти гарантований від цього!

Олена поїхала, Христя лишилась у мене. Раз я якось спитав її, чого вона не йде заміж.

— А що мені той заміж? Другої каторги не бачила!..

— Все таки... Невесело ото так свій вік звікувати!..

— Та то, Юрію Петровичу, аби бажання, а заміжу того скільки завгодно можна знайти. І так, бісові душі, часом проходу не дають. Кажуть, що я з вами живу!

— А ви ж що на те?

— Ну, й живу, кажу. А ваше яке діло до того?

Олена тепер пішла від мене, покинула. Виходить, я лишився сам. Та ще Христя.

— Христю треба вдержати, — думав я, вмиваючись. — Принаймні, за Владом буде догляд.

Я вирішив бути спокійним; коли йшов до кімнати, Христя, вже одягнута, сказала:

— Там до вас прийшли якісь дядьки!

— Гарзд, я зараз вийду.

Так розпочався новий день. Треба було братись за роботу. А думки потім, потім!

Тільки за чотири дні я наважився написати Олені листа. Я почував себе тепер так спокійно, що міг цілком об'єктивно думати про розрив Олени зо мною і без сльозливих та зайвих слів написати все, що я з цього приводу думав.

Я їй писав, що її вчинок страшно боляче мене вразив і що удар надто несподівано впав мені на голову, бо я ніколи не чекав на таку розв'язку. Я не заховав також і того, що Красовський мені антипатичний і, що я дивуюсь з її вибору, але завважив, що ця моя антипатія, швидше походить від моїх ревнощів і що, в даному разі, тут швидше говорить у мені образа, ніж об'єктивні міркування. Кінець-кінцем, писав я, вона вільна вибирати кого вона хоче і, розуміється, що ні за пораадника, ні, тим більше, за суддю її я не міг бути.

Потім я написав, що Владові, справді, краще буде в мене, що Христя його гарно догляне, і вона може бути цілком за нього спокійна. Від матеріяльної підтримки на його утримання я відмовлявся.

Я перечитав кілька разів листа і залишився задоволений. Тон його був стриманий, спокійний, товариський. У ньому не було ні галасливости, ні обурення, ні тим більше, докорів. Так і належало розходитись людям що поважали одне одного. Розуміється, на душі в мене зовсім не було спокійно, в мене всередині клекотіло, але я почував себе настільки дужим, що зумів нічим цих своїх справжніх почувань не виявити в листі.

Минув по тому, може, цілий місяць. І який же я був здивований, коли одного разу, повертаючись з поля, я почув на терасі Оленин голос! Серце радісно стрепенулось, і я прискорив ходу.

— Олено, ти?

Вона бавилась із Владком. Волосся їй розтріпалось, худорляве, ніби виточене обличчя, почервоніло, очі сяли, Вона пружнисто звелась на ноги і міцно стиснула мені руку. Дивилась просто у вічі й говорила:

— А, здоров, здоров! Ну, як живеш? Як здоров'я?

Я не слухав її і жадібно вдивлявся їй в обличчя, намагаючись щось прочитати в ньому нового. Ні, нічого не помітно! Теж саме миле й дороге обличчя, що його хотілось узяти й цілувати. І я, в тон їй, і собі запитав:

— Надовго приїхала? Чому не повідомила? Чому не послала за мною? Як знаходиш Влада?

— Влад чудесний!.. Такий здоровий опецьок! А не сповістила тому, що не хотіла відривати тебе від роботи тим більше, що пробуду тут до завтра і буду у вас. товаришу, ночувати! Чи приймаєте?

Говорила бадьоро, весело. Але веселість та здавалась мені чомусь підозріла й не зовсім натуральна.

Обід пройшов увесь у розмовах. Олена привезла багато новин і за обідом весь час мені їх розповідала; коли ми жили вкупі, я ні разу не бачив її такої балакучої.

— Значить, щаслива! — подумав я заздрісно.

— Слухай, Юрку! — сказала вона, — я й не думала, що ти такий хороший хлопець!

Я підвів брови:

— А то ж чому?

— Ти такого чудесного листа мені написав, що я, коли одержала, то, як каже Христя, ревла як корова... Нічого не поробиш, друже, — зідхнула вона на моє німе запитання, — жіноча натура. А Красовський свиня! — додала вона енергійно.

Це вперше за всю розмову вона згадала за нього.

Я засміявся:

— Добре ти його атестуєш!

Вона знайомим мені рухом труснула головою, відкинула пасмо волосся, що лізло їй на очі, й промовила.

— Ти уяви собі! Коли я сказала, що їду до тебе відвідати Владка, то він насупився. Сидить і сопе. Потім

каже, що він теж поїде зо мною. Ну, тут я вже запротестувала! Недовір'я? В такому разі, до побачення!

— Виходить, що він бачить у мені суперника! Так?

— Авжеж! Ревнує страшенно. Я йому тоді заявила, що він не вартий тебе, що ти в тисячу разів кращий за нього. Він ще дужче тоді засопів. А я вже його дражнила, дражнила!..

— Чудак! — знизав я плечима. — Йому зовсім нічого мене боятись!

— Ну от, я йому заявила, що все таки поїду і поїду сама, як він там собі хоче. І ніяких опікунів над собою я не потребую. І, взагалі, можу чудесно обійтись і без нього. А коли в нього є якісь брудні підозріння, то прошу їх викласти щиро й одверто зараз, а в піжмурки я грати не хочу. В противному разі я й двадцяти чотирьох хвилин не буду в його товаристві!..

— А потім, звісно, помирились! — сказав я удавано веселим голосом, хоч у мене боліла душа від її слів.

— Ну, розуміється. Він мало не на колінах просив у мене вибачення. Фу! Противна міщанська сцена! — з огидою закінчила вона.

Це було трохи дивне і кидало якесь нове світло на теперішнє життя Оленине, але я боявся далі розпитувати її про це. Увечері ми довго сиділи мовчки на терасі. Це мовчання так гармонувало з теплою оксамитовою літньою ніччю! Падали з неба тихо зорі, залишаючи по собі срібні шляхи. Тишою була переповнена вщерть уся земля. Дерев здавалися неясними темними купами. Безшумно кружляли кажани. На селі хтось почав пісню й одразу ж замовк.

Я погладив плече Олени. Вона не ворухнулась.

— Скажи, Оленко, чи щаслива ти?

— Як тобі сказати! Розуміється, у Красовського є багато негарних рис. Але він зумів збудити в мені щось нове! Я мимохідь відсунувся від неї.

— Що саме? — спитав я гостро.

— Женщину!.. Ну, самицю, коли хочеш! З тобою ми жили якось трохи по-духовному, — сказала вона з відтінком посмішки, — а Красовський, він не такий, він інший!

— Значить, він тебе взяв інстинктом? Виходить, що тобі захотілося грубого чоловіка, сильного самця! Так? О, тоді для мене все стає зрозумілим!..

Ет, що там! Ми люди, а не ченці. І пристрасті нам так само притаманні, як і іншим людям. Нічого страшного в цьому не бачу... Коли порівняю тебе з Красовським, то ти кращий, це безперечно. Але чому так непереможно мене тягне до нього? Бачиш, Юрчику, мені іноді соромно стає самої себе. Але чому це так п'янить нас? Чому, скажи?

Я мовчав і вдумувався в її слова. Я їх зважував на терезах свого розуму.

— А чи не роздвоюєшся й ти, Олено? Чи не доведеться й тобі, часом, їхати кудись видужувати?

Вона труснула головою.

— Думаю, що ні!..

Потім підвелась.

— Вже пізно, пора спати! — і стомлено і якось байдуже сказала:

— На добраніч!

— На добраніч!

Вона пішла, а я лишився. Довго сидів сам, аж поки на сході не почало сіріти небо, — і думав, думав...

Другого дня Олена поїхала. Я далеко проводив її лісом. Тримав за руку і говорив:

— Головне, будьмо товаришами. Хай між нами не буде нічого такого, чого б могли соромитись, і після чого не могли б дивитись одне одному в вічі.

Вона відказала:

— Ти хороший, Юрчику!..

А через кілька кроків додала:

— В тобі говорить добре серце і товариське чуття. Але серце твоє твій найбільший ворог, бо воно може пожаліти і того, кого не слід жаліти. О, Красовський не такий!

Це вона вдруге його згадувала. Я сказав:

— Не всім же бути такими, як твій Красовський!

Олена повернула до мене своє обличчя, на якому грала особлива жартлива усмішка.

— Подумати тільки! Я у нього ночую, і він ніякої спроби! О, Красовський, той би так не випустив! От, коли я йому розкажу, буде реготати!..

Я до болю стиснув їй руку і спитав серйозно:

— Ти хотіла цього?.. Так?..

Вона визволила руку і зухвало відповіла:

— Хто тобі це сказав? Я тільки констатую факти!..

— Я бачу, — відповів я холодно, — що вплив Красовського на тобі теж починає позначатися. Ти стаєш цинічною, як і він!

— Хай так. Але це, принаймні, краще, ніж твоя м'якотілість!

— Може й так. Тільки ось що! Ти захворіла, а я починаю видужувати!

Вона здивовано повела на мене очима.

— Це вже щось нове! Ти, здається, починаєш мене докоряти!

— Не докоряю я тебе, а боюсь, що ти не щаслива. Ти якась чудна сьогодні, і я боюсь за тебе. Ця твоя

веселість, зухвалість, не подобаються мені. Ти чесна, я це знаю. Але ти й горда і нізачо не скажеш мені правди. Але ти нещаслива. Ох, Олено!..

Вона нічого на це не сказала і далі ми йшли мовчки. Прийшли до дороги. Візник ліниво пускав дим з козиначої ніжки і чекав на нас. Олена гукнула:

— Поганяйте поволі, я вас наздожену!

Потім повернулась до мене.

— Ну, прощай, Юрчику!.. Не згадуй лихом!.. Не сердься!..— і міцно стиснула мені руку.

— Я й не серджусь...

Тоді вона, не давши мені опам'ятатись, вхопила мою голову в руки, і жагучий поцілунок опалив мені уста. Я хотів її обняти, але вона відштовхнула мене і прожогом кинулась бігти лісом геть...

Так я лишився знову сам один. Протяглись буденні дні. Від Олени немає ніякої звістки, я навіть не знаю, де вона зараз. Але я чекаю на неї. Я чомусь певний, що вона ще прийде, що повернеться до мене.

А тим часом я пишу. Спершу робота не ладилась, а потім це стало у мене за звичку. Я гадаю, що для мене це буде не зайва праця. Мій життєвий шлях був трудний і тяжкий. Чому він був такий тяжкий, не можу тобі в кількох словах розказати. Можливо, що тут величезну роль відіграло моє походження, а, можливо, що велике значіння мала й моя духовна конституція, повна фантазій і мрій. Але чи є в мене твердість, сталева загартованість? Чи, може, з середини мене ржа роз'їдає?

Запитання не зайве. Від нас зараз вимагається великої загартованости, а чи маю я її? І от мені хочеться перевірити самого себе. Я хочу сам стати за безстороннього суддю над собою. Це тяжке завдання, бо та-

кому судді майже не можливо бути до кінця правдивим і об'єктивним. А може, коли я одну по одній перегорну всі сторінки свого життя, може тоді я швидше видужаю?

Воно б, ніби, й не годилося тепер, в час напруженої праці, копатись у своїй власній психології і передивлятися свої давні вчинки, обчислювати свої помилки. Я найменше це хочу робити. Я хотів би просто й об'єктивно описати своє життя з єдиною метою—допомогти собі видужати. І коли я цього досягну, то це одне виправдає мою працю, коли я сиджу над грубим зошитом і пишу про життя Юрія Діброви.

Прощай! Ніч проминає. Рожевіє небо на сході. Багряниться ріка. По зеленому лузі вже починають лягати довгі сині тіні. Тьмяний запах вливається через навстіж відчинене вікно. В світлі ранку блідніє моя лампа—єдиний свідок моєї праці і моїх дум.

Зараз я кину перо, щоб піти на берег і разом з поетом вітати народження сонця.

— Добридень, сонце!

II

З походження я селянин із слободи Воронівки, на Слобожанщині, хоч один з моїх предків і був запорожець. Це Дорош Діброва, що після зруйнування Січі втік до Воронівки, до свого старого приятеля, сотника Шума, що мав тут свій невеличкий хутір. Шум прийняв мого прапрадіда дуже радо і дозволив йому оселитись на своїй леваді над самою річкою Ворониhoю; леваду ту потім Дорош Діброва відкупив у свою власність.

За старим козацьким звичаєм, загородив він собі куреня, жив відлюдно, рибалив, ходив на полювання і лікував худобу. Слобожани запевняли, що Дорош чаклун, знається з нечистим, не надаремно ж він і оселився поблизу нього. Коли вже його чорна чуприна стала вкриватися снігом, він раптом одружився, взявши за себе дівку-сироту. Очевидно це було зроблено вмисне, щоб жінка почувала, що чоловік їй зробив добро і вона мусить за те йому бути вдячною. Під грушею, де стояв раніш старий курінь, Дорош поставив хату-хворостянку і зажив з молодого жінкою. Мабуть, у Дороша десь була кубушка з грошима, бо він і землі придбав, але господарством, як і раніше, мало цікавився. Жінка трапилась йому тиха і на свого чоловіка, що міг би бути їй за батька, дивилася з острахом. Той страх не зник навіть і тоді, коли в неї народився син.

Михайло Діброва всім удався в батька. Змалку він

звик з ним рибалити, полювати, а балачки про козацьке життя та спогади батькові скеровували його думки зовсім на іншу путь. Дорош не тільки не навертав сина до господарства, а ніби пишався з того, що в нього гаряча козацька кров, що ніяк не насидить собі місця. За Січі Михайло, нема сумніву, пішов би козакувати й або слави собі зажив би, або наклав би десь у степу головою. Ніби вгадуючи думки сина, Дорош справив йому чумацьку мажару, купив дві пари волів і сказав:

— Тобі, Михайле, треба світа побачити. Я погодився з Воронами, щоб вони взяли тебе з собою на Дін.

Так Михайло почав чумакувати. Ходив на Дін, на Чорноморію, до Криму, Одеси, навіть до Бендер і до Дунаю добивався. Женитись не поспішав, навіть тоді, коли й батька поховав. Любив він чумацьке життя, подобалось йому зимою сидіти в шинку, гуляти, кидати червінці на стіл, частувати ватагу приятелів і слухати розмов про старі часи козацькі, коли люди не тримались жінчиної спідниці, а йшли у степ козакувати.

— Піду на Чорноморію!—не раз казав Михайло.—Там ще живе козацька слава!

Але на Чорноморію не пішов, і ось через що. Одного літа він поїхав до Криму, звідтам чомусь рушив до Одеси, а потім до Басарабії, де й зазимував на берегах Дунаю. Повернувся додому навесні, і не сам, а з жінкою.

— Ось вам невістка,—сказав Михайло до матері.—Може, не гарна, скажете?

Справді, молодиця була хороша, як сонце. Не поїхав більше Михайло чумакувати: так прилип до жінчиної спідниці, що все його бурлацтво ніби рукою зняло. Почав господарювати і незабаром став дукою.

У Михайла було троє синів. Старші, Олексій та Іван пішли в діда,— такі ж високі, чорняві й завзяті. Гнат вдався у бабу, був низький на зріст, темнорусий, хоч і міцний з тіла. Олексій, як тільки став парубком, так і пішов бурлакувати, аж поки не оселився десь на Чорномор'ї. Іванові довелось іти служити в москалі і він був якийсь час при самому князеві Барятинському за ординарця, коли той громив Кавказ.

Видно, вдача у цього Івана була надзвичайна, бо його постать у нашому роду була обвіяна якоюсь романтичною авреолею. Багато про нього розповідав батько мій і бабуся. Наприклад, послали раз цього Івана з донесенням до якогось генерала. Їхати довелося дикою гірською місцевістю, каменистими стежками, що над ними нависали страшні скелі або круtilись вони понад самим краєм урвистих долин, де на дні клубились клокасті білі тумани, шуміли гірські потоки, а вгору ген під саме небо, підпираючи його, підносились в снігових шапках гори. Обережно їде Іван, тільки вдивляється вперед, вслухається в грім потоків, бо з-за кожної скелі можна було чекати кулі. Раптом на одному з поворотів гірської стежки, по якій сторожко ступав його кінь, він побачив самітню саклю, що як ластів'яче гніздо, прилипла до скелі. Іван їхав з самого ранку, зголоднів, здоровився і радий був відпочити. Тому мимохіть він повернув коня до саклі, зупинився і став обдивлятись навколо.

Ось йому видалося, що ніби якась тінь шугнула поза однією із скель. Він придивився краще і побачив молоду чорноволосу, прекрасну й струнку, як гірська газель, черкешенку, що цілилась в нього з рушниці. І не встиг він як слід над цим подумати, а тільки крутнув коня, як над його головою гримнув постріл, що

прокотився стоголосою луною серед мовчазних грі та ущелин, кінь шарахнувся в бік і впав,— куля влучила в нього. Ще мить, і Іван був коло черкешенки, блиснула шабля,—і не даром' він був першим рубакою в полку,— жіноча голова покотилась на смарагдову траву.

Іван подивився на мертву і скинув її з кручі в безодню, потім туди ж зіпхнув і коня і обережними кроками пішов до саклі. Було тихо, жадної живої душі. Видно, що крім убитої, в саклі зараз нікого не було. Держачи наготові пістоль і шаблю, він увійшов у середину. Нікого. Сакля була велика, стіни й підлога вкриті розкішними килимами; над низьким полом, на кшталт широкого ліжка, висіло багато зброї. Іван стояв і думав, що робити далі, чи тут чекати, чи йти далі пішки. Поки він ото думав, його вухо вловило далекий тупіт коня. Тоді Іван швидко заліз під ліжко, наготовив пістоля і зачаївся. Тупіт швидко наближався, і Іван розібрав, що то їхав тільки один вершник. Він зупинився коло саклі і через хвилину Іван побачив молодого стрункого черкеса, що був запорошений з дороги. Він озирався по саклі і тихо кликав: — „Заура!.. Заура!..“ Але Заура йому не відповідала, вона лежала мертва на дні глибокої долини і відповіддю черкесові була одна лише мовчанка. Це здалось йому підозрілим. Він вихопив шаблю і пішов до ліжка. Більше чекати було не можна. Іван стрельнув і влучив йому в саме серце.

Упевнившись, що черкес мертвий, Іван виліз із своєї схованки і вийшов у двір. Там стояв невиданої краси вороний кінь. Але як Іван не намагався до нього підійти, кінь не давався. Тоді він повернувся назад до саклі, відтяв мертвому голову, настроїв на шаблю

і підніс до самих очей коня. Кінь страшенно захропів, забився і став як укопаний. Іван скочив на нього і над вечір був у штабі.

От такі й подібні історії у нас розповідали про „дядька Івана," як його величали в роду. Він був достойним онуком запорожця Діброви; та й, взагалі, у нас в роду завжди були скажені і непосидячі люди, що гасали по світу, не знаючи чого й для чого. Бабуся, що була живим літописом нашого роду, пам'ятаю, було часто говорила, хитаючи головою, коли хто з онуків починав виказувати оту непосидливість та нестриманість:

— О, в цьому Дорошева кров!.. Ото вже й не буде з нього добра!

Оповідання про моїх предків я страшенно любив слухати, і їхньою романтикою були обвіяні мої перші дитячі вражіння. Ось і цей „дядько Іван“, що ми в його хаті жили, він здавався мені таким страшним героєм, що коли я уявляв собі, як ото він показує коневі настромлену мертву голову, то у мене душа завмирала від жаху і я починав увесь тремтіти.

Повернувся Іван з служби, як кажуть, з двома черепами червінців, та як засів у шинку Марти Губатої, та так і не вийшов звідти, поки не пропив останнього шеляга. Михайла вже тоді не було живого і на господарстві сидів менший син, Гнат.

— Що ж ти думаєш тепер робити? — спитав він Івана, коли той, після останньої гульні, прийшов до нього.

— Дай мені карбованців з двадцять, а я тобі переступлю свою часть! — сказав Іван.

— А де ж ти дінешся?

— Світ широкий! Подамся або до Олексія на Чорноморію, або ще далі, на Кавказ. Щоб салдат та собі місця на землі не знайшов!

Таким чином, мій дід став повноправним хазяїном всієї спадщини Дороша Діброви.

Наше подвір'я стояло над самим берегом річки Вороники, що густо поросла окугою, йором та очеретами. Річка була невелика, з лінивою течією; літом вона вкривалась зеленим килимом ряски. А навколо левади з кучерявими вербами, стрункими та високими тополями, зелені луки. Літніми ранками над річкою здіймався туман; з-за дерев сходило сонце, і тоді все починало горіти золотом.

На кладках молодиці вальками вибивали полотно, луна повторювала ті звуки; через греблю доносився дзвін молотків з кузень. Широким плесом пропливали білі гуси, рясно в повітрі сновигали ластівки, на загагах співали півні.

Як відомо, наші спогади сягають не далі як на шість років від народження та й то вони часто бувають розірвані; за дитячих років ми сприймаємо світ зовсім інакше ніж тоді, коли стаємо дорослими. Пізніші вражіння стирають перші, і часто, ставши дорослими, ми не можемо з певністю сказати, до якого ж, власне, періоду вони стосуються. Тільки з розмов із старшими віком можемо точно встановити їхні дати.

Не знаю чому, але мене завжди цікавили перші кроки мого життя, так би мовити, мій перший крик. Якось про це я спитав у своєї бабусі. Оповідання було настільки цікаве, що воно залишилося в моїй пам'яті ще й досі. З її слів виходило, що того року дід післав мого батька на Степ купувати вівці, хоч мати ходила мною останні дні. Але дід на те не зважав і таки напостояв на тому, щоб батько поїхав. Коли почались у матері пологи, то покликали бабу Ковалиху. І в той час, як мати корчилились від болю, баби поставили собі

квартиру горілки на стіл і випивали поволеньки, втішаючи її годящими до обставин словами. Бабуся все розповідала про те, як вона вісімнадцятеро дітей породила, а баба Ковалиха між двома чарками зверталась до моєї матері і казала:

— Молись, молодице, щоб у тебе козак був, а не мученичка! Бо немає гіршої долі на світі за нашу жіночу!

Мати мучилась цілу ніч, а народився я ранком. Дід був у волості, — він тоді якраз старшиною ходив, — дядьки поїхали на поле.

— Як зачули ми дзвоники, — розповідає баба, — зараз же до воріт побігли діда зустрічати. Дід з візка злазить, а ми навколішки перед ним: — „Поздоровляємо вас, Гнате Михайловичу, з онуком, з Юрієм!„ — Він нічого на те не сказав, а просто до хати пройшов. Подивився на матір твою, потім на тебе і поклав срібного карбованця на стіл. — „Це, — каже, — онукові на бублики!“ — Більше й не сказав нічого. А ввечері і батько твій прийшов. Худий, зморений, а ми і його поздоровляємо з сином. Він кинув все і побіг до хати. Тихо ввійшов та й звертається до баби: — „А покажіть но, бабусю, його мені!“ Узяв сердешний тебе на руки, а сльози — кап-кап, кап!. Такий був радий, що сина діждався!..

Дід і батько в спогадах моїх дитячих літ завжди поруч стоять. Дід низенький, з-під кострубатих брів холодні сірі очі поблискують, а батько високий, чорнявий, стрункий, з суворим виразом на обличчі, — такий, кажуть, „дядько Іван“ був. Той погляд завжди людей обдурював, бо батько був доброї вдачі, хоч і запальний. Після діда, всі найбільше боялись його. Старший дядько, Хведір, був тихий і лагідний, а батько мій все

було командує. Бабуся батька дуже любила, і коли хто не так робив, то казала: — „Якби це Петро, той би показав як робити! А то ви—тютьті!“

Сім'я жила по-патріярхальному: слово й воля дідові були законом, якого не можна було переступати. Дід старшинував уже третій строк, і хазяйство лежало на синах. Проте вони не мали права мати нічого свого,— всі працювали на гурт. Чотири рази на рік, перед різдвом, великоднем, перед зеленими святами і покровою, коли в слободі були ярмарки, закупляли все потрібне. Другою характерною рисою був хатній розпорядок. Дід з бабою обідали окремо, а в діда часто бував хтось із гостей, то їм слугувала котрась з невісток. Чергова невістка працювала у дідовій хаті цілий день, увечері роззувала йому чоботи, цілувала йому руку і тоді її відпускали. Такого порядку додержувався дід суворо і не дозволяв найменшого його порушення.

Господарство мали велике і робота була каторжна, особливо в жнива. Виїжджали в поле на цілий тиждень. Нам, дітям, жнива давалися в знаки може більше, ніж дорослим. Діти кричали, як печені, але матерям піти до них без дозволу не можна було, бо це затримувало роботу. Про перші мої жнива мати розповідала:

— В'язу я й плачу, а ти лежиш в колисці під возом і зовсім почорнів. Вже й сили немає в тебе плакати. Так уже бабуся, бувало, підійде до мене та й почне лаяти: — „Чи ти, — каже, — людина, чи тварина? Дитина он уже зовсім знепритомніла, а ти й не навідаєшся! — „Я тоді кину в'язати і біжу до тебе; погодую якнебудь, переминю пелюшки та й знов за роботу!..

Жнивував я й другого року, тільки тепер уже не лежав у колисці, а прив'язали мене мотузкою до

воза, щоб часом куди не зайшов. І знов мало не згорів на вугілля.

Коли мати чергувала в дідовій хаті, то для мене це було справжнім святом. Там же так багато було нових цікавих річей! Награвшись, ліз до баби на теплу лежанку з жовтих із зеленим кахлів, притулявся до неї й прохав:

— Бабусю, розкажіть казку!..

Баба пригортала мене до себе, а її старечий надтріснутий голос вільно линув, розповідаючи про відьом, про залізну бабу, про Телесика, про попа-жаднюгу. Під її воркітливий голос я часто й засинав.

Іноді вона, погладивши мене по голові, казала:

— Вилитий батько!..

Я не любив гратися з іншими дітьми. Найкращою для мене забавкою було сидіти десь у темному кутку в повітці й дивитись на золотих зайчиків, що грали в поросі. На четвертому році стали помічати, що я балакаю сам із собою. Певно то були якісь неясні дитячі мрії, а може сні у явності. Коли про це розказали дідові, він похитав головою і сказав:

— Або буде дуже розумний, або зовсім дурний!..

Мой матері сусідські молодичі, дивлячись на мене, говорили:

— І який він у тебе чудний! Такий тихий та плохий, а очі ті так пильно дивляться! Вперше бачимо таку дитину!..

Дід ставився до мене трохи суворо, а моя допитливість йому зовсім не подобалась. Пізніше, коли він уже жив удома і щось майстрував, я підходив до нього, кілька хвилин мовчки дивився на роботу, а потім починав питати:

— Дідусю, що ви робите?

— Бачиш, тешу дерево сокирою!—Дід був трохи тесля.

— А з чого сокира?

— З заліза!

— А залізо з чого?

Дід зупинявся, довго дивився на мене і не знав, що відповісти. Потім сердито казав:

— Відчепись, причепо!.. Іди собі грайся, а то ти мені заважаєш!..

Я відходив, але через хвилину повертався назад, щоб про щось нове у нього спитати, аджеж навколо було стільки прекрасних і загадкових речей, що про них я нічого не знав.

— Дідусю!

— Га!

— А з чого дерево росте?

— З коріня.

— А що таке корінь?

Дід кидав сокиру, бив об поли руками: „Що за хлопець!“—і відводив мене до хати.

Але не завжди та цікавість минала мені так легко. Наприклад, одного дня я спитав у діда:

— Дідусю, правда ж тітка Килина малого Петрика в капусті знайшла?

— Правда, правда!

— А Ванько казав, що вона його виродила. З живота! Того дня добре попало і мені й Ванькові.

А другого разу через оту мою цікавість та через нахил до самотності мало лиха не трапилось. Був у нас страшенно злий віл на призвіще Пуриль,—Пурилі були наші сусіди. Я заліз в оборі до ясел і уявляв собі, що я Івасик-Телесик, а ясла, то золотий човник. Як відомо, для дитячої уяви немає нічого неможливого, і гра йшла в мене чудово. В цей час волів випустили з загороди

і Пуриль побіг просто до ясел, у яких я справляв свою чарівну подорож. Ви можете уявити моє здивування, коли я почув над собою важке вогке дихання, і мій жах, коли я глянув і побачив страшну голову з налитими кров'ю очима, що дивилась на мене. З переляку я закричав. Пуриль тоді копирснув мене рогами і зачепив за сорочку. Через секунду, розлючений і зляканий, він виніс мене на тік. Мій крик почув батько, що був саме в клуні. Він вискочив і, побачивши таке, кинувся на Пуриля. Міцно вхопивши його за роги, він так крутнув йому в'язи, що Пуриль упав на передні ноги. Підбіг дядько Хведір і зняв мене непритомного. Все трапилось, буквально, протягом якоїсь секунди. Шкоди мені від того великої не було, крім злегка обдертого бока, але батько був дуже розлючений на матір і кинувся її шукати.

— Де вона? Уб'ю, сяку-таку дочку!..

Тітка Пріська попередила матір:

— Тікай, Галько, а то він і справді тебе вб'є, так розпалився.

Мати прожогом кинулась через леваду до сусід і десь заховалась. До самого вечора її не було додому. Батько одійшов і сказав невісткам:

— Скажіть їй, чортовій дочці, хай іде додому. Нічого їй не буде!

Мати прийшла і батько злегка потріпав її, приказуючи:

— Гляди хлопця!.. Гляди хлопця.

Мати, затикаючи під очіпок збите волосся, раділа, що так легко обійшлось. Гірша доля спіткала Пуриля,— його другого ж дня продали різникам на м'ясо.

Наша родина скидалася на якусь маленьку деспотію, де дід панував неподільно. Не тільки ми, діти, боялись

діда, боялися його й дорослі. Нащо бабуся, але й вона не сміла йому перечити. Поки дід ходив старшиною, він брав багато землі в оренду,— своєї душевої у нього було небагато; тепер оренда ввірвалась, частину худоби довелося збувати, жити стало сутужніше. Глуха колотнеча не вгавала в сім'ї, бо всі три сини жонатих хотіли ділитись, але дід, раз назавжди висловив волю з цього приводу: хто хоче розділу, хай забирається з двору.

Обіди нарізно одійшли в минуле, обідали тепер усі вкупі, і за столом збиралося щось душ із вісімнадцять. За стіл сідали дід, баба й чоловіки; діти обідали за столом поруч, невісткам сідати не дозволялось. Обіди відбувалися в гнітючій тиші, за тими вийнятками, коли дід гримав то на жінок, то на дітей.

Одного разу, коли він вилаяв тітку Пріську, що в тієї аж сльози виступили на очах, батько кинув ложку і поліз із-за столу.

— Ти куди?—гостро спитав дід.

— Я вже наївся!

— Наївся!—перекривив дід.—Знаю, чого ти прискаєш, знаю! В гурті не хочеш жити, ділитись затіваєш і хлопців на те підбиваєш!

— Ну й хочу!—відповів батько.—Набридло вже мені все вам та й вам робити. Треба ж колись і на себе попрацювати, бо я вже й сам батько!

— Не буде по-твоєму!—бив кулаком об стіл дід.— Не буде! Поки я живий, нема мого дозволу на розділ. Так і знай! А коли будеш каламутити хлопців, то вижену з двору і не дам нічого. Ось дивись: хрест святий, що не дам!

І дід урочисто підвівся і, повернувшись до образів, широко перехрестився. Батько, грюкнувши дверима, вийшов. Обід закінчився повною мовчанкою.

Такі сучічки по тому іще траплялись. Бабуся якось натякнула дідові, що, може, і краще було б, коли б мого батька відділити. Дід сердито відповів:

— А я не хочу. Не хочу, щоб вони старцями поробились. Поки в гурті, поти й хліб їстимуть. Дивись, он Пурилі поділилися, а що вийшло! Бачила?

Та рано чи пізно, а вибух мусів статись. Трапилось це літнього Миколи, коли у нас було храмове свято. Рано ми всі пішли до діда Кирика, і батько над вечір повернувся додому добре на підпитку. У діда були гості, і батько пішов туди. Дід глянув на нього і сказав:

— Ти п'яний!.. Піди виспись!..

— Чого ви посилаєте мене спати, наче малого! А, може, я хочу з людьми посидіти!

— Я тобі сказав іди,—значить іди! Батько я тобі, чи хто?

— Що ти мені вказуєш все—батько, батько! Ну, й будь радий з того, що ти батько. Подумаєш, велика цяця, коли він мені батьком доводиться!

Дід так і спалахнув від цих слів.

— Що!—загримав він.— Так то ти так шануєш мене? Та ти знаєш, що я тобі за це можу зробити? До острога посадовлю, до Сибіру зашлю! Геть з-перед моїх очей!

Але батько не йшов і далі дратував діда.

— Ти не кричи,—казав він,—бо я теж кричати вмю. Ти от краще скажи, коли ти нас ділитимеш? А то найшов дурних робітників та й їздить. Чого ви, хлопці, мовчите?—звернувся батько до братів.— Кажіть і ви!

Але дядьки говорити боялись.

— Мовчите? Ех, ви!.. А я не хочу більше на старого робити. Давай мені розділ!—звернувся він до діда.— Зараз давай!

У хаті зчинився крик, лайка. Одні умовляли діда, другі батька. А вони перекидались через стіл лайливими словами і рвались один до одного. Дід вискочив із-за столу і, вхопивши ціпка, наступав на батька:

— Геть з хати, сукин сину! Щоб і духу твого тут не було!

— Овва, так я й пішов Кажу, даєш розділ, чи ні?

— Ось тобі розділ!.. Маєш!..— і ціпок свиснув у повітрі.

Щось хряснуло. Батько вхопився руками за голову і, закушений кров'ю, як сніп упав на підлогу.

Я весь час непомітно стояв у кутку і пильно стежив за всією сценою. Коли старий підніс ціпка удруге, я виріс перед ним. Кажуть, що я був блідий мої кулаки були стиснуті і, весь тремтючи, я закричав дідові в обличчя:

— Ти, старе опудало, не смій тата бити! Не смій!— і вчепився йому в руку.

Старий махнув рукою і так огрів мене ціпком, що я без пам'яті впав поруч з батьком. А дід сказав:

— Заберіть мені оце щеня!— і нас з батьком винесли на руках із хати.

Батько три дні вилежувався з розбитою головою. Над подвір'ям навис сум, бо дід, справді, ходив до волости скаржитись і обіцяв батька за те, що він підняв на нього руку, загнати на виселення до Сибіру. Нас оминали. Яюсь уночі прийшли дядько Хведір і тітка Пріська і стали намовляти матір піти до діда і перепросити. Теж саме казала й бабуся. Мати наважилась, взяла мене й сестру, і ми пішли. Але тільки переступили через поріг, як дід несамовито закричав:

— Геть!..

Тоді мати впали на коліна, почала цілувати йому руки, коліна, чоботи.

— Тату, таточку, простіть його!.. Не заради нього, а заради дітей малих! Простіть!..

Почали вмовляти діда й дядьки, заговорила й бабуся. Дід довго сидів насупившись, а потім промовив:

— Ну, хай на цей раз минеться... прощаю... Заради тебе й заради дітей. А йому, сучому синові, перекажи, щоб і на очі мені не показувався. Хай куди знає, туди і йде Нічого не дам. Умру і тоді не дам. Ніколи не положу милости на супостата!..

На четвертий день батько зник. Минув місяць, другий: а його не було. Між мною й дідом залягла глуха ворожнеча, що ніколи потім не проходила, хоч згодом батько з дідом і помирились. Та власне і між ними не було ніколи сердешної приязні. Мати, як і раніше, справляла всю роботу по двору. Дід ніби не помічав ні її, ні нас. Зате дядько Хведір із жінкою допомагали нам чим могли і все заспокоювали, що старий пересердиться і все гаразд буде.

Іноді до нас заходила й бабуся. Вона завжди щось приносила, а матір питала:

— Що, від Петра нічого не чути?

— Ні, — журно відповідала мати. — Від думок голова просто розвалюється.

Так минула косовиця, жнива, а про батька все не було чутки. Коли однієї ночі, вже під осінь, я прокинувся від тихої розмови в хаті. В світлі маленької лампи побачив за столом батька, що вечеряв. Він схуд, ще дужче почорнів, заріс бородою. Я тихо зліз із лжанки і з плачем кинувся до нього.

— Ну що, здоровий, витримав? Молодець. Міцний, значить!

— Де ви були, тату?

— На заробітках, синку. Скоро ми поїдемо звідси!

— Куди?

— Далеко. Будемо жити в другому місці.

Справді, за кілька день батько знову повернувся.

— Ну, зладив, — сказав він матері, — завтра виїздимо.

Я добре пам'ятаю той день. Дядько Хведір стояв коло воза, запряженого волами. В передку поблискували своїми ризами дві ікони, посередині стояла матирина зелена скриня. Коли все склали, мати взяла на руки сестру, а мене вела за руку, і ми пішли до дідової хати. Батько йшов за нами.

Дід сидів на покуті, а на другому кінці стола бабуся. Мати, плачучи, підвела нас обох до діда.

— Благословіть, тату, дітей!..

— Бог благословить, дочко, і я благовсловляю. І тебе дочко, благословляю!

Бабуся взяла з стола ікону і подала дідові. Він поцілував її і благословив нею нас і матір, і дав їй нам поцілувати.

Тоді мати впала перед дідом, як і колись, на коліна і, цілуючи чоботи, прохала:

— Благословіть, тату, й Петра!..

— Ні, Петра не благословлю.

— Благослови, старий! — заступилась бабуся.

Батько, що стояв увесь час коло порога, і собі ступив два кроки вперед.

— Благословіть, тату, — сказав, — аджеж розлучаємось!

— Хай бог благословить тебе, а я ні! — відповів дід і одвернувся. Батько помняв шапку в руках і повернувся до дверей. Ми мовчки вийшли за ним. Сіли на воза. Воли рушили. Затужила бабуся, тітки, мати. Передо мною востаннє промайнула хата, річка, верби, левада. Старе гніздо лишилось позад нас.

Мені тоді пішов шостий рік.

III

Батько став за сторожа на залізниці.

Плата була невелика, всього десять карбованців на місяць та ще матері платили три, — от і ввесь заробіток. Жили сутожно.

На колії завжди топталось багато людей, — то ремонтні робітники, то заробітчани, то різні перехожі люди, то прочани. Все це зупинялось, відпочивало коло будки, і я мав задосить часу спостерігати цей людський потік. Я прислухався до розмов, слухав їхніх оповідань про краї далекі і тихо сам собі мріяв. Особливо цікаво розповідали всякі перехожі люди. Вони розказували про таємничу Афон-гору, куди жінкам заборонено бувати, про Єрусалим, про Київ та його лавру, про Почаїв, про далекі Соловки. Часто такий странник розкладав малюнки, і тоді до будки набивалося повно людей з слобідки, що була тут же, недалечко, і слухаючи тих оповідань, жінки плакали і жертвували на монастирі. Нікому й на думку не спадало, що мають діло з спритними шахраями, а ті гроші, що вони дають на монастирі та на помин душі, не підуть далі найближчого шинку.

Робітники говорили про інше. Всі вони скаржились на тяжкі часи, на те, що важко стало жити, на малі заробітки. Говорили про незгоди дома, розповідали дикі й неймовірні історії, про те, хто кого полюбив,

кого обікрали. Перед моїми очима проходило нецікаве, буденне, повне турбот і важкої праці життя сіреньких, непомітних людей. Я рано помітив, що ті, хто менше працював, жили куди краще, а оповідання їхні були значно цікавіші. А чим людина важче працює, тим убогіша її фантазія. Їхні оповідання позбавлені цікавої вигадки, всі вони якісь сумні та гнітючі.

Залягла зима, — і я сидів цілими днями в хаті. Батько завжди шонебудь латав або майстрував, а мати все більше вишивала. І обоє співали пісень. Я найбільше чомусь любив „Чорноморця“. Батько завжди заводив її перший:

Як устану я раненько,
Та вмюся чепурненько!..

А мати підхоплює:

Та й сяду я край віконця,
Виглядати чорноморця!..

Голоси переплітались:

Чорноморець їде, їде,
Шестеро коней веде!.. —

Там чим далі, то пісня ставала сумніша, голоси тихшали.

Рятуй, рятуй, моя мила,
Коли вірно любила!..

гукав козак, що його починала зрадлива хвиля заливати. Мені так і вбачалось це розбурхане море, сині хвилі, а серед них маківкою червоніє верх козацької шапки, а руки його простягнуті до милої. А та устами матері проказувала:

Рятувала б тебе, серце,
Якби човен та весельце!..

Ця пісня чомусь завжди зворушувала мене до сліз.

Насамоті мати теж співала і все більше журних,
найчастіше оцієї :

Чи я в лузі не калина була ?
Чи я в лузі не червона була ?
Взяли мене поламали
І в пучечки пов'язали,
Пришло время, пора,
Така доля моя !
Пришло врем'я, пора !

Останні слова особливо журно у неї звучали, а з очей капали сльози. Виходило, що ніби у матері було якесь своє тайне горе, що вона його ото й виливала в піснях. Я, було, дивлюсь-дивлюсь, а тоді не витрплю й спитаю :

— Чого ви, мамо, плачете ?

— Так, синку, — відказує сумно і переведе розмову на щось інше.

А то одразу засміється, посадить собі на коліна мою меншу сестру і почне триндикати, а сльози ще блищать на віях :

Танцювала Пендюриха з Пендюром,
Загубила калиточку з тютюном.
Буде тобі, Пендюриха. лихо,
Загубила калиточку тихо.

Ішла баба дубнячком,
Зачепилась гапликом.
Сюди смик, туди смик, —
Одчепися, мій гаплик !

Жити було все ж таки важко, і батько іноді казав :

— Покиньмо оце все к бісу, та поїдьмо на Томську !

— Чи ти з розумом, чи без розуму ? Чого мене понесе туди лиха година ? Голоду не бачила ! — сердилась мати.

А коли батько починав говорити про переселення, як про можливу річ, то вона починала плакати :

— І тобі не жалко ні дітей, ні мене! — казала. — Коли хочеш їхати, то їдь сам, я не поїду, так і знай!

Я уважно стежив за цими розмовами, і коли батько брав мене на руки і питав, чи поїду я з ним, то відповідав :

— Поїду.

— От і молодець! Візьмемо там землі та й хазяйнуватимемо! — він високо підносив мене догори і легко ставив на підлогу.

Але найбільше мені подобались суботні вечори.

В хаті тоді було чисто прибрано. Після вечері батько виймав з шухляди велику книжку в чорній оправі і починав уголос повагом читати :

— Од Луки святоє евангеліє чтеніє!..

Я сидів на печі і сам собі міркував :

— Які ж це луки, Губчині чи Замостянські?

З читаного я нічого не розумів, але мені подобався урочистий батьків голос, яким він читав, і я слухав, аж поки він не закривав книги. Та, крім евангелії, в хаті було ще кілька книжок, — то були різні пісенники, куплені у шетиників, кілька житій святих, „Хождение по митарствах“ з страшними малюнками пекла, казка про Бову-Королевича, Єруслана Лазаревича та Портупей-Прапорщика. Була ще книжка, що називалася „Человек-зверь“, а описувався в ній якийсь Абдул, що живився людською кров'ю, для чого ловив у суточках дітей і перегризав їм горло. Читали завжди вголос, читав більше батько, але іноді брала книжку й мати. Вона читала по-складах, гарним грудним голосом; я непомітно вмощувався коло неї і слухав. Мати більше любила „божественні“ книжки і особливо

чомусь Апокаліпсіса. Можливо, що її душу вражали страшні видива цього автора, бо вона ніколи не могла без сліз його читати. Я раз запитав її про це.

— Слухайся, синку, тата й мами шануйся, щоб бог тебе не покарав. А то будеш на страшному суді відповідати і на тім світі в смолі вічно кипіти!

Про страшний суд я чув уперше. Про бога я мав досить кепське уявлення, швидше, не мав ніякого, хоч двічі на день читав „отче наша“ та „богородицю“. Не знав я, що то таке гріх. „Можна“, „не можна“ я знав, але що таке гріх, це було вище за моє розуміння. Виходило, що гріх—то все, що не подобалось богові, а коли я почав розпитувати в матері, що ж саме йому не подобалось, то виходило, що богові все не подобається. Це мене дуже здивувало, як здивувало й те, що бог все знає, все чує, все пам'ятає, все бачить, ні втекти, ні обдурити його, ні якнебудь уникнути кари не можна. За все він буде судити й карати. Особливо мене вразило те, що грішники не можуть сподіватись на будь-яке милосердя і після суда — муки їхні вічні. І хоч я дуже неясно розумів слово „вічність“, всеж така жорстокість викликала в мені внутрішній холод. Мене особливо муляв цей пункт, і я довго допитувався в матері, чи й справді таки ті муки будуть вічні. І коли вона підтвердила, що це так, то я сам собі міркував, що коли б я був богом, то все таки, кінець-кінцем, простив би їх; виходило, що бог був злий і несправедливий. Власне, це були мої перші настановлення в релігії, коли мати наївно хотіла мені відкрити потойбічний світ, що аж ніяк мене не приваблював. Зате після цього мені потьмарився світ живий. До цього часу мою уяву не турбували розмови про бога, він для мене зовсім не існував; про сатану,

як про бога зла, я теж не знав нічого. Я вважав, що є тільки один світ, серед якого ми живемо й діємо. Виявилось, що поруч нього є ще світ другий, з святими, грішниками, раєм і пеклом. У моїй дитячій голові це ніяк не вкладалося — в той час, як голови дорослих чудесно виносили це навантаження, — я над цим уперше думав, бо не хотів прийняти цього на віру. Наскільки це мене вразило, видно з того, що мені навіть страшний суд приснився.

Перед самою масницею несподівано до нас заїхав дід з бабою. Відчинивши двері, він запитав:

— Заходити, чи не заходити? Не виженете гостей?

— Заходьте, будете гості! — весело сказала мати, схопившись з місця.

— Приїхали подивитися з старою, як ви тут живете! — гомонів далі дід.

Батько з дідом поздоровкались стримано. Поки роздягались, бабуся розповідала:

— Я все кажу старому: — „Та доки ти будеш сердитись на них? Та давай поїдемо та відвідаємо дітей; як там вони живуть, як там онуки та, може, їм допомогти в чому треба!“ — Все мовчав, а оце якось каже: — „Стара! — „Я: — „Га“ — „Мабуть, таки поїдемо до Петра!“ — Я мовчу. — „Він хоч і сердитий, а як його не стало, то й хазяйство розлазиться, порадитися і то ні з ким!“

Сіли за стіл. Після перших чарок дід знову заговорив про свої хатні справи.

— А Пилип, Пилип, що встругнув! Га? Мовчав, мовчав, нічого не говорив, а потім на! взяв і вночі вибрався до тестя. Ну, хіба ж таки так можна? А все ота його Килінка наробила.

— Не слухали мене, от і дожилися, що самі тікають :— сказав батько.— Давно треба було ділити !

— Та ти ж і те подумай,— казав старий,— що не про себе, про вас же я думаю. Ну, який з кожного з вас буде в чорта хазяїн на трьох десятинах? Який, питаю? У майстеровщину хіба йти, більше нічого не лишається!

— Чого ж ви хочете?

Хочу, щоб ти повернувся до двору, будемо хазяїнувати!

— А Хведір та Пилип?

— Та навіщо їх питати? Ти по-дурному за них клопочешся. Не бійся, вони тобою не дуже журяться?

— Ні, тату, проти хлопців я не піду. Як вони, так і я!

— Значить, ділитись доведеться?— питав дід.

— До того йдеться. Іншого способу немає.

Випили по чарці. Дідові, видно, страшенно не хотілося допускати господарство до розділу і він через деякий час запитав батька:

— Невже тобі, Петре, хазяйства не жалко? Там же і твоєї праці лягло не мало!

— Жалко воно жалко, а нічого не поробиш. Знаєте прислів'я: гуртове—чортове!

— А я думав, той, що ти погодишся. А коли так, то приїжджай на масницю, поговоримо!

Їхали до Воронівки морозного ранку. На темному небі високо висів серп місяця; під саньми скрипіло; холодно білів сніг. Проїхали Гришин байрак, увесь порослий лісом.

— Глянь, Юрку, вовк!— гукнув батько.

Справді, на взліссі, виразно вимальовуючись, стояв вовк. Коні, зачувши звіря, захропли і рвонули вперед,

вітер гостро бив у шоки, шипав за вилиці мороз. Так гнали верстов зо три, потім поїхали тихше. Показалась сонна вулиця слободи, заїнені хати, майнув цвинтар, церква, базар, проскочили повз місток і поїхали річкою.

Надворі зовсім розвиднилось. З ополонки піднімалась пара, з гори до річки гнали на водопій худобу, ішли жінки з відрами на плечах по воду. В повітрі розлягається чийсь голос:

— Ряба, Ряба, ти ж то куди пішла, га? А ну, вернись, бодай ти йому здохла!..

В хаті мене розкутали з кожуха і посадовили на теплу лежанку, баба дала гостинців. Діда не було вдома, пішов до утрени, бо була саме неділя. До обідні пішли всі. В церкві було душно, пахло кожухами й потом, аж у мене розболілась голова. Після всією родиною замовили ще молебня; додому повернулись зовсім пізно.

Там уже накрили через усю хату стола, зібрався до купи весь рід, навіть малих дітей і тих посадовили в ряд. Покликали в гості ще й декого з родичів. Настала урочиста хвилина. Дід заявив, що коли вже сини не хочуть жити вкупі, то він вирішив їх відділити. Кожному, крім меншого Панаса, дається садибу і на гуртові гроші ставиться хату. Пилипові, що йому дає хату тесть, сплачується часть грошима. Хліб ділиться нарівно на п'ять частин,— чотири частини хлоцям, п'яту бере собі дід, а щодо землі, то тому, хто буде господарювати, виділяється теж п'ята частка, а хто ні, того землю держить дід. Оскільки ж і мій батько, і дядько Хведір, і дядько Пилип в той час уже служили, то й виходило, що вся земля так і залишалася в руках у діда. Одне слово, дід добре обійшов синів, але, на диво, ніхто не сперечався. Тоді дядько Пилип написав

жеревки і вкинув до шапки, а шапку передали попові. Той для чогось її перехрестив і запропонував тягти жеревки. Вийшла затримка, бо ніхто не хотів тягти першим.

— Тягни ти!

— Ні, ти тягни;

— А чому ж то я? Ти ж старший!

Тоді мій батько сказав:

— Ну, я починаю! Господи благослови! — і простяг руку до шапки.

— Показуй, що витяг! — попрохав Пилип.

— Хай усі витягнуть, а тоді показуй, а то, знаємо тебе, ти все на хитрошах ходиш! — відказав батько.

Коли розкрили жеревки, то вийшло, що Пилипові, справді, вийшла найкраща частина.

Сіли обідати, при чому обід непомітно перейшов у бесіду. Гуляли до пізньої ночі, дійшли до того, що й музику запросили.

Коли музики вдарили по струнах, дядько Пилип почав під'южувати мого батька:

— А ну, салдат, покажи свою хвабрість!

Батько, справді, пішов танцювати, приказуючи:

Ой ти, риж, ходи ближче,

А ти, руда, постой там!

Я з рижкою поговорю,

До рудої піду сам!..

А потім, пристукуючи ногою, приспівував руської з білоруськими словами:

Валяй, Пантелей.

Не жалеј лаптей!

Коли еті поб'єте,

Батя новие сплете!..

— Пішли наші драгуни гулять. Наддай!..

Тітка Килина, викручуючись коло мого батька, приказувала:

Ой, гоп не помалу,
Як пошила штани з валу,
І пошила, і наділа,
Сама бачу, що до діла!..

А на другому кінці столу заводили:

Пийте, люди, горілочку,
А ви, гуси, воду...

Музика різала гопака. Сват Тимоха тупав на одному місці і приказував:

Опанас воли пас, а дівчина бички,
Пострівай, не тікай, куплю черевички!

Батько якимось по особливому високо підскакував, вигукував: — „Уха - ха - ха!“ — і потім ішов дрібно, а з уст сипалося:

Ой, чук, поберемся та будемо панувати,
Ти будеш свиней пасти, а я заганяти?..

Мати, що йшла в танку перед ним, відказувала:

Ой, я свого чоловіка нарядила паном:
Сорочка по коліна, пов'язана валом!..

Навіть тиха тітка Пріська і та не стрималась і пройшла павою по хаті, приспівуючи:

І хліб гливкий,
І Василь гладкий.
Я хліб на стіл,
А Василь за стіл,
Сюди - туди повернись,
До Василя засміюсь.

Тітка Килина доспівала:

Я й на хуторі була,
Конопельку терла!
Не бачила Василя,
Та трошки не вмерла!

Дядько ж Хведір, високо закинувши поли своєї нової черкасинової чумарки, зі сміхом говорив до обох:

Очкур з бузини,
Матня з пелени,
Тупу - тупу до дівок,
Наївшися ягідок!

Троїста музика грає далі, червоні від поту й горілки обличчя мають перед очима все швидше й швидше, від тупотняви трусяться стіни, з долівки здіймається густий порох, вигуки й примовки густо сипляться з уст, при чому іноді так, що від них, здавалось, стіни і ті мали почервоніти.

— Гала - драла, гоца - драла!..

— Гоп-гоп-гоп!..

— Драгун, наддай!..

Дід Кирик, світячи своєю високою лисиною, видно, пригадавши свої давні молоді роки, на старості літ викаблучував:

Ой, жаль шевця, та не вернуться:
Набрав підошов та ік чорту пішов!..

А баба Дібровиха гукала до нього:

— Свату, свату! — і коли той на неї дивився, плескала в долоні:

Тупу - тупу за таляр,
А чоботи за п'ятак!..

Дід Кирик відповідав:

Господи помилуй, дід бабу покинув;
Дід пішов по гриби, баба по опеньки,—
Дід свої посушив, бабині сіренькі!..

Танок крутився, земля під ногами стугоніла, лящав жіночий сміх, всіх захопила безжурна веселість.

Під співи, грюкіт, гупотняву та гомін я не зчувся, як і заснув.

Другої зими якось до будки зайшов шетиник. Батько довго у нього порпався в ящику і нарешті купив букваря. Увечері, посадовивши мене собі на коліна, сказав:

— А ну, Юрку, давай я вивірю, яка в тебе пам'ять? — і почав учити мене абетки.

Наука пішла досить швидко й легко, за кілька днів я знав літери не тільки за порядком, а й назад, і вроздріб. Далі перейшли до складів.

— Буки - аз - ба ... Віді - аз - ва ... Глагол - аз - га ... — показував я за батьком. — Вра - вра - гра - дра - бре - вре - гре - дре - жра ... — і так далі без кінця.

Грамота далась мені на диво легко. Я не тільки за короткий час пройшов склади, а й навчився гарно читати. З цього часу в мені прокинулась дивна пристрасть до книжок, що потім уже ніколи мене не покидала. Книжки розкрили мені зовсім інший світ, що досі я його не знав. Хоч як не були примітивні оті всі Бови - Королевичі, Єруслани Лазаревичі, тощо, все ж вони будили мою фантазію, розбуркували нові почування, примушували мій розум працювати. За зиму я перечитав увесь той невеличкий запас книжок, що в нас був, а деякі то й по кілька разів. Батько, дивлячись на мою схилену над книжками голову, казав:

— На ту осінь до школи, Юрку! Аби тільки прийняли!!

Навесні мене стали вперше будити пасти. Я з неохотою розплющував од сну очі і вмивався холодною водою. Рожевий ранок сповнений тиші. Спав, схиливши колоски, лан жита. З-під ніг бризкала роса. В садках посвистували солов'ї, в полі підподоьомками перепели. Обрії були широкі, прозорі, ніжною блакиттю манило небо. По ньому тихо пливли легенькі пухнаті хмарки,

закрашені з країв червоним. Світ здавався таким прекрасним і таким безжурним. І мені усюди ввижались казкові герої. Ось, полем, на баскому коні, скаче в блискучій зброї лицар; там он якась потвора хоче пожерти дівчину - красуню. Лицар вихоплює меча і вихорем налітає на змія. Від бойовища стугонить земля, змії бризкає отрутою, з його пащі пахнуть вогонь і вилітає густий дим; ось-ось лицар впаде переможений. Та раптом світить блискавкою його меч,— і змії звивається в передсмертних корчах. У мене вилітає віддих полегшення, ніби я справді стежив за тим кривавим герцем. Часто я самого себе ставив на місце лицаря. І тоді куди тільки крила моєї фантазії мене не занесли! Я воював з Кошеем - Безсмертним, з чарівниками, із злими королями, попадав до них в полон, чудом вивольявся, вигублював своїм мечем десятки ворожого війська. Я робив тисячі лицарських учинків, звільняв царівен з рук лихих чарівників, умирав від спраги у пустелях, блукав серед темних лісів, діставав живої й мертвої води, розмовляв у степу з живою головою велетня.

І в той час, коли я так літав по світах, корова забиралась до чужого городу і мені про дійсність нагадував чийнебудь грубий голос, що кричав:

— То це ти так, бісів сину, корову пасеш? Чекай же, я скажу батькові, хай він тобі вуха намне!!

Проза життя завжди грубо порушує світ фантазій. Я пересвідчився, що в житті завжди так буває. Мрійникам на цій землі, позбавленій фантазій, живеться особливо тяжко.

IV

Так минуло літо. Прийшла тепла золота осінь. В лісі стояв тихий шелест від падолисту. Дикі груші вкриті пурпуром; тремтить від передчуття холодних вітрів і зимової стужі осика. Дуб уперто тримає на могутніх раменах своє грубе вбрання. Ліщина встилає землю своїм м'яким, жовтуватого кольору, листям. Лежать у задумі поля. Срібне павутиння плаває в повітрі. Жовтіє стерня. Ніжно зеленіють вруна озимини. В усьому розлита ніжна печаль вмирушого літа. Земля все ще прекрасна, але на її обличчі лягли різкі зморшки; вони ще не віщують старости, але свідчать про минулу молодість.

Пахне осінню, пріллю листя і чимось ніжним і невідомим. Ті запахи викликають напівзабуті спогади, напівстерті образи, що десь глибоко поринули в пам'яті під грубим шаром днів, місяців, років. На мить забувається моя хата і буденні турботи. Уява лине туди, де на ланах ходить золотоволоса осінь, що заквітчує землю останніми блідими квітками, і співає тихо колискову пісню землі, що от має заснути під білою габою.

В один із таких золотих днів батько сказав мені:

— Ну, Юрку, досить тобі байдики бити. Час, мабуть, і до діла братись. Збирайся! Підемо записувати тебе до школи!

Мати зав'язала в хусточку десяток яєць, а в кошика посадила курку,— це був гостинець для вчительки,— і ми пішли. Вчителька була молоденька, білява, з великими блакитними очима і довгою русою косою. Мені вона відразу сподобалась. Побачивши мене, вона весело засміялась :

— Ой, яке циганча! Як тебе звать, хлопчику?

Батько, що чомусь згадав на цей раз свою військову службу, відповів :

— Юрко, ваше благородіє!..

Вона мило прищурила свої очі, на губах промайнула непомітна жартівлива усмішка. Потім не стрималась і зареготала.

— Ваше благородіє? Хм! Хіба я похожа на благородіє? От чудеса!..

І її обличчя набрало сміхотливого і разом серйозного виразу, вона так суворо і разом по-дитячому подивилася на батька, що той зовсім зникнув. Він тільки й міг пробурмотіти :

— Вибачте, звичка!

— Ну, скільки тобі років? — звернулась до мене вчителька.

— Вісім.

— Вісім? — вона обернулась до батька.— Він ще малий, я не можу його прийняти. Хай ще рік погуляє вдома!

Мені одразу потьмарився світ від цих слів. Вона це помітила і ласкаво сказала :

— Ти, Юрку, не журись. На той рік тобі краще буде!

Я заперечливо похитав головою.

Батько мняв свого кашкета, кілька разів переступив з ноги на ногу і сказав :

— Дозвольте докласти вам, що він читати вміє!

— Ти вивчився читати? Коли? Хто тебе вчив?

— Тато.

— Тато! Ну і що ж ти читав?

Я, червоніючи, відповів: .

— Про Бову - Королевича, про Єруслана Лазаревича, про Мілтрісу Кірбітовну, про...

Але вчителька далі не слухала,— вона закинула голову і зареготала так, ніби почула щось надзвичайно чудне. Ми з батьком мовчки дивились один на другого, не розуміючи, в чім справа.

Раптом вона перестала сміятись і здивовано запитала:

— А це що таке? Звідки тут курка?

Ми глянули в той бік, куди вона показувала, і побачили, що наша курка, яку ми лишили в кошику, якось розплуталась, вилізла і тепер стояла перед відчиненим вікном, збираючись вилетіти.

— Що це за курка?—спитала знову вчителька і пильно подивилась на батька.

— Це той... наша... ми... я... хотіли, щоб той... ви ж тут не так то вже...—і батько, зовсім розгубившись, таке бурмотів, що й розібрати не можна було.

— Так це ви мені? В подарунок?

— Еге ж, вам!..

— Забирайте зараз же цю паскудну курку! Зараз же!—і вона аж ногою тупнула.

Батько поклав вузлика з яйцями на стілець і простяг руку, щоб зловити курку, але вона кинулась вбік і підлетіла догори. Тоді схопилась і вчителька і собі розставила руки. Курка як навіжена кидалась по кімнаті і не давалась до рук. В кімнаті знявся пил, галас.

— Лови й ти, Юрку!—наказала вона мені.

І от ми всі троє ганяли нещасну курку, а вона злітала то на ліжку, то на комоду, то на етажерку, потім якось зачепила вузлика і звалила його на підлогу; яйця розхрюпались, а курка вилетіла у вікно.

Батько ніяково й безпомічно розвів руками, а вчителька впала на ліжку і знову зайшлася сміхом.

— Ну, й чудаки!.. Та невже то ви серйозно принесли мені? І яйця,— теж мені? — І знову сміялась.— Забирайтесь мені геть!— додала роблено-суворо.— курку хай піймає Параска і віддасть вам!

Виходило, що був цілковитий провал, гемонська курка остаточно зіпсувала нам справу. Зовсім прибиті, ми зібрались іти.

— Стійте, куди ж ви? — зупинила вона нас.— А як же буде з хлопцем? Ти дуже хочеш ходити до школи? — спитала вона мене.

— Дуже.

— Гарзд! Я приймаю вашого хлопчика! — і вона вписала моє прізвище до реєстру.

Так я став ходити до школи. Жив я в діда, як то було умовлено ще раніше. Дід, відділивши синів, жив тепер там: менший дядько Панас служив у війську. Наука давалась мені легко, так що я навіть дивував свою вчительку. Вона не раз вказувала на мене завідателеві школи і висловлювала жаль, що я не буду далі вчитись.

— Такі здібності у хлопця, і можуть на марне піти!

Кілька разів вона кликала мене до себе і розпитувала мене про моїх батьків і про те, що вони думають зо мною надалі робити.

— Не знаю. Мабуть, шевцем буду!

— А то чого неодмінно шевцем?

— У мене дідусь є швець!

Я вчився у неї всі три роки. Які вона мала знання, що в неї були за педагогічні прийоми, не знаю, тільки ми, діти, страшенно її любили. Не була ніколи сувора. Ось нахмурить брови, чекаєш справжньої бурі, а вона зараз же відходила і починала лагідно докоряти нас, пустунів. У той рік, коли я скінчив школу, вона покинула Воронівку і поїхала до міста вчитись. Пізніше я почув, що в революцію 1905 року, підчас однієї демонстрації, п'яний козак розрубав їй шаблею голову. Так обірвалась нитка цього, я певен, прекрасного, повного надій життя.

Я тут хотів би трохи докладніше розповісти про своїх батьків. Мій батько одружився тридцяти років, матері тоді було всього сімнадцять чи вісімнадцять. Сталося це трохи не за звичайних обставин. Мій батько не мав служити у війську, бо військовій службі підлягав його старший брат, дядько Хведір. Через рік, як він пішов, батько посватав собі дівчину у місцевих багатіїв Бережних; навіть сватання справили. Тим часом Хведора, за великим жеребом, відпустили додому. Він про це нікого не повідомив і впав як сніг на голову, та ще одразу ж пішов до волости. Діло було саме восени. Волосний писар був за щось сердитий на діда і вирішив використати цю прикличку. Переглянувши папери Хведора, він спитав:

— Так ти Гната Діброви син?

— Еге.

— У тебе є брат Петро?

— Є. На півтора роки менший од мене!

— Ну, посидь, а я зараз напишу тобі білет!

Заглянувши в списки, він написав папірці і, віддаючи Хведорові, сказав:

— Перекажи батькові, що раз ти повернувся, то Петрові треба ставати на призов. Завтра ж нехай до волости з'явиться.

Вдома, коли почули про це, зчинилась справжня буря. Батько мій був сам не свій і лаяв Хведора:

— Чортів дурень!.. Не міг десь тиждень пересидіти, поки призов скінчиться! Хіба ти не знав, що я мушу за тебе ставати?

Дід було хотів якнебудь залагодити цю справу, але писар так повів діло, що зробити цього було не можна, бо, мовляв, списки вже послано до „присутствія“.

Молода, почувши, що трапилось у Дібров, зраділа, бо, певне, не з такою вже охотою ішла за мого батька; вона найняла хлопчика, дала йому хліб, прийнятий від старостів, і наказала:

— Кинь Дібровам через пліт та перекажи:— „Свати кланялись, а ворота зачинили і собак попускали!“

Це була помста багатирки, що її Дібровам довелося мовчки проковтнути.

Батько пішов на службу, де він і пробув цілих сім років і ні разу за той час не приїздив додому. А що вдачі він був крутої і корився з неохотою, то й випив гіркої. Не раз стояв під загрозою віддачі до дисциплінарного батальйону. Взагалі ж нічого, крім ненависти до воєнної служби, він звідти не виніс. Згадуючи потім про ці роки, він говорив:

— Сукини сини! Барбоси! За сім років можна людину чому завгодно вивчити! Коня й то вивчають. А вони всі сім років те саме товкли!..

Правда, повернувся батько із служби старшим унтер-офіцером, але вже зовсім старим парубком. І першими його словами, як тільки він переступив поріг, був докір дідові:

— Грошей пожалкували!.. Виклали б сот дві і звільнили б!..

— А закон? — сказав дід.

— Що закон? За гроші все можна було зробити!..

Батько повернувся додому перед різдвом. Бабуся якось його спитала:

— Ти ж як, Петре, женитися будеш, чи ні?

— Подумаю. Поспішати з козами на торг нічого!..

Бабуся кілька разів про це нагадувала й дідові.

— Хай йому чорт, з азіятом! — відповідав дід. — Бачиш, який він запальний. І приступити до нього страшно!..

Дід, видно, тоді справді боявся батька.

На тому й замовкли. Та одного разу батько несподівано заявив, що найшов собі дівчину.

— Хто ж вона?

— Кирикова Лебеда дівка.

— Дівчина хороша, — сказала бабуся, — тільки ж голе!..

— Чого тобі заманулось Лебедівну сватати. Давай краще хазяйську дочку тобі висватаємо!

— Пішли ви!.. — і тут загнув таке слівце, що баба й дід тільки злякано переглянулись між собою. Батько не міг і досі забути тієї образи, що її йому колись нанесла дочка Бережного. — Коли ви не підете сватати, то я попрошу Хведора!..

Мати моя виросла сиротою. Сам Кирик Лебедь був швець, що, на думку мого діда, було не особливо почесним званням. Діброви числились в першому ряду слобідських хазяїв, і родичатися з шевцями їм якось не личило. Ось чому дід, коли почув, що батько хоче сватати Кирикову дочку, спершу було й заперечався; а коли подумав, що батько, одружившись, може вга-

мується і стане тихішим, він одного вечора взяв ціпка і пішов до Лебедів. Про сватання це розповідали потім дуже колоритно.

Хата в Лебеда була невеличка, стара. Зайшовши до неї, дід побачив, що Лебідь сидів за верстатом, і перешивав, а Лебедиха (Лебідь тоді був удруге жонатий) сукала дратву. Дідів прихід, що тоді як раз ходив старшиною, дуже обох здивував, і вони заметушилися, не знаючи, де й посадовити такого значного гостя. Погомонівши трохи про се, про те, дід виклав причину воїх відвідин.

— Думаю до тебе, Кириле Васильовичу, старостів слати! Ти як на це?

Лебідь був цим так здивований, що спершу все прийняв за жарт. Проте, чемности ради, спитав;

— Це б то як? Гальку мою, Гнате Михайловичу, за салдата хочете сватати?

— Та за нього!

Кирик чухав потилицю і не знав, що відповісти.

— Так як же, будемо сватами, чи ні, Кириле Васильовичу? — спитав дід після довгої павзи.

— Йй-богу не знаю, Гнате Михайловичу! Сами знаєте, ми люди маленькі і нам до вас не рівнятись. Дивіться самі, а ми перечити не будемо!

Правда, дід Кирик потім казав, що він так не говорив, що з старим Дібровою поведився досить вільно, що останні його слова були: — „Як дочка скаже, а я силувати її не буду!“

Та чи так сказав дід Кирик, чи не так, тільки ж Діброва вийняв з-під поли півкварти, і заручини, тут же, на крамниці верстату, й запили, умовившись на тому, що старостів пришлють через два дні.

Матері в той час не було вдома, вона жила в якоїсь тітки за харчі; її покликали і сказали, що Діброва

думає її сватати. Мати спокійно все це вислухала і рішуче заявила:

— Хай він вам сказиться, той салдат! Хочете світ мені зав'язати! Не підуй!..

— Ти не кажи гоп, поки не перескочиш! — одрізав на це дід Кирик. — Ти подумай краше! Діброви перші хазяї на слободу, та й сам салдат не поганий і першого-ліпшого парубка вартий! Так що перед тим, як прискати, ти зваж. Принаймні, коли підеш за Діброву, то не голодна будеш!

А мачуха до цього додала:

— Що він салдат, то навіть краше! А чоловік він статечний, і то вже сама роби так, щоб він і добрий був. Стара Дібровиха жінка, якої пошукати: невістки он не нахваляється нею, так що крашої свекрухи й не знайти тобі!

Я чув від матері, що вона ці два дні страшенно перемучилась, бо вагалась, чи давати старостам Діброви рушники, чи ні. Дід Кирик говорив правду, — Діброви жили заможньо, у них у скирдах по кілька років стояв хліб немолочений; а мати виростала в злиднях та в наймах, вона зазнала нужди й горя і тому, можливо, це й було головним мотивом того, що вона подавала рушники моєму батькові, в чому вона і сама потім признавалась, хоч була велика спокуса цього уникнути, бо аж сім старостів того вечора прийшло її сватати, — матір вважали за красуню. Проте всякі балачки про молодого її лякали, і від неясного передчуття в неї, мабуть, боляче стискалось серце. Ті побоювання ще збільшились від поведінки самого молодого. Коли грали сватання, то мій батько, випивши, бив по столу і гукав:

— Чем з салдатом плохо жить? Води не носить, сама з очей буде лить!

Отже, ніби цим самим батько накреслював і майбутнє шлюбне життя. Люди слухали, хитали головами й говорили :

— Оце так салдат!.. Пропала дівка!.. Замучить її цей азіят!..

А втім, коли вони побрались, то вийшло на добре. Батько, здається, кохав матір. Але як ставилась до нього вона? Я вже якось згадував про ті, ніби безпричинні сльози, що часто помічав у неї. Вони давали право будувати різні здогади; можна, наприкладі було думати, що мати не знайшли в шлюбі справжнього щастя, що її гризла якась таємна гризота, а серце бажало чогось іншого; але це було б тільки здогадом, тим більше, що з уст матері я чув таке оповідання.

— Як ішла я за свого заміж,— говорила вона якось серед молодниць,— то страшенно його боялась, а що вже сліз вилила, то й не зміряти! І старший він за мене був, і сердитий, і бо-зна що про нього люди говорили. Так ми рік прожили, а він все наче мені чужий, все я його боюся. А от як народився він,— і мати при цьому показувала на мене,— то я як гляну то на дитину, то на Петра, то й сміюся сама з себе:— „Ну й дурна ж я!“

З її слів виходило, що вона тоді ніби вперше побачила батька в іншому світлі, він ніби відкрився їй; вона побачила, що і вродливий він, і що в нього круте високе чоло, волосся як воронове крило; вона вперше помітила всю його зграбну й міцну будову тіла, широкі плечі, гнучкий стан і тоді ж відчула, як цей чоловік близький і рідний їй, і серце в неї від цього солодко забилося.

Але моя мати була надто ніжна і вразлива. Розлучити й розжалобити її, викликати сльози на очах було дуже

легко, чим особливо користувались різні ошуканці : старці, странники, ченці і, взагалі, всякі підозрілі особи не переводилися в нас у хаті. Коли вони вже надто нахабніли, то батько викидав всю цю нечисть геть; летіли вони, летіло їхнє лахміття, летіли торби, а матері після того добре намілював голову. Взагалі ж батько й мати жили приязно. До нас, дітей, обоє ставилися з такою ласкою, яку дуже рідко можна бачити в простих селянських родинах.

Коли я повернувся додому після першої зими навчання, то застав своїх батьків у пригніченому стані. Із розмов і деяких натяків я зрозумів, що причиною всього цього був старший ремонтний робітник Майборода, щось наче маленьке начальство над моїм батьком. Майборода був п'яничка і нікчемний чоловік, але він міг багато нашкодити моєму батькові. І от цей п'яниця став справляти зальоти до моєї матері, а зустрівши опір, почав клеїти різні каверзи. Дійшло до того, що він одного разу, п'яний, коли не було вдома батька, накинувся на матір, так що та, лишивши в його руках рукав сорочки, ледве вирвалася. Коли батько прийшов, мати йому про все розповіла. Батько став чорний як земля. Майборода і так йому дозодив а тут і ще це!

Увечері він мав іти на обхід колії. Наказавши матері зачинити двері і нікого не пускати, щоб там не було, він пішов. На ранок я між ним і матір'ю почув таку розмову.

— Щастя його, що він заснув у шинку,— говорив батько,— а то б не бути йому живому... Зайшов би заду, коли переходив би балку, дав би по голові, та й по всьому!..

Мати злякано відповіла :

— Ти що, вбити його хотів?..

— Так! щоб і світу не паскудив!..

— Схаменись, що ти говориш! А якби дізнались, тоді що?

І мати почала плакати і вмовляти батька, щоб він або поскаржився начальству, або покинув службу.

— А жити з чого будемо?

— Та люди ж якось живуть, проживемо й ми!

Батько справді подав скаргу на Майбороду. Минуло більше місяця, поки вийшов рішенняць: батька переводили до другої будки, а Майбороду на другу дільницю.

Мене вирішили знову надіслати до діда, щоб я міг далі вчитись, а самим, перезимувавши на новому місці, на весні переїхати до слободи жити, за тепла поставивши хату.

Так і зробили. Але в слободі жити було куди важче, ніж на будці. Ті невеличкі заощадження, зібрані з такими труднощами, кінчались. Землі не було, бо дід не давав, майстерства батько ніякого не знав. Виходило, що знову йому треба було йти в найми. Так він і зробив.

Не знайшовши роботи поблизу, батько подався до губерського міста; там спершу працював чорноробом, а згодом улаштувався за сторожа при одних залізничних склепах.

Побачили ми його місяців через півтора, схудлого, виснаженого. Даючи нам подарунки, він плакав.

... Настали суворі дні.

V

Мені здається, що я досить повно змалював ту родинну атмосферу, що панувала в діда Діброви і яка, напевне, залишила деякі сліди і в моїй психіці. Тут я хочу зупинитись на тих впливах, що на мене мала родина моєї матері.

Дід Гнат і дід Кирик були, до певної міри, антиподами. Дід Гнат був суворою і черствою людиною; навпаки, дід Кирик був веселою вдачею, з нахилом до філософії. Це видно хоч би з того, як вони обидва ставились до мене. Діда Гната я завжди боявся і ніколи не любив з ним розмовляти. Мені завжди здавалося, що він хоче мене на чомусь спіймати і показати свою вищість, до речі, він був грамотний, але читав виключно церковні книги, яких у нього була ціла полиця, і все слов'янською мовою. Коли я в нього жив, то часто ввечері він сідав біля мене і починав перевіряти, чому нас учать у школі; я з неохотою йому відповідав.

Він слухав ніби уважно, а потім раптом запитував:

— Ну, гаразд! А от скажи, коли бог з хвостом був?... — і прижмурював свої очі.

Я довго думав, але відповісти не міг.

— Не знаю! — казав я.

— А ти подумай, — казав дід і терпляче чекав відповіді. Не діждавшись, говорив:

— Тоді, коли був у виді голубиному. Зрозумів?

І зараз же брав друге, таке ж саме хитре запитання :

— А коли бог на одній нозі стояв, знаєш ?

— Не знаю.

— А хто вмер, а не родився ?

Я мовчав.

— А хто з богом боровся ?

Я не знав, хто такої чести вдовоївся, чи такий одчайдушний був, що з самим богом навхрест боровся.

Дід моршився.

— І чого тільки вас у тій школі вчать! — говорив він незадоволено.

Загадував він мені й інші хитрі загадки. Наприклад:

— Сім миль мосту, на восьмій явір стоїть, на весь світ славен!

— Чотири орли, одно яйце знесли!

— Прохали два вірних одного невірною: дай нам те, що лучче царства небесного!

— А без чого світ не буде?

Таких і подібних запитань у нього була безліч, і я їх боявся, як чуми.

У діда Кирика ніхто мені подібними запитаннями не надокучав, і я почував себе там зовсім вільним. Бігати можна було скільки завгодно, роби, що сам знаєш, і ніхто не гримав, не зупиняв, не кричав, як то було у Дібров. Ось чому я любив приходити сюди і просиджувати цілі дні.

Був тоді ще живий мій прадід, Василь Лебідь, що за кріпацтва служив каштеляном у пана Кочета. Після того, як кріпацтво скасували, він приписався до Воронівської громади, де отримав наділ землі, а садибу собі купив. Був це високий, кремезний дідуган, з великою сивою бородою. Дивлячись на нас, малих людей, він часто говорив :

— Ці вже як повиростають, то тільки те й робитимуть, що чай питимуть!..

Пити чай у нього було найвищою ознакою великопанства.

Помер він, мавши дев'яносто чотири роки, при чому зберіг усі зуби. А помер від того, що йому від Кочетових на самі великопісні запусти принесли ціле пуделко ікри, що її він поїв з цукром,—цукор він любив над усе в світі, і він давав йому дивні смакові розкошування,— а до цього додав ще дві миски холодцю. Шлунок не витримав—прадід заслаб, та вже більше й не встав.

У нього був тільки один син—мій дід Кирик. У діда Кирика було високе ясне чоло філософа; воно свідчило про те, що в нього зажди ясні думки і на життя він дивиться з незмінним оптимізмом. Та воно, справді, так і було, бо дід ніколи собі особливо не сушив голови, тим, що буде завтра.—„Довлеет бо дневі злоба його“,—це правило він неухильно виконував. Хліборобив мало, а жив більше з шевства, що в ті часи було досить прибутковим ремеслом. На ньому позначилось правило, що кожний швець неодмінно мусить вельми пити; справді, дід Кирик добре випивав. Хоч він належав до іншої соціальної верстви, ніж дід Діброва, бо цей же походив з козацького роду й належав до статечних господарів, все ж таки вони приятелювали ще й до того, як стали сватами. Не раз їх бачили вкупі в шинку Марти Губатої. А що дід Кирик був письменним, то, будши під чаркою, неодмінно пускався у філософію. Перебираючи свою велику бороду, він казав:

— Слухайте, я зараз буду говорити, як пророк!..

Він був великим скептиком і епікурейцем із вдачі, і хоч ходив до церкви, але навряд чи широко вірив

у бога. Він добре знав біблію, із приводу неї пускався в довгі міркування, викриваючи різні недофечності, що в ній знаходив.

І коли жінка починала картати його за горілку, то він спокійно, посміхаючись, говорив:

— Стій ти, Руфь, Воозова дочко, що скажу я, господин твій. Старий Ной пив?..—Цар Давид пив?..—Пив!..—Святі пили?..—Пили!.. Попали вони до раю?..—Попали!.. Ну, так чого ж турбуєшся?..

І такий він був у всьому. Від життя намагався взяти все, що тільки можна було взяти в його стані. Замолоду багато гуляв і любив молодиць. Чудесно співав. Він був заводієм усякої кумпанії. Улюбленими його словами було:

— Давайте жити на цім світі, бо що буде на тому,— ми не знаємо!..

Я любив діда Кирика і його робітню. Бо при ньому якось легше дихалось. Ще коли я був зовсім малий, мати часто приводила мене сюди і залишала на цілий день. Мені нарізали „зайчиків“ із шкуратків, давали бавитись молотками. Я годинами сидів десь у куточку, слухав розмов і незчисленних пісень, що їх знав дід.

Іноді він клав мені на голову свою важку руку і питав:

— Ну, святий Юрію, скоро будемо перешивати?

Дідова робітня була своєрідним клубом, де зимовими вечорами завжди збиралось кілька сусідів погомоніти. Стукотили молотки, від каганців скакали на стінах незграбні тіні, пахло смолою, а розмова точилась далеко за північ.

І чого тільки тут не розповідали! І про козаків, і про старі часи, і про панів, і про злодіїв, і про робітників, і про всілякі пригоди, на зразок того, як одного разу

чорт діда за малим не втопив. Записую це оповідання так, як воно залишилося в моїй пам'яті.

— Вийшов я з шинку,— розповідав дід,— де ми роздушили не одну квартиру!.. А ніч— хоч в око стрель! Коли це підходить до мене якийсь чоловік і каже:— „Здоров був, Кирику!“— Дивлюсь я,— пху на твою голову!— стоїть передо мною не хто інший, як Хома Горобець з Миронівки, перший мені кум і приятель.— „Чого це ти тут?“— „Та приїхав,— каже,— за ділом. Ходім, куме, до Губатої, вип'ємо по чарці!“— „Та я тільки що від неї!“— „Ну, то що! Ходімо ще вип'ємо!“— „Ходімо!“— кажу. І пішли. Було до тієї Губатої, може, гонів зо двоє, бо ми зустрілися саме коло хати Левчихи. Йдемо ми, а шинку все не видно...—Що,— думаю собі,— за причина? Невже я такий п'яний, що й розібрати нічого не можу?“— Чую далі, а під ногами вже не земля, а ніби бур'ян. Я й кажу:— „Хомо, куди ми йдемо?“— А він регоче:— „То ти,— каже,— куме, так добре хильнув, що вже й дороги не пізнаєш!“— „Еге ж,— відповідаю,— не пізнаю“.— А сам собі метикую, що Хома щось дуже балакучий. І видно мені, що ми не на вулиці, а на якомусь пустирі, а де саме, спитати його соромлюсь. Ішли ми, може, ще яких хвилин з п'ять, і чую я, що під ногами в мене вода хлюпотить.— „Еге-ге,— подумав я,— видно, справа тут без нечистого не обійшлась!“— І давай я хреститись та читати „да воскреснет бог і разточаться вразі його“. Не встиг я проказати й перших слів, як Хома несподівано зник, а себе я побачив по коліна в воді, недалеко від „Ями“. Ступив би я ще кілька кроків і якраз потрапив би до Макортетика. Там би мені й кінець був.

Всі присутні кивають головами і згоджуються, бо вірять, що нечиста сила є і водити чоловіка може

і всякі капості йому теж може вчиняти. Бабуся додає:

— Прийшов опівночі, мокрий по пояс, а сам білий, як крейда, і тверезий.— „Де це ти,— кажу,— був?— „Мовчи, Секлето, мовчи... Мене чорт зараз водив, мало до Макортетика не запровадив!“

Треба додати, що всі ці люди були сильно ймовірні щодо всього чудесного та незвичайного. Більшість непохитно вірила, що життям нашим керуємо не ми сами, а бог та нечиста сила. Ось чому балачки про відьом, нерозмінний карбованець, про чудові особливості квітки папороті, та ще про багато дечого ніколи в дідовій робітні не переводились. Але доводилось чувати й далеко краші історії, наприклад, про Марка Проклятого та про пана Твардовського. Розповідав ці історії дід, і треба було тільки бачити, з якою увагою його слухали! Щодо бога, то по суті, всі ці люди не пішли далі поганських поглядів і „того“, тоб то сатану, вважали не тільки рівним на силу з богом, а в окремих випадках і дужчим за нього.

Дід Кирик серед них не був винятком, бо в ньому природній скепсис мирився з дитячою вірою в чудесне; його не можна було навіть вважати за християнина, бо його погляди на бога відрізнялись від загально-визнаних; християнство намагалось показати бога в образі грізного судії, що сидить у всій своїй славі на небесному престолі, а в діда Кирика бог був собі просто ретельний робітник, що безперестання, в поті свого чола, трудиться над впорядкуванням землі й життя людського. І як всякий робітник, бог часто помиляється, робить похибки, він може сердитись і навіть лаятись, а сатана на таких похибках підстерігав його і кпив з нього. Звідси й виникала в них боротьба. Бог—дух

світла й радости, сатана—дух тьми й зла. Один був добрий і хотів добра людям, і коли вони помилялись, то він широко страждав за них, це був своєрідний Прометей в уяві діда, другий шукав їм погибелі, і то не від злоби до людей, а лише з заздрощів до шасливішого свого супротивника. Дід Кирик, так би мовити, зводив бога з неба на землю, очоловічував його, робив його образ простим і зрозумілим. Через те дід Кирик так киндзував з попів, ченців та черниць, що шукали бога зовсім не там, де слід, і розповідав про них такі історії, від яких слухачі аж за боки брались від реготу. Часто він розказував про те, як бог, переодягнувшись в селянську одежу, ходив по землі і придивлявся до життя людей; як правило, багаті його гнали від свого порога, а бідні завжди давали йому притулок. Бог—це любов!—часто говорив він. Щодо потустороннього світу, до безсмертя душі, то я маю сумнів, щоб він серйозно в це вірив.

— Що людина, що тварина — все одно!—говорив він. — Душа — пара! Помер чоловік, пара вийшла, і скінчено! Згниє і сліду від нього не лишиться, бо земля бо єсть і в землю бо отидеші!—зміцнював він це своє твердження церковним текстом.

Розповідали в дідовій робітні ще й інші історії, але в них завжди був елемент чудесного, бо без чудесного ці люди абсолютно не могли обійтись. Мені пригадується трагічна історія, як мати й син убили невістку і спустили її в ополонку під кригу, щоб заховати свій злочин. Така історія, дійсно, трапилась у сусідньому селі, але послушайте, як її розповіли в дідовій робітні.

— Жила собі одна вдова з сином—одинаком. Як сповнилось йому вісімнадцять років, вона його одружила, але невістка чомусь одразу їй не сподобалась.

От вона й давай її поїдом Істи, а то сяде на лаві
й співає:

Бери, синку, нагайку-дротянку,
Та бий жінку з вечора до ранку...

А син чи то дурний був, чи пришелелуватий, тільки всьому вірив, що йому мати на жінку набріхувала. І почав він її мучити та бити. Мати бачить теє і постановила зовсім невістку із світу спразнити. Почала нашіптувати синові, щоб той убив її, тоді вона крашу йому жінку знайде. Син послухав матері. Взяли вони і сонну задушили її віжками; потім прив'язали до шиї камінь, відвезли до річки і спустили в ополонку. Нема та й нема невістки, а всім до того й байдуже. Тільки стали помічати люди, що на річці щоночі свічка горить, та так ясно! Не одне ту свічку бачило. А підійдуть ближче, нема нічого. Це на всякі думки наводило. Запримітили те місце і дали знати до розправи. Зібрали людей, розрубали кригу, аж там мертва молодиця лежить і ніби жива.

— То її душа горіла!— завважила бабуся, коли скінчили оповідати цю історію.

Я довго не міг забути цього оповідання. Вночі заплющу очі, а мені ввижається темна ніч, зеленувата крига виблискує, а під нею тіло людське видно, а над ним ясно жовтуватим світлом рівно горить свічка. І від цього ставало мені так моторошно, що я вкривався з головою рядном і тихо лежав, аж поки не засинав.

Говорили в діда і про людей різних, найбільше про росіян та про циган; в цих оповіданнях переважав комічний елемент. Росіяни в нас були більше заробітчани,— орловці, куряни, рязанці. До них ставились з добродушним гумором.

— Москаль дорогу знає, та ще й питає!

— У москаля душа як повстанка і він і бога не боїться!

— Боже мій, боже мій! Ми твої, а чиї ж то москалі?

Недалеко від діда, на „Старчачому“, жив у малесенькій хатинці, що наполовину вросла в землю, Хвесько Молибожко. Це був старець, що раз на тиждень обходив усі двори, співав псалми і тихо пригравав на бандурі. У діда зустрічали Хвеська завжди дуже радо.

— Мир дому цьому і хазяїну!— говорив він, увіходячи.

Йому подавали ослінчика, він сідав і водив по хаті своїми сліпими, білими очима. Він приносив усякі новини і розповідав їх. Так минало, може, з півгодини, а коли то й більше: потім брав він бандуру і тихо починав перебирати струни. В хаті всі замовкали, сідали, де кому було краще, і в повній тиші, під мелодійний бренькіт бандури, Хвесько хоч і старечим, але гарним баритоном, починав псалму:

Господи боже мій, царю!
Прийми од мене піснь сію:
Взойду ж я на гору високою,
Та гляну в долину глибокою;
Гам увижу я свій вишній гроб.
Гробе мій, гробе, предвишній доме!
Що стіни,—то сусіди мої,
А червія,—то друзі мої,
А сипучий пісок,—то постеля моя,
А сира земля,—то мати моя.
Прийми ж мене, яко чадо твоє,
На вишне житіє...

Голос замовкав, а струни все ще бреніли під пальцями сліпого і ніби не переставали розповідати про брєнність і суетність життя, і про те, що всі думки наші ми повинні звертати на „вишній дом“.

На хвилину переставав грати, звівши догори своє
сліпе обличчя, а потім серед такої ж повної тиші роз-
починав знову :

Ісусе мій прелюбезний, серцю сладосте,
Єдина мені в скорбех утіха, моя радосте!
Єсть мі аз спасеніє гріхов і рай вселеніє,
Мені ж тоді к богу благоприлепляхуся,
От тебе милосердія надіятися.
Но хто же мені, моїм бідам, грішному поможе,
Аще не ти, о преблагий Ісусе, боже!
Хотеніє мені єдиному з тобою биті,
Дажь мі христа всегда іміти,
Ізволь во мні обітати, благ мені являйся,
Многогрішним, недостойним, не гнушайся.
Ісчезе в болізни живот мій без тебе, бога:
Ти мені кріпость, здоровіє, ти слава многа,
Радуйся, аз о тобі і веселюся,
І тобою во вся віки, боже, хвалюся!

Леле! яка то вбога фантазія була в тих, хто складав
ці псалми, яка покора, яке смиренство і небажання
боротись! Яким чорним, безбарвним, сумним і неве-
селім здавався їм світ! І, ніби, щоб більше ще погли-
бити це вражіння, Молибожко кінчав :

Плач всегда, душе моя,
То протікає жисть твоя;
Господи, помилуй нас,
То узивай на всякий час;
Будеш жити на небесах,
У цвітущих дресвах;
Будеш слишать всякий час
Всегда херувимський глас;
Там ангели поють,
Благодать на всіх іллють,
Буде нам от бога отрада
І вічная награда.

Він кінчав, а всі мовчали. Дід Кирик перший скидав
з себе одубіння і говорив :

— Хороша псальма!.. А тепер заспівай нам краще про Морозенка!

Хвесько направляв бандуру, краще вмощувався на ослінчику, і раптом хата наповнюється звуками прекрасної народньої пісні.

Ой, Морозе, Морозенку,—

гремів Хвеськів баритон:

Ти славний козаче,—

казав він, а далі з тугою повідомляв:

За тобою, Морозенку,
Вся Україна плаче...

І знову всі затихали і низько схиляли голови, тільки тепер не від картин смерти й тліну, а слухали повість сумну, оспівану народом пісні і передану на довгі часи нащадкам. І ніби в тумані бачили вони степ, а в степу тому козацькі полки, ніби перед ними на мить виникали ті легендарні часи, що лишили такий великий слід у народі.

А наприкінці Хвесько посміхався своєю блідою сліпою посмішкою, пальці починали веселіше бігати по струнах, а голос приспівував:

Годуду, годуду,
Вродилася на біду,
Горшком воду носила,
Соломою топила.

*

Как я нонче та наділала біди,
Пішла по воду та побила казани!..

І він, хилитнувшись і комусь підморгнувши, продовжував:

А я вчора три дні
Дома не була,
Прийшов милий,
А я губи надула!..

Струнні звуки переганяли один одного, тихий дзвін їх весело плигав по хаті, а ноги у дорослих самі починали притупувати.

Раптом Хвесько уривав гру, підводився і кланявся туди, де сидів дід. Бабуся наливала йому велику чарку горілки, він випивав і, погомонівши ще трохи, виходив з хати.

Одного дня, коли я прийшов до діда Кирика, він, як звичайно, поклав мені на голову руку і запитав:

— Ну, як живемо, Юрко? Вчишся? Книжки читаєш?

— Читаю.

— От і добре. Ти от що: піди до комори, там стоїть стара скриня, в ній книжки є. Хороші книжки! Візьми собі і нам щонебудь почитаєш!

Мене вдруге не треба було просити. Я пішов і в скрині натрапив на цілий книжковий скарб, де, між іншим, було чимало українських книжок; очевидно, все це потрапило сюди від Кочетових, коли в них ще прадід Василь служив. Були там Квітчині „Сердешна Оксана“, „Маруся“ „Салдацький патрет“ та інші, „Катерина“ Шевченкова, „Енеїда“ Котляревського і кілька чисел „Основи“. Я все те приніс до хати.

— А ну, покажи, що ти там знайшов?— спитав дід Кирик.

Я став уголос читати назви.

— „Сердешна Оксана“? Гарна книжка! Колись читав!..— сказав дід.

І мене тут же посадовили читати „Сердешну Оксану“. Всі слухали, хоч і не переставали працювати. Коли я скінчив, то бабуся плакала, а дід Кирик поцілував мене в чоло і сказав:

— Молодець, гарно читаєш!..

І подарував мені двадцять копійок, додавши:

— На, та купи собі ще книжок. І кажу тобі, як пророк: вчитимешся — людиною будеш. Грамота—то велика річ!

На жаль пророцтво дідове не сповнилось, і вчитись мені не довелося.

Я вже згадував про те, що наука давалась мені дуже легко і що мої здібності викликали подив,—хоч я пишу це зовсім не для того, щоб цим пишатись. Крім того, у мене була якась пристрасть до книжок. Що не потрапляло до моїх рук,—чи то житіє св'ятого, чи історія якогось генерала, чи просто якась читанка, я неодмінно ту книжку прочитував. При школі була невеличка книгозбірня релігійно-патріотичного змісту, очевидно, призначена для населення, але я ніколи не бачив, щоб хтось із селян приходив по книжки. Я став звідти брати книжки, не розбираючись, якого вони змісту. Юлія Василівна це скоро помітила і, покликавши мене до себе, запитала:

— Ти береш із шахви книжки читати?..

— Беру.

— Надалі ти без мого дозволу не будеш брати. Я сама тобі буду вибирати, що тобі читати. Добре?

З того часу моє читання набрало систем атичнішого характеру. Вчителька все частіше закликала мене до себе, особливо коли я був у третій групі. Поводилась вона зо мною як з дорослим; в її голосі було щось тепле, материнське, і говорила вона серйозно, ніби перед нею сидів не десятилітній хлопчик, а ціла аудиторія з дорослих людей.

На столі, накритому білою скатертиною, тихо шумів маленький самовар; у вікно заглядала зоряна ніч; із стін дивились портрети Гоголя, Пушкіна, Белінського,

Добролюбова і якоїсь дівчини з тонким обличчям; пізніше я довідався, що то була Софія Перовська. На двох полицках, тісно стулившись, стояли книжки; вони ж були і на вікні, і на підлозі, і лежали невисокою купою на столі.

— Вчитись тобі треба!..— так вона завжди кінчала свою розмову зо мною.— Тільки через знання можна допомагати людям. А людей треба любити!..

І вона розповідала мені про великих людей, що не шкодували своїх сил, ні навіть життя свого, щоб тільки прислужитись чимось людям. Передо мною вставала ціла галерея вчених, дослідників, мандрівників, винахідників, що своїм могутнім розумом рухали культуру й знання вперед. Моя дитяча уява малювала славні діла, і в душі я запрягався, що коли виросту, то робитиму лише так, як вони, ці герої. Я давав „Ганнібалу обіцянку“ ненавидіти зло і боротися за добро, я давав присягу захищати бідних проти багатих, добрих проти злих. Я складав присягу служити правді і боротись проти кривди.

Коли я йшов додому, Юлія Василівна завжди давала мені якусь книжку. Так я познайомився з творами Гоголя, Пушкіна, Тургенєва, тощо, все, розуміється, з російської літератури. Але в мене була така жадова до читання, що незабаром ні її книжок, ні книжок з „патріотично-релігійної“ книгозбірні, звідки, не зважаючи на дане вчительці слово, я все таки книжками користувався, не вистачило. Ось чому для мене справжнім святом було відкриття земської книгозбірні у нас, у слободі. Там я, крім творів російських клясиків, міг дістати переклади Діккенса, Вальтер-Скотта, Віктора Гюго.

Я, розуміється, став найпильнішим читачем. Чи була велика користь від того,—не знаю. Одне лише мушу

зазначити, що з книжок я пізнав світ, досі мені незна-
ний. Книжки допомагали мені переноситись у далекі
краї: пригоди й переживання героїв розчулювали моє
серце; їхні страждання викликали в мені біль і сльози.
І як колись наївна і незграбна казка про Бову-Коро-
левича будила мою фантазію, так і тепер твори світо-
вих письменників давали мені можливість переживати
силу пригод і будили мої кращі чуття. Це було дивне
життя, де головну роллю відігравали герої, створені
геніями світової літератури; цей світ і ці герої були
для мене реальними.

Тимчасом кінчалось моє навчання в школі. За зиму
приїздив до школи два рази інспектор, і Юлія Васи-
лівна кожного разу звертала на мене його увагу.

— Дуже здатний хлопчик!— говорила вона.—Шкода,
коли не буде вчитись далі!

Інспектор щось записав у свою записну книжечку.
Юлія Василівна казала мені потім:

— Може пощастить зробити так, що тебе земство
візьме вчити на свій кошті..

Надійшли іспити. Крім нашого вчителя, Юхима Де-
нисовича, вчительки та попа, були інспектор та член
земської управи, сивенький панок з золотими окулярами.
Коли мене викликали до столу, Юлія Василівна вся
зашарілась; вона, здається, хвилювалась більше, ніж
я сам. Я бачив, як вона нахилилась до старого панка
і промовила:

— Це той самий хлопчик, про якого я вам говорила!..

— Ага, Діброва! Гаразд! Починайте, будь ласка!..

Мене почали питати. Все йшло гаразд. Коли піп
наказав мені розповісти про „всемирний потоп“ і про
нагорну проповідь, то й з цим я упорався якнайкраще.
Мене навіть запитали, що таке „таїнство“, і на це

я відповів. Потім за мене узявся інспектор і дав мені якесь мудре завдання з арифметики; в одну хвилину я його розв'язав.

— Я ж вам казала, що це виключний хлопчик!— не стерпіла сказати Юлія Василівна.

Інспектор, ніби не довіряючи своїм очам, дав мені друге завдання, але й з ним я так само швидко впорався. Інспектор знизав плечима.

— Да, у хлопця, дійсно, є здібності!..

Спитавши дещо з російської мови, він нахилився до панка:

— Чи не бажаєте ви щонебудь спитати?

Панок звів на мене свої трохи сонні банькуваті очі і промовив знехотя:

— Так-так, я питаю... Підійди сюди, хлопчику!— Я підступив до нього ближче.— Ну от, як його!.. Ну, наприклад, як звать государя імператора?..

Я відповів.

— Добре, молодець!— похвалив він мене.— А государині імператриці ім'я знаєш?

— Знаю.

— Ану скажи!

Я сказав.

— Прекрасно. Ну, а ім'я наслідника цесаревича теж знаєш?

Цьому панкові, очевидно, була насолода слухати імена царської фамілії. Я задовольнив його цікавість і сказав, як звать і цесаревича.

— Добре, зовсім добре!— сказав він.— А молитви ти знаєш?

— Знаю.

— І молишся щодня?

— Молюсь.

— Ану прочитай мені якусь молитву. Ну, наприклад, „символ віри!“

Я прочитав йому „вірую“.

— Добре, хлопчику, дуже добре!— хвалив він мене.— Ти молись частіше і бог допоможе тобі. І до церкви ходи. Тоді й жити тобі буде гарно!..

Іспит скінчився і вся комісія тихо говорила між собою. Нарешті інспектор запитав мене, що зо мною думають робити мої батьки.

— Тато казали, що віддадуть до діда вчитись шевцювати!

Всі посміхнулись, а панок, що, видимо, не зрозумів моєї відповіді, перепитав:

— Що? Що?

Йому пояснили, що з мене хочуть зробити „сапожніка“.

Панок закивав головою.

— Так-так, це правильно, вони мають рацію. Селяни—народ практичний, і вони змалку починають привчати своїх дітей до праці.

Знову всі схилились, розглядали мої праці, що їх Юлія Василівна збрала, щоб показати іспитовій комісії; Денис Юхимович і вчителька в чомусь гаряче переконували інспектора, а той згоджувався з ними і говорив: „Да, да! Звичайно! Гребя клопотати! Спробуємо! Я підтримаю, але не знаю, як подивляться члени управи!“

Мене, нарешті, відпустили. Коли все було закінчено і ми прощалися з учителями і дякували за науку, Юлія Василівна обняла мене і схвильовано сказала:

— Ну, прощай, Юрку! Я все ж настояла, щоб за тебе поклопоталися перед земською управою і дали

стипендію. Тобі треба вчитись. Так і батькам перекажи. Я сама цими днями зайду до них і поговорю про це!

І вона поцілувала мене в чоло, а я, розчулений і вкрай схвильований цією ласкою, схопив її руку і почав її цілувати, а з очей мені капали гарячі сльози.

— Ну, що ти, що ти?—казала вона.—Заспокойся, все буде добре. Я постараюсь!..

Коли я вдома розповів про те, що говорила вчителька, то батько довго сидів задуманий, а потім вимовив:

— Я й без них знаю, що треба вчитись, але за що? От як земство, справді, тебе візьме на свій кошт, то я нічого не матиму проти. Учись. Може хоч ти людиною будеш!..

Цього року сталась і друга знаменна подія в моєму життю, — я з матір'ю вперше їздив до Києва. Це була проща за обітницею.

Поїхали ми зараз же після іспитів; до Кременчука їхали залізницею, а звідти пароплавом. Це вперше я їхав так далеко. Була весна, Дніпро широко розлився, так що не видно було й берегів. Ми сиділи на чардаку пароплава, а перед нами пропливали широкі краєвиди; назустріч неслись пароплави, плоти дерева, човни, дуби. Ріка жила рухливим життям. А коли стемніло, по ній запалали багаття на плотах, на березі у вогкій тиші розлягалися людські голоси, звідкілясь чувся жіночий вереск, з невидимого далекого берега долітала пісня. Пароплав ніби плів по зеркальній темнуватій дорозі, що відбивала в своєму спокійному лоні чорне оксамитове небо з зорями. З берегів дихало терпким запахом розпареної землі, у вербо-лозах пересвистувались солов'ї, часом тишу прорізував крик нічної птиці. На пароплаві давно вже все

спало, а я сидів і вдивлявся в темряву, зачарований красою цієї весняної ночі.

На ранок у далечині заблищали в проміннях сонця якісь зірки на зелених горах. На пароплаві заворушилися.

— Київ, Київ! — загуло навколо нас.

Одні ставали навколішки, другі просто повертали обличчя туди, куди показували руки, і побожно хрестились. Та проминуло не менше як три години, поки ми під'їхали так близько, щоб могли бачити Лавру. Вся гора сяяла золотими маківками. Манастир і зелену гору, наче поясом, було підперезано білим муром. Тут знову почали всі хреститись, повернувшись до церков, а вони поволі пропливали повз нас, до половини сховані в зелених купах дерев, і тільки горіли на сонці їх золоті хрести.

Проїхали попід одним мостом, попід другим і, нарешті, причалили до пристані. Тут зеленою дорогою понад самим Дніпром пішли до Лаври. Але нас з перших же кроків обаранили ченці; вони стояли майже через кожних сто кроків і закликали кожний до себе; тут записували на поминання, там щось продавали, в третьому місці вони просто прохачили. Всуміш з ними стояли старці, сліпі, каліки; одні з них на різні голоси прохали милостині, другі читали евангеліє або псалтиря, треті співали псальми. Двічі зупинялись і ми біля капличок, де записували родичів на поминання; записувати можна було не тільки в Лаврі, а й на Афон, і в Єрусалим, і на все це була окрема, точна такса. Чернець, що стояв на порозі, голосно оголошував ціни прочанам; торгуватись не дозволялось, таких без церемоній випроваджували з каплиці.

Тільки опівдні ми добилися до Лаври. Тут до всієї партії прочан приставили одного старого ченця в поли-

нялій скуфейці, і він повів нас до ночліжниці, призначеної для простого народу. Там усіх нас переписали, спитали, хто скільки пробуде, як і де буде харчуватись, розказали, в які години правитиметься служба і залишили самих.

Лавра справляла вражіння якогось величезного ярмарку, де торгували божою благодаттю та царством небесним. Не встигли ми передягтись та вмитися після дороги, як у коридорі задзвонив дзвінок, і нас всіх, як отару овець, повели до церкви. Слухати службу було нудно і я непомітно вислизнув з церкви. На лаврському подвір'ї, на моріжку, сиділо багато прочан; тут же поблизу стояла велика крамниця, де торгували іконами, церковними малюнками, кіпарисовими хрестами, свічками, оливою, миром, якимись камінчиками, святою водою для очей та від різних хороб, посудом з краєвидами Лаври, стьожками, книжками.

Біля цієї крамниці великим півколом сиділи старці; таких страшних каліцтв, таких моторошних ран, таких жахливих облич ні раніш, ні потім мені ніколи не доводилось бачити; гугнявими голосами співали вони псалми, вигукували, прохали, поминаючи всіх святих і всіх родичів; перед кожним із них стояла тарілочка, і мідяки так густо сипались, що в повітрі аж брязкіт стояв. Трохи осторонь стояли ченці, а коло них гори проскур, купи грамоток, цілі стоси свічок. Все це розкуповували прочани, а поруч сиділи ще інші ченці і за п'ятака чи три копійки на проскурі чи в грамотці записували імена родичів і близьких.

Я ходив серед всього цього ярмаркового гармидеру, де так одверто торгували божою благодаттю, і придивлявся, доки на мене не звернув уваги один чернець.

— Ти чого тут, малий шляєшся?—визвірився він на мене.

Я злякався і побіг до церкви, де вже кінчалась служба. Того ж дня ми почали говіти; а між окремими службами двічі були у великій лаврській церкві, де підходили цілувати чудотворну ікону. Ікона та спу-скалась зверху на спеціальних бльоках, була вона в дорогих золотих ризах з коштовними самоцвітами, що сяяли всіма кольорами веселки. Мене вразило те, що вся вона була обвішана разками намиста, копійчаними бляшаними іконками, хрестиками, навіть простими стьожками,—все дарунки прочан. Пізніше я почув, що дикуни так само прикрашають своїх богів і дарують їм різні коштовні речі або за зроблену бо-гами допомогу, або справляючи якусь обітницю перед ними, або з метою чогось попрохати в них.

Ходили ми і до лаврської їдальні, де задарма годували простих людей. Моя мати без гидливости не могла потім згадувати того обіду. Їдальня містилась у великій низькій залі з дерев'яними довгими столами і такими ж ослонами. Прочани тихо й урочисто сідали за столи. Чернець читає спокійним голосом четьї-мінеї, а на стіл починають подавати в брудних дерев'яних невеликих цебриках страви—борщ пісний і кашу гречану. Я насилу-насилу ковтнув два рази того борщу; більше ми туди не ходили.

Одговівшись, пішли (чи, скорше, нас повели) в пещери дивитись на моші. На мене вони не зробили особливого вражіння; в пам'яті полишилися якісь холодні і мрякливі підземні коридори. Коли хтось хотів доторкнутись до мошей руками, ченці лайливо на таких гримали і погрожували вивести геть. З великою полегкістю ми вибрались на світло денне і в синіх уже сутінках повернулися до себе.

Після того, як ми відвідали „Іонину пустиню“, де сидів якийсь „прозорливий старець“, що роздавав друковані молитви і кожному щось прорікав, я впросив матір відстати від нашої групи і самим походити по Києву; це було куди цікавіше, ніж бути під пильним оком ченців, що контролюють кожний твій крок.

Походивши ще день на Подолі і побувавши в Братському монастирі, ми, накупивши подарунків, повернулись залізницею додому.

Цікаве вражіння справила ця подорож на мою матір. До того вона була дуже релігійна і сліпо вірила у все, що говорили попи, а тут ніби якийсь сумнів почав закрадатися в її душу. Вона все думала над тим, чому мошей привселюдно не показують, чому ченці такі череваті та в шовкових рсях ходять.

— То все на наші гроші вони справляють! — говорила мати.

Батько сміявся з того:

— От тобі й раз! Доки не їздила до Києва, доти й вірила, а тепер почала докопуватись!..

— Коли ти поїдеш, то й сам побачиш, що воно щось негаразд виходить!

— Я це давно знаю! — відказав батько. — До Києва їздять тільки дурні, та ті, кому нічого робити!

Мати навіть відтоді не так часто стала й молитись, та й нас перестала дуже нагинати до бога.

Через кілька день до нас завітала вчителька. Вона розпитувала мене про Київ, питала, чи бачив я моші, при чому загадково посміхнулась, розпитувалась, чи вподобався мені Дніпро.

Потім почала говорити з моїми батьками про мою дальшу науку; вона сказала, що напише до земської управи прохання про стипендію, а батько хай підпише

й подасть. Прохання незабаром подали і стали чекати відповіді. Вона надійшла в серпні, через волость; там повідомлялось, що земська управа мені в стипендії відмовила. Батько після важкої мовчанки сказав:

— От твоя наука, Юрку, й луснула!..

У мене на очах з'явилися сльози. Помітивши це, він сказав:

— Ти не журись. Якщо в тебе голова на плечах, то й без науки ти свого доскочиш. Не всім же і вчитись,— треба ж комусь і працювати. Щось та придумаємо!

Дід Гнат навіть зрадив, коли почув, що справа з моєю наукою провалилась.

— Та воно, знаєш, Петре, й краще, що так сталося! Ну, що те вчення? Ну, вивчиться! Ну, стане паном! Син пан, а ти мужик! Так тебе він і не почитуватиме, в бога не віритиме, царя ве визнаватиме. Знаємо ми тих вчених! Бачили! Ти краще його до землі привчай!..

Дід Гнат чомусь на той час забув, що в батька тоді й клаптя землі не було.

Дід Кирик заперечливо крутив на те головою.

— Ні, свату, не так,— наука має велику силу. Хоч і сказав пророк, що „все суета сует і всячеськая суета“, а воно неправда, бо он пани своїх дітей вчать, а не віддають у свинопаси. То чому ж Юркові, моему онукові, та не бути паном? Га? Що він, не з такого тіста, чи що?

— Ні, Кириле Васильовичу, мужикові мужицька й честь, а велика грамота йому ні дочого. Не даром бо сказано, що не буде пана з халяви. Вивчився молотов та читати трохи, і досить з нього!

Дід Кирик сперечався:

— Не так!—гукав він.—Не так! Чого пан, хоч і дурний, а йому можна й офіцером бути, і губернатором, і земським начальником? А мужик, хоч він буде в сто раз розумніший за пана, а йому все одна шана—хвости волам крутити, або, от як мені, дратву сукати. Ви от на світі, Гнате Михайловичу, чимало прожили, були старшиною і багато панів тих бачили. Скажіть, хіба не правду я кажу?

— Я навіть цареві Олександрю Олександровичу хліб-сіль підносив,—сказав дід з пихою.—А що пани є дурні, то це правда!

— От, бачите. Виходить, що в мужика, хоч і розумна дитина родиться, так їй ходу не дають, а панська дитина, хоч і дурна, а її вчать. От вам і заковика!

— Та що ж тоді буде, як усі мужики та в пани попруться?—сердився дід Гнат.—Тоді не знати буде, де пан, а де мужик. А хто робитиме, як усі панами поробимось? Хто, я вас питаю?

— Нічого. Цар Давид був пастухом, а став царем. І цар Саул був спершу пастухом. Діло не в панстві, а в голові, от що я вам скажу, свату. Не святі горшки ліплять!

Діди ще довго сперечались би, так горілку всю вже випили. Довелось підійти ближче до справи.

— Що ж, Петре,—напостоював дід Кирик,—віддавай хлопця, раз уже так, до мене, хай вчиться перешивати. Зроблю з нього доброго шевця!

Батько відповів:

— У нас, у слободі стільки, розвелось шевців, що на собаку палку кинь, а в шевця влучиш. Краше, мабуть, хай буде з нього слюсар. Вивчиться — на завод піде. А там люди живуть!..

І через два тижні віддав мене вчитись на слюсаря.

VI

На передмісті міста Енського, Ковалівці з давніх-давен жили всякі ремісники та дрібні хазяйчики, власники невеликих робітьень.

Будинки на Ковалівці були невеличкі, одноповерхові, рідко коли двоповерхові, чорні від диму й бруду. Вся вулиця була завалена старим залізом, дротом, рурками, частинами машин, старими ліжками, поламаними колесами, старими шинами і ще кат-зна чим. Тут кували коней, накладали шини на колеса, лудили самовари, лагодили швацькі машини, робили ліжка, різне хатне причандалля і безліч усяких інших речей. На тому кінці вулиці, що виходила до базару, стояв знакомитий Вареників шинок, завжди повний селян, п'яних ковалівських майстерових, злодіїв і повій.

Крім ремісників, на Ковалівці мешкали — візники, містилися злодійські „маліни“, старці, просто бідні робочі люди, що прийшли до міста шукати собі щастя й заробітку, і, взагалі, люди, що були вибиті з колії життя. Вдень на Ковалівці кипіла робота, курився дим з численних кузень, вишало й дзвеніло залізо, весело перестукувались молотки, лунали пісні. Зате в неділю та вечорами, коли вулиця тонула в темряві, тишу часто роздирали п'яні вигуки та крик на гвалт. Великими святами, ніби сама вулиця ставала п'яна; брудна лайка не вгавала, розхристані люди валялися в болоті, в піску,

в калюжах, у снігу, залежно від того, яка була пора року. Не проходило жадного свята, щоб на Ковалівці когось не вбили, не підкололи ножем, або хтось не помер від побоїв. Особливо жорстоко поводитись з жінками й дітьми, як слабшими створіннями: жінки не виходили з синців, і шоразу можна було чути їх верескливий лемент—то чоловіки навчали їх розуму.

Хоч я й не бачив особливо гарного життя, але Ковалівка мене спершу була приголомшила. На селі жилось якось тихіше, сумирніше: там почувалась хоч маленька, а все ж якась лагідність у відносинах, а жорстоке життя й злидні не були такі разючі. Тут було не так. Ковалівка, як і кілька суміжних вулиць, була, по суті, дном, клоакою великого міста, куди воно викидало весь непотріб, усе скалічене його жорстокими зубами. Тут осідало все, чого місто не приймало; на цих околицях мешкала така біднота, такі злидні, яких я собі ніколи не уявляв. Цілі колонії босяків, що не знати з чого жили і чим живились, п'яниці, підозрілі істоти, хорі, бездомні, проститутки, всілякі колишні люди,— все це ворушилось як черва, в брудних переповнених будинках і за всяку ціну чиплялось за життя. Особливо страшні були діти: бліді з потворно великими головами на тоненьких шийках і тонкими, як соломинки, ногами, вонин агадували квітки, що вирости десь у темному льоху і тепер несподівано для самих себе потрапили на сонце.

Ось приблизно який був той світ, серед якого я відтепер примушений був жити і де я мав загартувати себе для дальшого життя.

З жахом прислухався я першої ночі до п'яних вигуків, до страшних криків, що долітали з вулиці, і од

гнітючого передчуття боляче і моторошно мені сти-
скалося серце.

Мій батько і Самійло Кіндратович Мандрика були старими приятелями і разом служили колись у одному полку на військовій службі. Надумавшись віддати мене вчитися майстерству, батько якось забрів на Ковалівку і несподівано для себе здивався з Мандрикою, що мав тут свою власну робітню.

Почувши, в чім річ, Мандрика сказав:

— Так чого довго думати? Віддавай хлопця до мене. Тим більше, що дітей у мене немає, отож хлопець відразу стане до роботи, а в когось іншого він років зо два дітей доглядатиме. Грошей з тебе, як з старого приятеля, я не візьму.

Вдарили по руках, і я став учнем у робітні Мандрики.

Мандриці тоді вже було за сорок. Був це трохи сутулий, незграбний, з кривими ногами чоловік. На короткій шиї сиділа велика голова з сірими холодними очима. Неповоротний, але виключної фізичної сили; кулак у нього був як чавун; пив запоєм; і в п'яному і в тверезому стані багато і брудно лаявся. Ось яка людина була тепер моїм хазяїном, що мала право мені наказувати, розпоряджатись мною, як їй хотілось, лаяти мене, навіть бити. Який це був контраст після моєї доброї матері і після ласкавої, сповненої сонця й світла, вчительки! Коли він уперше подивився своїм важким поглядом на мене, в мені щось похололо, і я мимоволі ближче притулився до батька.

— То це твій хлопець? — спитав він хрипким голосом, здавалося, що то не чоловік говорив, а хтось терпугом залізо пиляв.

— Еге ж, він самий.

— Ну, заходьте до покою.

Була неділя, коли ми приїхали, і Мандрика з жінкою саме снідали. Хазяйка була трохи повнотіла, але висока, струнка жінка, з чудесним, золотявого відтінку, волоссям. Вона сиділа, спершись ліктями на стіл, при чому широкі рукава її блузки сповзли, і видно було її білі, ніби виточені руки.

Поки батько остаточно умовлявся з Мандрикою, хазяйка частувала мене чаєм; я тримався дуже несміливо, що викликало з її боку зауваження.

— У місті неможна бути таким несміливим, а то тебе й держати ніхто не стане!

— Так от як, Петре Гнатовичу,—говорив Мандрика,—я беру твого хлопця на чотири роки. Два роки він працює дарма, а на третій плата три карбованці на місяць, а як шануватиметься, то й більше покладу. Одяг твій. То як, згода?

— А що ж він у вас робитиме перший рік? Щоб ото не був у вас за попихача! — прохав батько.

— Не сумлівайтесь. Він у мене за горілкою для майстрів не буде бігати.

— Все залежатиме від поведінки хлопцевої,—втрутилася хазяйка до розмови.—Дітей у нас, як сами бачите, немає, то й за хлопця можете бути спокійні. Нам воно й не потрібне, так Самійло Кіндратович каже, що вам, як старому приятелеві, треба уважити.

Прощаючись зо мною, батько казав:

— Гляди, шануйся! Люди вони, видно, нічогенькі, а ти поведься гарно.—І подумавши трохи, додав:—Що в хаті хазяїнів робиться, не винось на вулицю, то не твоє діло. От що. Не підлизуйся. Ні хазяїнові не кажи, що про нього говорять майстрі, ні їм, що про

них говорить хазяїн. Будеш казати—всі вийдуть сухими з води, а тебе винним зроблять. Учись. Придивляйся, що хто і як робить, і переймай. Іноді проси хазяїна, щоб тобі показував. Знаю, що не подобається тобі це діло, та що поробиш? Я з дорогою б душею щось краще хотів би тобі дати, та, сам бачиш, скрута!..

Так почалось моє нове життя. Увечері хазяїнка показала мені канапу в маленькій кімнаті над сходами, де я мав спати й жити; розказала, де брати воду, де стоїть самовар, де дрова й вугілля.

— Я не люблю, коли мене питають, де що лежить. Ти вже сам мусиш знати й дбати. Зрозумів?

— Зрозумів.

— На годиннику розумієшся?

— Так.

— Ну от, у п'ять годин ти встаєш і ставиш самовара, наносиш води, дров, прибираєш в кухні. Коли самовар закипить, постукай у двері; сам, без дозволу і не постукавши, ніколи не входи до покоїв,— запам'ятай собі це. Тоді вдягнись, умийся і чекай, поки тебе не покличуть. Ранком нікуди не ходи.

— Слухаю.

— На низ, до майстрів, без потреби не ходи; тобі там нема чого робити. Коли йдеш, то скажи мені або хазяїнові, щоб ми знали, де ти. Так само без дозволу і на вулицю не ходи. Чого не знаєш, завжди питай. Без дозволу взагалі нічого не роби. Мило в тебе є?

— Ні, нема.

— Я тобі дам мила. Тримай себе в чистоті, з брудними руками в покої ніколи не з'являйся. Обідатимеш внизу, з майстрами, снідатимеш і вечерятимеш нагорі. Білизну мінняй шосуботи; я посилятиму тебе до лазні. Ну, здається, все. Спи з богом!..

Довго я лежав у своїй маленькій комірчині, втопивши в темряву очі, силкуючись відгадати, що мене чекає в майбутньому. Заснув я не знаю коли, і снилось мені село, а потім несподівано звідкілясь узялась моя вчителька і привітно стала махати рукою. Я простяг до неї руки, хотів щось сказати, але вона заперечливо похитала головою і стала поволі віддалятися, аж поки зовсім не зникла в сірій імлі.

Я прокинувся. Крізь вікно пробивався сірий ранок, на дворі падав перший осінній дощ і рівномірно шумів по залізному дахові; чути було, як по ринвах стікала вода. Годинник пробив п'ять. Я звівся з ліжка і взявся до роботи.

Робітня Мандрики вигідно різнилася від інших на Ковалівці; це швидше був невеликий заводик. Від вулиці стояв на півтора поверхи будинок, у якому нагорі жив хазяїн, а внизу містились майстрі й кухня. Сама робітня була в дворі, тільки кузня виходила на вулицю; там майже виключно робили селянську роботу. Коли я став до Мандрики, то в нього було вісім робітників, я був дев'ятий. Майстрів було чотири: Ванька-Вотяк, Зайців, Іван Головань та Савва Кулик; решта були або підручні, або сезоніві, що часто мінялися. Ванька-Вотяк, Зайцев та Іван Головань жили внизу; там жило ще двоє підручних: конопатий молотобоець, на прізвіще Мавпа та учень з кузні, хлопець років шістнадцяти, Кость Молокан. Кулик мав свою халупу на Ковалівці, в нього часто квартирували по три, по чотири робітники з наших і сусідніх робітень.

Два перших дні хазяїн мене зовсім не водив до робітні. На третій день вранці він покликав до себе Зайцева. Я побачив перед собою сивого чоловіка

в синій блюзі; голене обличчя було в глибоких зморшках. Мандрика, показуючи на мене, сказав:

— Ось, Кузьмо Петровичу, припоручаю тобі хлопця. Він син мого старого приятеля, і я узявся довести його до діла. Так ти вже той... зроби так, щоб добре було!

Кузьма Петрович подивився на мене своїми блідими очима і відповів:

— Ну, що ж, коли так, гайда за мною, синок!..

Я пішов, з завмиранням серця думаючи про те, що на мене будуть усі дивитись, розпитувати і сміятися, коли я щось не так зроблю. Але я помилився; ніхто особливої уваги на мене не звернув. Тільки Ванька-Вотяк кліпнув своїми маненькими чорними очима і спитав, де це „сам“ малого дістав.

— Із села!— відповів Зайцев.— І наказ такий, що ніхто не має права до хлопця. Мені малого припоручили, так що я за нього відповідаю.— Тут він оглянув усю робітню і кінчив:— Хто малого зобідить, той матиме діло зо мною, так і знайте!

Отож ніби я мав собі й учителя й оборонця. І справді, я потрапив до гарних рук. Зайцев був доброю людиною, і єдиною його вадою було те, що кожної суботи він неодмінно напивався до нестями та, крім того, завжди лаяв жінок. Але він був прекрасним майстром. і Мандрика ним дуже дорожив. Взагалі, Мандрика дорожив майстрами; можливо, що це було через те, що сам він вибився на хазяїна з робітників, і йому просто ніяково було поводитися з старими робітниками круто, по-хазяйському, тим більше, що це не дало б йому користи і, взагалі, не було йому на руку.

Робітня була завалена замовленнями, і робота йшла повною ходою. Скоро я зовсім до нової обстанови

привик і став уже прислухатись навіть до того, що навколо мене говорилося.: із цих розмов я дізнався про історію нашої хазяйки.

Олімпіяда Степанівна була раніше гуляшою. В якійсь клоаці Мандрика з нею познайомився і намовив переїхати до нього. З неї вийшла прекрасна господиня з усіма міщанськими чеснотами. Вона, ставши повновладною хазяйкою в домі, прибрала до своїх рук і самого хазяїна.

— Ти думаєш, це все хазяїн нажив? — казав мені якось Зайців.— Це все вона, Олімпіяда, прибрала. Хитра баба! — і він сплюнув.

Хазяйка мені подобалась, і я відповів:

— Вона хороша!..

Він глянув на мене.

— Не плоха жінка. Ти от, Юрій, дивись, що з нашим братом може баба зробити. Лучиться комусь гарна жінка, на ноги поставить. А іншого так скрутить, що все через неї збуде!

Я дивився і нічого не розумів.

— Малий ти ще, не твого розуму це діло. А ти до життя придивляйся. Придивляйся до життя! Виростеш, — будеш знати, як поводитись!..

Уже зима лягла. Я зовсім втягнувся в нову роль, а разом з тим із збудженою цікавістю придивлявся до людей, що мене оточували. В першу чергу, звичайно, мене цікавили мої хазяїни. Хазяйка після того, як Зайців підняв мені крайок завіси її минулого, особливо викликала мою цікавість.

Ранком, коли хазяїн робітні кудись ішов у своїх справах, а я залишався в покоях прибирати, я часто бачив її напівроздягнену; вона любила сидіти на кріслі, при чому з-під сорочки виглядали повні груди; іноді вона лїниво ходила по кімнаті, рукав сорочки опадав,

розкривалась половина грудей, так що видно було мусянжовий сосок.

Мені ставало соромно і я намагався не дивитись на неї.

— Ну, Юрко, не скучаєш за своїми?

— Дякую, ні.

Вона одверталась, і мені вчувалось, ніби в неї виривалось якесь зідхання.

Які справжні були у неї взаємини з хазяїном, важко було вгадати. Одного разу вона комусь говорила:

— Ми хоч і не вінчані, а живемо далеко краще, ніж которі в церкві вінчались!..

Коли хазяїн був на підпитку, тоді тільки й чути було: — „Ліпа, Ліпочка!..“ — І ліз він до неї з пестощами.

Вона відпихала його і з горловим сміхом казала:

— Відчепись... Дивись, он Юрко стоїть... Хоч би хлопця постидився!..

Хазяїн робив сердиті очі й казав:

— Юрку, ти чого тут стовбичиш? Марш до себе!..

Я казав на добраніч і йшов до своєї комірчини.

Одного ранку за чаєм хазяїн сказав:

— Зайців знову загуляв. Мабуть, доведеться дати йому строк, поки не проп'ється.

Коли я пішов до робітні, то справді Зайцева там не було. Я повернувся до хазяїна і спитав, що мені робити. Він потер голову і сказав:

— Ти, здається, грамотний?

Я відповів, що тільки цієї весни скінчив школу.

— От і гаразд. Там у мене є дещо переписати.

Він провів мене до своєї кімнати, вийняв з шухляди товсту розліновану книгу, якісь рахунки, і розказав, що мені треба робити. Потім залишив мене самого й пішов. Години через дві, навідався, глянув через плече на моє письмо і свиснув від здивовання.

— Та ти пишеш неначе писар! А ну, дай я подивлюсь!..

Він узяв книжку і підніс до вікна. Довго перегортав, а потім поклав на стіл, сказавши:

— Ну, пиши, пиши, а коли скінчиш, то скажеш!..

Цей випадок мав для мене несподівані наслідки, бо хазяїн припоручив мені вести всі свої рахунки; часто ввечері кликав він мене до себе, особливо тоді, коли траплялися нові замовлення, і наказував робити розрахунки, а що я обчислював швидко, користуючись з арифметичних правил, що були для нього повною таємницею, то в нього мимоволі зростала до мене якась своєрідна повага.

— В тебе таки є голова на плечах! — казав він, а коли був у гарному настрої, то саджав з собою вечеряти і цілком одверто розмовляв зо мною про свої господарські справи.

Таким чином, я потроху зробився довіреним свого хазяїна.

Але, власне, тут я хотів розповісти про Зайцева. Того ж дня, коли ото він загуляв, увечері я зайшов до кухні. За столом сиділи Зайцев, Ванька-Вотьяк, Головань, Молокан і Мавпа. Перед ними стояла пляшка горілки. Всі, крім Зайцева, були ще тверезі, але здавалось, що пиятика затівається на всю ніч.

— А, синок, — зустрів мене Зайців, — ти що сьогодні робив? Хазяїнові бариші лічив!..

Я зніяковів.

— Ну-ну, не червоній. Хазяїн у нас хороший, тільки бог смерти йому не дає. Сідай з нами, коли хочеш!

— Ви б лягли! — насмілився я сказати.

— А ти хто такий, що мене хочеш покласти спати? Сьогодні я не ляжу спати!

Він налив усім по чарці.

— Тобі, синок, не даю, рано. Ти в горілку не вкидайся. Ти на хазяїна бий!

Я мовчки сидів і слухав розмови. Язики розв'язались, прийшла наша куховарка, товста Векла, їй теж налили чарку. Ванька-Вотяк ударив її по товстих стегнах і, заливаючись од реготу, сказав:

— Ну що, пригласаєш сьогодні спати?

— Нащо ти мені, рябий чорт, здався! От як би Кузьма Петрович!..

— У мене десь єсть своя лахудра! — відказав Зайцев — Пий, краше, горілку!..

Зайців пережив якусь драму, це було ясно для мене. Коли я спитав про це в Молокана, він мені пояснив:

— Його жінка покинула...

Виходило, що історія Зайцева була дуже звичайна. Родом він був з Самарщини, але рано виїхав на Сибір, де їздив машиністом на залізниці; там померла його перша жінка.

Про неї він тверезим ніколи не згадував, а коли був на підпитку, то казав:

— Хороша була покійниця!..

В одну з своїх поїздок Зайцев познайомився з дяком, у якого була дочка.

— Така була красуня, що як побачив її раз, так і відібрала мені розум.

Довго довелося Зайцеву вмовляти дяківну вийти за нього заміж; кінець-кінцем вона згодилась, і щасливий молодий одвіз її на станцію, де служив.

— Купив я будиночок... хороший, як лялечка, — казав він. — Заробляв я тоді гарно, і все давав жінці, чого тільки душа її бажала. Ні в чому не відмовляв!

— Та чого ж вона, стерво, тебе покинула? — питали Зайцева.

— Чого? Широкого життя їй захотілося, от чого! А зо мною яка ширина, хоч я й був машиніст, а до того все ще і в поїздках. А їй треба було молодого!..

Крок по кроці, з випадкових слів, з уривчатих розмов за чаркою, я почув всю історію цього нещасливого шлюбу.

У той час, як Зайцев їздив на паротязі в холодні сибірські ночі, його жінка розважалася з одним інженером. Все селище про те знало, не знав тільки він один. Все виявилось зовсім несподівано. Повернувся він одного разу з поїздки раніш, ніж його чекали, і радісний ішов додому. Зайшов тихо у двір і через кухню до покоїв, думаючи обрадувати жінку. Але те, що він побачив, примусило його остовпіти. І поки він, приголомшений, стояв і дивився на коханців, інженер спокійно встиг одягнутись і вийти геть. Зайцев навіть найменшого руху не зробив для того, щоб його зупинити. Тільки через кілька хвилин він зрозумів, що трапилось.

— Та вона, чи то з переляку, чи то з хитрощів, так плакала, так валялась у мене в ногах, що я простив її!..

Однак, це не допомогло, і коханці не перестали зустрічатись далі; Зайцев не витримав і пішов поговорити з інженером, щоб той облишив жінку. Інженер став його виганяти, а Зайцев, засліплений люттю й ревностями, вхопив його за петельки і почав душити. За це його перевели на другий участок. Він поїхав і забрав з собою жінку. Та коли одного разу він повернувся додому, то жінки не знайшов, — вона зникла. Це зовсім його приголомшило. Він розпився, розпустився; трапилась якась аварія з паротягом — і його звільнили.

З того часу він став вести мандрівне життя, мандрував з міста до міста, аж поки не потрапив до Енського.

— Що ж, ти бачив після того свою жінку?

— Бачив два рази в Самарі. Інженер незабаром покинув її, і вона пішла по руках. Якось у Самарі в одному трактирі я її здибав. — „Феня, — кажу, — ходім до мене, я все забуду і простю!“ — А вона подивилась на мене і, хоч була п'яна, але плюнула мені межі очі і промовила: „Іди від мене, нелюбе! Краще вмерти, ніж з тобою жити?“.

— О, видно, бой-баба! — робили висновок слухачі.

Потім у житті я здибався з сотнями подібних драм, і вони не справляли вже на мене такого вражіння, як ця. Пам'ятаю, якось улітку ми з Зайцевим проходили левадою. Мимо нас, спотикаючись, в пом'ятій одежі, пройшла жінка, одно з тих нещасних створінь, що на них такі багаті околиці міста. Зайцев, що був тверезий, подивився їй услід і сказав мені:

— Гляди, синок, ніколи не обіжай жінок!..

А трохи згодом тихо, сам до себе, вимовив:

— Сволота ми, сволота!..

До кого стосувались ці слова, я не знаю. Увечері він був п'яний, як чіп.

VII

Минула осінь і зима. Поволі я цілком увійшов у нове життя, і інтереси того невеликого кола, серед якого я жив, що далі то більше мене обходили. Зовні ніби ніяких змін зо мною не трапилось, але цей рік дуже збагатив мене досвідом і знанням людей.

Перш за все я зрозумів, що на Ковалівській вулиці над усім домінувала жорстока боротьба за існування. Змагалися між собою окремі хазяйчики, і кожний вважав за якийсь обов'язок дозолити своєму конкурентові; вживалось при цьому різних способів, часто таких, що їх ніяк неможна було кваліфікувати, як тільки злочинами. Перехопити замовлення, переманити до себе кращого майстра, — це навіть і за гріх не вважалось. Коли хтось кого зумів обдурити, обвести, як кажуть, круг пальця, то з обдуреного сміялись, а на того, хто обдурив, дивились як на людину розумну, варту всякої поваги.

— Молодець, обтяпав дільце!..

— На те і шука в морі, щоб карась не дрімав!..

— Дурному так і треба!..

— Не лови гав!..

Ці й подібні до них прислів'я, що були в щоденному вжитку в мешканців Ковалівки, заміняли їм і релігію, і закон, і мораль. Жили за законом:

— Кожний сусіда тобі ворог!..

Друге, що найбільше поважалось тут, — це сила, звичайна фізична сила. Бути кволим, нездатним до самооборони — в очах Ковалівки було найбільшим злочином. Такого кожний мав право вдарити, образити, зробити йому якусь капость, і напасника не тільки ніхто не засуджував, а навпаки, всі його хвалили. Бійки траплялись щодня, і з кожного приводу, і просто без приводу. За дорослими ішли й діти, і серед них траплялись жорстокі бійки. Мені й самому з перших же кроків довелося з кулаками оборонятися від нападів вуличних хлопців та учнів інших хазяїв. Кілька разів я шасливо уникав бійки, але одного разу на мене напало двоє і дали доброго прочухана, а до того ще посадили під оком квітку і розбили губу. Хазяїн, побачивши мене в такому вигляді, тільки й сказав:

— Що, наклали? Хто такі?..

— Колька Веремішин.

— Здорово він тебе! Ну, нічого, ти колись йому віддячиш!..

Вереміха була вдова, що мешкала за п'ять дворів від нас, і жила з того, що ходила мити білизну до міста. Колька, її син, був справжнім маленьким шибеником і страховищем всієї вуличної дітвори. Завжди оточений ватагою таких же, як і він очайдушних халамидників, він нападав на інших, бив, віднімав щось, а то вештався на базарі серед селянських возів, де займався дрібними крадіжками. Був низький на зріст, на обличчі мав велике ластовиння, за що його дражнили „сорочим яйцем“, зелені очі і кирпатого носа. Палив тютюн і страмно лаявся. Зробити комусь якусь капость — це була для нього найулюбленіша річ. Що б не трапилось, перш за все згадували про Кольку.

Це він, чортів шибеник! Це його рук не втікло!..

Його часто дорослі ловили на гарячому вчинкові і дуже били. Він тобі тонко плакав, ніби скавучало цуценя, і так страшно лаявся, такі погрози злітали з його вуст, що найсміливіші хитали головами і односта йно говорили:

— Росте острожник!.. Цей не одну християнську душу загубить!.

Коли про вчинки Колі говорила матері, то Вереміха витирала губи фартухом або полою й відповідала:

— То не хлопець, а кара божа!.. Хоч би його й чорти забрали від мене, то й сльозинки б не пролила!..

Як тільки я появився в Мандрики, він почав мене переслідувати. Вискакував відкілясь із провулка або з-за кузні і починав кричати:

— Хахол — мазниця, давай з тобою дражниться!..

Я не знав, що відповідати. Молокан підказував мені.

— Дурний, а ти кажи! Давай! Москва кругла — на чотири вугла!

Проте, я волів краще мовчки терпіти, ніж лаятись з Колькою, а це ще дужче його підбурювало і надавало йому зухвалости.

Він кричав, показуючи мені язика:

— Юрку, Юрку, наплюй у дюрку!..

— Юрку, спечи курку!

— Мужик!..

Молокан за мене казав:

— Накакав тобі на язик!..

Раз він перестрів мене знову, коли я звідкілясь ішов і зчепився зо мною битись, а що я не був досвідчений в усіх прийомах, то й вийшло так, що він мені „наклав“.

Після цього я став його уникати; проте, це було неможливо, і Колька не переставав мене переслідувати. Молокан радив мені:

— Дурний, ти візьми свинчатку, підкрадься, огрій його по потилиці, так щоб він і ноги простяг!

Я цієї ради не прийняв, але твердо вирішив, що колись та поквитаюся з ним.

Це трапилось на весні. Повертався я з крамниці, куди мене за чимось посилено, а тут Колька вискочив і, як завжди закричав:

— Хахол — мазниця, давай з тобою дражниться!..

Мене охопила така лють, що я пішов просто на нього. За два кроки я спитав:

— Кажу, ти будеш дражнитись?..

А він відбіг від мене і:

— Юрку, Юрку, наплюй у дюрку!..

Я хотів його вхопити, а він відскочив, як кішка, і вдарив мене боляче в груди. Та я вже був далеко розумніший, ніж колись; розігнавшись, я дав йому головою в живіт такого стусана, що він брязнув об землю. Тут я насів на нього і почав, не пам'ятаючи себе, бити по чім попало. Все це відбувалось саме проти нашої кузні, і всі висипали дивитись, підбадьорючи мене. Але коли я вже зовсім осатанів, вибіг Зайців і відірвав мене від Кольки. Той з хвилину лежав нерухомо, потім підвівся і я почув тонкий плач. Вся зухвалість його зникла і я побачив його вузькі плечі, що здригались від плачу, кров на обличчі, і мені стало жалко його, а самому соромно. З своєї перемоги я зовсім не радів.

В неділю по обіді хазяїн пускав мене до міста. Я любив ходити по залюднених, залитих електричним світлом, вулицях. Пішоходами сунув строкатий натовп,

вулицею пролітали на рисаках жінки в розкішних ху-трах, з дверей ресторацій виривалась музика. Місто здавалось мені якимось щасливим Ельдорадом, де люди нічого не роблять, а тільки весело й безтурботно розкошують. Кілька випадково прочитаних бульварно-аристократичних романів ще дужче будили мою фантазію.

Ступивши на Московську вулицю, я зовсім забував про існування Ковалівки. Тут все так не похоже на те, що було там. Високі будинки, розкішні вітрини, повні всякого добра, що я сам собі дивувався, хто мав все це споживати. Тільки зрідка в мене виникали якісь неясні порівняння, якесь підозріння, що в цьому ховається якась фалш, що тут щось не гаразд. Я змалку бачив труд, я знав, що ніхто нікому нічого задарма не давав. А тут, у місті, я догадувався, люди мало працюють і багато мають. Де воно у них те добро береться, я не знав та й не міг знати.

Очевидно, я мав дуже смішний вигляд, коли, загубившись в юрмі, ходив з вулиці на вулицю, вдивляючись у людей. Часто я зупинявся біля книгарень і довго перечитував назви книжок. Потяг до книжки в мене лишився, і там у книжках, я думав, лежить розгадка життя. Іноді я ходив на базар, де торгували букіністи, і рідко не приносив якоїсь книжки, купленої за дешеву ціну. Так я дістав „Графа Монте-Крісто“ Дюма, його ж „Три мушкетники“, „Собор Паризької богоматері“ Гюго, дещо з Некрасова. Книжки я тримав у своєму сундучку, і коли мені випадала вільна година, я завжди читав. За книжкою я забував усе. Фантазія письменникова завжди так повно мене захоплювала, я настільки глибоко переживав драматичні моменти в житті героїв, що часто я не витримував і плакав

над розкритими сторінками книги. І граф Монте - Кристо, і нещасний Квазімодо, і експансивний д'Артаньян, і багато інших героїв давали мені прекрасні, незабутні хвилини. Ці ночі, коли все навколо спало, а я, маленький хлопчина, при світлі миготливої лямпи, читав сторінку за сторінкою про дивні пригоди людей, назавжди лишилися в моїх спогадах найкращими днями з мого тодішнього життя.

На весну хазяїн узяв велике замовлення — ставити хрести та залізну ограду коло церкви в селі Варварівці. Від різдва до великодня половина робітників працювала над цією оградою, при чому головна роля випала на Зайцева та Ваньку - Вотяка.

Після провід хазяїн відправив нас на село. За старшого він призначив Зайцева, мені припоручив вести всі записи, а також регулярно сповіщати про хід роботи. Ніхто так не радів з цього, як я, бо в мені весь час жила прихована туга за селом. Я так скучив за його тишею, за його зеленими левадами, за широким краєвидом ланів!

Справді, життя у Варварівці видалося нам дуже хорошим. Працювали просто на дворі, а що ми не дуже поспішали, то було багато вільного часу. Часто ходили ловити рибу, вечорами довго сиділи на ганку. Іноді розпалювали на попівській леваді багаття і варили кашу. Старші діставали горілки і довго співали пісень.

Крім нас, ще працювала артіль малярів, що фарбували церкву та малювали святих. Я уявляв малярів святими та побожними, і от уявіть собі мій жах і спокусу, коли я побачив, які то витівки вони робили з святими і як по-блюзнірському вони поводитися в церкві! Я вже не кажу про те, що вони палили ци-

гарки в церкві чи співали під самим куполом веселих пісень. Вже це одне могло мене вразити.

Одного разу, коли один із них, малюючи трьох святих, весело мугикав собі під ніс „Ой на горі ромен цвіте“, я не витримав і сказав:

— Дядьку, а то ж гріх у церкві співати?..

Він глянув на мене й відповів:

— Дурню, гріх буде тоді, коли церкву освятять, а зараз можна!..

Я часто ходив дивитись, як вони малюють. Мене найбільше дивувало те, що з-під їхніх рук спершу з'являлись неясні контури, потім ті контури обростали тілом, обличчя набирали живого виразу, чарівними складками розсипалась одежа. Це була таємниця творчості, і саме вона найбільше мене й вабила.

Був серед них Сашко, ще молодий парубок, кривий на одну ногу; був він великий соромітник: без поганого слова й кроку не міг ступити, а в вільні часи завжди розповідав соромицькі історії; він мав цілий альбом порнографічних малюнків і часто мені їх показував; йому, видно, давало задоволення, коли я палав від сорому й відвертався. Але в нього, без сумніву, була іскра талану, бо він, як мені здавалось, на диво хороше малював. Раз, коли я зайшов до церкви, він покликав мене до себе:

— Юрку, а йди сюди!

Я пішов, і те, що я побачив, кинуло мене в холод! На стіні була намальована гола жінка з головою божої матері, яка страмно випнула живота, навпроти неї стояв невеликий на зріст янгол з колосальним фалосом. Сашко дивився, яке на мене це справило вражіння, і додав із сміхом:

— Це благовіщення!..

Мене пройняв такий жах, що я стрімголов вибіг із церкви. Тут я глянув на небо, сподіваючись, що зараз звідти впаде вогонь і спалить і церкву, і нас всіх, як колись спалив Содом і Гомору. Але небо було чисте, без жадної хмаринки, на деревах весело цвіріньчали горобці, все було таке, наче нічого не трапилось. Все ж я почував себе в чомусь грішним і шепотів:

— Господи помилуй!.. Господи помилуй!.. Господи помилуй!..

А спокуслива жінка з головою діви Марії стояла передо мною, навіваючи якесь хвилювання. Кілька днів я зовсім не заглядав до церкви, а коли, нарешті, пішов, то навшпиньках підкрадався до ікони. На мене глянув тихий образ смуглявої молоді жінки в синіх з золотом шатах, проти неї стояв прекрасний юнак, з білосніжними крилами за спиною і простягав їй гілочку маслини. У вікно кумпола пробився промінь і упав на образ. Тут я помітив дивну посмішку у Марії, ніби вона знала справжню таємницю зачаття, з - під шат мені ввижались контури її тіла, п'яного від пристрасти й молодости.

Хоч який був незначний цей випадок, але він мав свої наслідки. Досі я гадав, що за проступком повинна негайно прийти божа кара. Тут же я побачив справжніх „ділателів“ богів, і від волі людини залежало, якого виразу богів чи святому надати, і вони були зовсім безсилі щось зробити проти цього.

Зайцев і Ванька - Вотяк разом з малярами часто випивали, поки зовсім не розпились. Робота спинилась. Раптом над'їхав хазяїн і страшенно накричав на всіх. Назад він уже не поїхав, аж поки ми не скінчили роботу.

Розуміється, мої знайомства й коло моїх спостережень безупинно розширювались. Хоч який я ще малий

був, але мені доводилося щодня заходити в стосунки з різними людьми. Перше за все тут треба згадати дітей, що поволі я їх узнав усіх на нашій вулиці, але вони мене не приваблювали. Я вродився трохи відлюдним, любив фантазувати десь на самоті, мені були до вподоби довгі самотні прогулянки, я був, може, для своїх літ трохи серйознішим, ніж то, звичайно, буває з дітьми мого віку. Не вабила мене до себе й дитяча гра. І хоч згодом вулиця визнала мене за свого, цькування й глузування припинились, а після історії з Колькою решта дітей почала ставитись до мене навіть з пошаною, я так і не ввійшов у їхнє життя й інтереси. З Колькою ми, кінець - кінцем, помирилися, і відбулося це в досить урочистій формі. Ми зустрілися з ним на леваді, при чому з ним було ще два хлопці. Я вже приготувався до оборони, коли Колька, відділившись від своїх товаришів, підійшов до мене, сам простяг руку і запропонував:

— Давай помиримось!

— Давай.

— Ти більше не будеш битись?

— А ти не будеш дражнитись?

Колька повернувся до церкви й урочисто поклявся:

— Хай мене святий хрест поб'є, коли я тебе хоч раз трону! — і він перехрестився.

Я все ж йому не довіряв. Тоді він показав ще страшнішу обітницю.

— Хай мене грім уб'є, коли я брешу!..

— Хай мене грім уб'є, коли я тебе чіпатиму — проказав і я свою чергу.

Так було складено мир. Колька сказав:

— Виходь до нас гуляти. Ми підемо нагорянських хлопців бити!..

— Ні, — відмовився я, — мене хазяїн не пустить.

— Та ти плюнь на свого кабана. Дивись, он всі гуляють, — при цьому він циркнув слиною, — а ти один сидиш удома. А то приходь грати в карти до мене!

— Колись прийду! — пообіцяв я.

Ми розійшлись і з того часу твердо додержували свого слова.

Якось восени Молокан ішов до театру і забрав мене з собою. Ми взяли по двадцять копійок місця на гальорці й опинились під самим дахом. Грала трупа Кропивницького, а ставили „Дай серцеві волю, заведе в неволю“. В театрі я був уперше, а тому, коли відслонили завісу і почали виставу, моему подиву не було кінця. А чим далі йшла п'єса, тим дивнішими були мої переживання. Те, що творилось на сцені, здавалось мені справжнім життям, тим життям, що я його досі зовсім не знав. Я був приголомшений світлом рампи, костюмами, словами. Актори здавались мені надлюдьми; в патетичних місцях поза спиною пробігав мені мороз, страждання героїв викликали сльози, і я ледве стримувався. Чи треба говорити, що герої п'єси кілька тижнів володіли мною, що я навіть часто забував, де я стою та що я роблю. Це звернуло увагу Зайцева, і коли я йому одного разу подав не те, що треба, він вилаявся:

— Ну, ти, малахольний, чого спиш?..

Це дало мені зрозуміти, що я не в театрі, а в робітні, що тут, замість нещасного кохання й страждань героїв, панують інші закони, які, хочеш-не-хочеш, а мусиш виконувати. І я їх виконував.

До хазяїна зрідка приходили гості; це був титар нашої церкви, Корній Панасович Шастан, хитрий дідок з цапиною борідкою, богомільний і таємний роз-

пусник; околодочний доглядач, Хома Кузьмич Печений товстий пикатий чоловік, про якого ходили найнеймовірніші чутки, бо не було того злочину, щоб він його не викрив.

Молокан, з яким я після відвідин театру широко заприятелював, запевняв мене, що Печений має зв'язок з усіма злодіями і працює з ними в долю.

— У них все зарані розписано, кому до острогу йти, а кому на волі лишатись, — казав він. — Головні ніколи не попадаються. А коли хто не слухає, тому роблять амбу!..

Печений багато пив, любив шипати хазяйку і реготав так, що аж шибки бряжчали. Його регіт мені чомусь завжди нагадував іржання коня.

Крім цих двох, так би мовити, головних приятелів, приходив іще дехто. Пам'ятаю, наприклад, Мусія Свиридовича Распопова, теж богомільного чоловіка, з русявою широкою бородою і благообразним обличчям; балакав він руською скороговоркою, часто окаючи; про нього казали, що він тримає кілька веселих домів, в одному з них мій хазяїн і знайшов Олімпіяду Степанівну.

Скільки я не прислухався до розмов гостей, ніколи я не чув, щоб вони балакали про щось важливе, серйозне. Титар любив пускати сентенції з житій святих та розповідав, здебільшого, про життя попів, ченців та архієреїв, усе в повчальному тоні. Голос у нього був якийсь прилизаний, побожний і вельми противний. Почувалось, що ніхто не вірить у побожність титаря. Про Корнія Панасовича ходили чутки, що він приводить до себе молодих дівчат і мучить їх. Вулиця дала йому таке непристойне прізвисько, що його просто не можна ні написати, ні вимовити.

Печений у відповідь на побожні казання Корнія Панасовича неодмінно розповідав якусь соромицьку історію, теж з попівського або чернечого життя, не обминаючи жадної подробиці, чому всі весело сміялися, включаючи і самого титаря й хазяйку. Крім того, Печений багато розповідав історій, так би мовити, з свого фаху. Всі вони були з дивними пригодами, з страшними вбивствами, де фігурували відважні злодії, повії, дурні купці й купчихи і безмірно хитрі агенти розшуку, що разом з поліцією ловили тих злочинців. Признаюсь, що, не зважаючи на брутальний натуралізм оповідань Печеного, я слухав їх з великою охотою. В них було життя, буяла дія; в цих історіях діяли свої герої, їхнє життя було одмінне від нашого, звичайного, сірого й буденного життя.

— І засудили його, голубчика, на вічну каторгу, на острів Сахалін, де сонця ніколи немає, де зима дев'ять місяців лютує і відкіля ніяк не можна втекти... — так здебільшого кінчались оповідання Печеного про героїв злодійського світу, що після довгого бурхливого життя потрапляли до Сибіру.

Кілька разів хазяї скликали до себе гостей: все якісь знайомі, що з ними хазяїн вів свої справи. Приходив гармоніст Мишка Кривий. Гості гуляли до світанку. Про подробиці не розповідаю, бо вони були вже надто непристойні й огидливі.

Від деякого часу я помітив, що між моїми хазяями ніби якась чорна кішка пробігла. Почалося з того, що хазяїн запив. Пив він удома на самоті і чим більше пив, тим ставав похмурнішим. Часто кликав до себе хазяйку й кричав:

— Ставай, курво, на коліна і дякуй, що я тебе із бруду витяг!..

Хазяйка не хотіла ставати і ласкаво вмовляла його лягти.

— Я знаю, чого ти хочеш! — кричав хазяїн. — Ти ждеш, щоб я якнебудь окачурився, щоб потім посісти моє добро! Не діждеш!.. От візьму і вижену тебе на вулицю! Куди підеш?

— І-і, Самійле Кіндратовичу, світ широкий, людей в ньому багато, десь найду і собі куточок! — ласкаво й смиренно відповідала хазяйка.

— В бардак підеш, а не до людей, знаю я тебе!..

— І там люди живуть, Самійле Кіндратовичу!.. І там люди живуть!..

— Ти вже, мабуть, назбирала добра, натягла з мене. Ти думаєш, я не помічаю, як ти з Распоповим фіглі-міглі строїш і на мигах з ним розмовляєш! За хазяйку в один із його барделів хочеш піти!

Хазяйка підводилась і гнівно казала:

— Я думала, що ти людина, а ти як був хамом, так ним і лишився!..

Хазяїн ставав смирним і давав себе вкласти в ліжко, при чому п'яно бурмотів:

— Ліпа, Ліпочка! Прости мене окаянного, більше не буду! Прости!..

— Спи, Спи!.. Завтра поговоримо!..

Одної ночі я прокинувся від страшного жіночого крику. Скочив із своєї канапи і побіг до кімнати. Там я побачив таку картину. Хазяїн стояв з налитими кров'ю очима і весь трусився. На хазяйці була розпанахана сорочка і на грудях видно було червоні сліди від пальців, немов хтось залізними обценьками вхопив за те місце. Хазяйка однією рукою придержувала сорочку, а другою держалась за ліжко і була біла як крейда. Постіль була зім'ята і розкидана, що свідчило про

боротьбу. Тупо глянувши на мене, хазяїн сердито спитав:

— Ти чого тут опинився? Забирайся зараз же! — і брудно вилаявся.

Хазяйка, випроваджаючи мене до дверей, тихо сказала:

— Юрчику, голубе, ти не спи, а то Самійло Кіндратович до того допився, що я боюсь, як би не трапилось якого лиха. І гляди, мовчи про все, що ти бачив. Нікому ні слова!..

Я ліг і довго не міг заснути. Крізь стіни проривались до мене двоє голосів, що ставали все тихішими й тихішими. Потім я почув звук поцілунку. Я натягнув собі на голову ковдру і постарався як можна скоріше заснути.

Хазяїн другого дня був тверезий, але хмурий, як осіння ніч. Хазяйка блідіша, ніж звичайно, сиділа за столом. Одягнута вона була так, як я ще її ніколи не бачив — у всьому чорному. Чорна хустка була насунута їй на очі, а поруч на стільці лежав невеличкий кошик і вузлик.

У неї навіть мова перемінилась.

Вона підвелась, глянула на ікони, перехрестилась, уклонилась хазяїнові і сказала:

— Ну, прости, Самійло Кіндратовичу, коли в чому согрішила перед тобою. Благослови йти!..

— Так, значить, ідеш?..

— Іду, милий хазяїне, іду... Помолюсь святій Покрові, щоб зняла гріхи мої, та й за тебе помолюсь владичиці!..

Хазяїн незграбно повернувся до вікна і глухо проказав:

— А може б лишилась, відклала!.. Га?

— Ні, не неволь, хазяїне, Самійло Кіндратовичу. Дозволь іти!

— Коли ж чекати?

— За місяць, як нічого не трапиться, буду вдома! — і вона знову земно йому вклонилась. — Дозволь іти!..

— Іди, коли так... Ждатиму!..

Вона поцілувала його в руку. Мені сказала:

— Доглядай, Юрку, хазяїна, як самого себе. Ось і ключі тобі! — і вона поклала ключі на стіл.

— Ну, прощайте! — перехрестилась вона ще раз, взяла кошика й вузлика і пішла до дверей. На порозі затрималась на хвилину, глянула на хазяїна; він стояв, відвернувшись до вікна і не оглядався. Вона провела поглядом по ньому, по всій кімнаті й пішла. Грюкнули двері на вулицю і знову стало тихо, як у могилі.

Я стояв, нічого не розуміючи. Хазяїн криво посміхнувся:

— Пішла!.. Каятись забажала!.. Ну, і йди, чорт з тобою, думає, просити буду!..

Він ступив кілька кроків уперед, не помічаючи мене. Потім звів свої важкі повіки і повільно вимовив:

— Про все, що бачив і чув, нікому ні гу-гу. Зрозумів? Питатимуть, кажи, що Олімпіяда Степанівна поїхала до своїх родичів у гості. А коли почую, що плескатимеш язиком, викину, як паршиву собаку!..

VIII

Хазяйка повернулась через три тижні. Вона схудла, під очима чорніли синці, а самі очі світилися якимсь чудним блиском. Та й взагалі вона стала якась тихіша, побожніша, неприємно тільки вражав новий вираз на її вустах, — такий вираз був тільки у дуже грішних уже черниць, — щось грішне й побожне було в ній. Зустріч вона, мені здається, навмисне розіграла по-театральному. Увійшовши до хати, Олімпіяда Степанівна довго молилась перед іконами, потім поклонилась у ноги хазяїнові і тихим голосом промовила :

— Добридень вам, Самійло Кіндратовичу, з четвергом будьте здорові! Ось вам проскурка з монастиря!

Хазяїн мовчки взяв проскуру і поклав на стіл.

— Помолилася? — гиркнув він.

Олімпіяда Степанівна вигідно сіла на стілець і со лодко промовила :

— Помолилась... Відмолила і свої, і ваші, Самійле Кіндратовичу, гріхи. Сподобив господь бачити чудотворну ікону нашої владичиці, пресвятої богородиці. Молилась і плакала за наші великі гріхи перед нею. І був мені ніби голос з небеси, щоб я повернулась до вас і доглядала вашого дому!..

— За те, що повернулась, дякую. Будемо снідати чи як? Юрку, подавай самовар!

Життя попливло, як і раніше; падали в минуле сірі дні, такі ж, як і колись. Все було сіре, одноманітне і ніщо не віщувало змін. У нас було тихо. Мандрика, радіючи, що повернулась хазяйка, майже зовсім перестав пити, навіть різдвяними святами ні разу не був п'яним.

І от раптом ударив грім: вибухнула російсько-япанська війна. Першу звістку про неї приніс Печений, що заклопотано забіг ранком до хазяїна. Я чув, як брязнула ложка, і хазяїн, не ймучи віри, запитав:

— Не може бути?.. А ви не брешете часом?..

— Що ви, що ви, Самійле Кіндратовичу! — закивав той. — Хіба можна цим шуткувати? Кажу ж вам, що вже царського маніфеста видрукували!

Він випив чарку горілки, нашвидку закусив і став збиратись.

— Та посидьте, розкажіть докладніше!..

— Ні, ніколи, побіжу. У мене тепер ділов, ділов буде, що й не повернеш!

Печений щось сказав на вухо хазяїнові.

— Та то правда!.. Вони той!.. Заходьте ввечері!..

Чутка про війну вже облетіла всю Ковалівку. Робота урвалась, на вулиці почали збиратись купки людей, що жваво обговорювали події. Хтось приніс свіжо видрукованого маніфеста і стали його вголос читати. Слухали мовчки, похмуро, не розуміючи, заради чого ця війна. Ніхто не знав, що то за люди такі япанці, що про них оце вперше почули і з якими доводиться оце воювати. Власне, найстрашніше слово „війна“, самий зміст його ще не дійшов до свідомости людей і не всі розуміли, що вона принесе з собою.

Хтось сказав:

— Ну, що там, якісь япанці! Та ми їх за три дні рознесемо! Подумаєш, які вояки знайшлися!

Ці слова викликали бадьорість і певність, а тим самим і думку про те, що війна швидко скінчиться і нікого з них не зачепить. Ось чому інші підхопили:

— Проти руського салдата ніхто не встоїть... Не раді будуть, що й зачепили!

— Шапками закидаємо!.. Хіба це народ? Азіяти якісь, а не народ, одне слово!..

І всі прийшли до того висновку, що війна буде легкою, і ми тих жовтомордих у „два счета“ роздушимо.

Вийшов хазяїн і наказав приступити до роботи, але робота не клеїлась, всі захопилися розмовами про війну та маніфест. Оскільки Зайцев жив на Сибіру, до нього звернулись за поясненням, хто такі були япанці, наївно думаючи, що він знає краще, ніж хто інший.

— Що за народ? — допитувався у нього Ванька-Вотяк.

— Що за народ? Китайця знаєш? Ну, так що китаєць, що япанець, то все одно; тільки япанці дрібніші на зріст, а такі ж жовті й косоокі. Народ нікудишній, кволий, бо на рижові виріс. Хліба япанець ніколи в очі не бачить!..

— Так що пустяк, а не народ?

— А я тобі що кажу? Народ легкий і жере всяку непотріб.

— А, наприклад, що саме?

— Ну, скажімо, собак, кішок, щурів, мишей...

Всі плювали з огиди і лаялись.

— Та на якого ж біса вони все це жеруть? Що їм їсти нічого, чи що? — запитав Головань.

— Ясна річ, що не з жиру! — відповів Зайцев. — Япанці живуть на острові і розплодилось їх там стільки, що вже й жерти нема чого. Отож, хоч у себе, на острові, здихай з голоду, хоч нові землі здобувай. Тут мимоволі станеш воювати.

— Та як же вони ото мишей їдять?

— Дуже просто. Осмалить, посипле цукром і готово! — брехав Зайцев.

І знову всі обурювались, лаялись і сходились одно-стайно на тому, що такому народові не місце на землі і що його треба винищити до ноги. А втім, це була думка не тільки наша, — така ж думка була й усієї вулиці. Несподі-ванов усіх прокинувся патріотизм і всі горіли бажанням не-гайно їхати до Манджурії і винищити все японське кодло.

У найближчу неділю мали служити у церкві молебня про „нізпосланя побіди христоробивому воїнству“. Ще в суботу хазяїн наказав нам зодягтися в чисту одежу, бо ми всі разом мали йти з ним до церкви. Вийшли з будинку врочисто, попереду хазяїн, хазяйка і Зайцев, за ними решта робітників; ми з Молоканом ішли позад усіх. Вулиця була чорна від народу, бо до церкви йшли всі. В самій церкві був такий тиск людей, що ми насилу пролізли наперед. Службу правилось довго, обличчя у всіх були якісь поважні, просто не вірилось, що це мешканці завжди п'яної й буйної Ко-валівки. Після обідні слухали ще молебня, потім піп прочитав маніфеста про оповіщення війни і виголосив казань про те, що нечестиві й погані японці по-зрад-ницькому напали на нас і що бог через війну посилає Росії тяжкий іспит. Прогнівили православні люди бога, але ласка його велика, і, уповаючи на його силу й милосердя, широко покаювшись у своїх гріхах, ми ма-тимемо над нечестивим ворогом перемогу. Проповідь піп закінчив словами:

— Боже великий, боже сильний, боже Ізраїля, по-можи нам!..

Народ висипав до огради, куди виносили корогви, бо мали йти на маніфестацію до міста. Попереду двоє

несли великого царського портрета, далі Ікони й корогви. Був мороз, і холодний вітер полоскався в корогвах, налітав десь із-за вулиці, під ногами рипів сніг. Натовп співав „спаси, господі, люди твоя“ і „боже, царя храни“. Спів був безладний, але це мало кого обходило. Дорогою до нас приєднувалось ще багато людей, так що утворилась величезна колона, йшло майже все передмістя.

Перед Московською вулицею довелося довго стояти, поки нас пропустили. На вулицях було повно людей. Коло міської думи зупинились. На балькон вийшов міський голова і щось кричав у натовп. У відповідь лунало „ура“ і спів царського гімну.

Далі пішли до будинку губернатора. Губернатор теж вітав.

— Братці — казав він, — постоїмо за Русь святую і за царя нашого православного. Ура!..

— Ура - а - а!.. — кричала Ковалівка.

— Шапками закидаємо!..

— Правильно, братці!.. Ми їм покажемо, жовтомордим!..

— Смерть макакам!..

— Ура - а - а!.. Ура - а - а!..

Греміла оркестра, розкочувалось „ура“, розлягався спів, вся площа захрясла народом.

Вийшов архієрей з собору і благословив юрму. Всі впали навколішки і знову почали співати „спасі, господі, люди твоя“ Між іншим, багато тут було і залізничників, і робітників заводу Шульця, що через кілька місяців розмовляли з царем уже зовсім іншою мовою.

Повернулись ми додому в якомусь піднесеному настрої. Обідали на цей раз усі разом, що траплялось тільки раз на рік, у день іменин хазяїна.

Та патріотичний чад потроху вивітрувався. Замість великих і сподіваних перемог з фронту почали надходити тривожні чутки. На великдень загинув „Петропавлівськ“, потім надійшла „Ялу“. Російське військо терпіло поразку за поразкою.

Народ спершу не розумів, у чім справа, все була надія, що це тимчасові невдачі, що, мовляв, япанцям дуже близько приставляти на фронт своїх салдатів, а нам далеко, що коли „наші“ підвезуть військо, то тоді япанцям не втриматись і „ми“ просто скинемо їх у море. Інші говорили, — і це, певно, був відгомін тих статтів, що їх друкували в тодішніх газетах, — що руські генерали просто заманюють япанців подалі на суходіл, щоб потім їх оточити і розбити одним ударом. Казали, що в япанців скоро не вистачить салдатів, що мікадо наказав мобілізувати шестидесятилітніх дідів, що перемога незабаром буде на нашому боці. Але минав тиждень за тижнем, а перемога не приходила.

— Як же воно так! — міркували на Ковалівці. — Росія наймогутніша держава в світі, в неї найкраще військо, в неї прекрасні генерали, нарешті, за Росію сам бог, а от якихось паршивих япанців не можемо подолати. Ні, тут щось не так! — казали ковалівські політики і дошукувались причин.

Хазяїн почав передплачувати місцеві „Губернские ведомости“ і вечорами кликав мене читати вголос телеграми з фронту. Часто заходив титар, Распопов, Печений, зрідка приходив знизу Зайцев. Телеграми слухали мовчки, а після того починали розмову.

— Не інакше, як зрада, — казав титар, перебираючи волосся на своїй ріденькій борідці. — Потому все за нами, а щастя немає. А може бог хоче випробувати

нашу терпеливість і віру? Мовляв, дам їм цей тяжкий хрест, хай несуть, а то переповнилися гординею, розумувати багато стали, розумнішими за бога, которі вчені, стали себе вважати! — і дивився суворо на мене ніби я з тими нечестивцями мав якийсь діло.

Печений дивився на події трохи інакше.

— Тут бог ні при чому, — міркував він, — а от нашот ізмен, то тут, розуміється, не без неї. Тільки ж нада узять у вніманіє, хто цю ізмену робить? — і він обводив всіх своїми пукатими очима. — Скажімо, так: єсть у нас враги внешні, от, наприклад, зараз япанці, ну, може, ще англчанка їм тайно допомагає. Але єсть враги й внутрішні — Печений зупинявся, ніби вагаючись, чи говорити далі, чи ні. Всі бажали, щоб він говорив і тому, витримавши павзу, він вів далі: — Враг внутрішній гірший за врага внешнего, бо цього ми бачимо перед собою, а той підкопує з середини. Кого ми вважаємо за внутрішнього врага? Жиди — це вам раз! — і він загинав пальця на руці, — студенти і, взагалі, учоні, що по всяких нівірсітетах та нікодиміях вчать, — це вам два; сіцілісти і всякі прочі, що бунтують народ проти власти, — три, штунда всяка — чотири, мордва там, чуваші, татари, поляк, одним словом, азія всяка, що живе у нас, — п'ять... Ось вони роблять усе, щоб допомогти япанцеві!..

— Жиди — це точно враги! — кидав Распопов.

— Жид що? — ораторствував Печений. — Він звик жити, як паразита нещасная, на руському. В жидові весь корінь. Знищить жид, і все піде на добре!..

Найменше говорив мій хазяїн. Він тільки слухав і робив якісь свої власні висновки з усього цього. Одного разу, коли Печений щось дуже вже почав ляяти „сіцілістів“, він запитав:

— Та чого ж їм треба, тим сіцилістам? Ви толком розкажіть!

Печений набрав таємничого виразу, оглянувся по кутках і сказав:

— Ви не знаєте? Хоч це і державна таємниця, але я, як своїм приятелям, скажу. Сіцилісти — це вороги царя! Зрозуміли?

Але видно було, що присутні не зовсім його розуміли.

— Непонятно? Ну, так я поясню. Це люди, що хочуть скинути царя, дати явряям рівноправ'я, поставити над нами президента, теж, може, якогонебудь явряя, — от вам хто такі сіцилісти!..

Хазяїн не втримався, стукнув по столі кулаком і, брудно вилаявшись, сказав:

— Та чого ж їх не передують всіх до одного? Ач-що задумали! Всіх, значить, під жида? Здорово!..

— Та ви не турбуйтеся, Самійле Кіндратовичу! Боремося. Потроху боремося. Которі не дуже опасні, то тих до тюряги, а которі серйозні, то на Сибір їх, а декого і на зашморг!

При цих словах хазяйка мерзлякувато повела плечима,

— І ви бачили? — спитала вона.

— Доводилось! — скромно признався Печений.

В підвалі розмови точились трохи інакші. Там також чекали перемоги, але коментували події не так. Правда, і тут були певні, що без „внутрішнього“ ворога не обійшлося, тільки того внутрішнього ворога шукали зовсім не там, де його шукали нагорі.

— Я так гадаю, — міркував Ванька - Вотяк, — що царя обдурюють пани. Оточують його німці та поляки, вони ото й продають Росію япанцям!..

Головань додавав:

— Коли я служив на военній службі, то бригадою нашою командував німець, а полковим командиром був поляк. А руським у нас ходу не дають!

— Не інакше, як генерали орудують! — говорив далі Ванька-Вотяк. — Стесель хто? Не інакше, як німець. А Шварценберг? Теж німець. А Гріпенберг? Знову німець. Розміркуй тільки, для чого німцям доручають командувати армією?..

Це була думка не тільки нашого підвалу. Про генералів, про їхню зраду, говорила вся Ковалівка, при чому дехто з старіших згадував про Суворова та Скобелева.

— Оце були герої, да! Скобелев навіть цареві не мовчав. А англійська королева так його боялась, що надіслала своїх шпигунів, щоб його отруїли.

Народня поголоска шукала героя, який би врятував „честь“ Росії. Царя покишо прямо не винували, але в розмовах чулось приховане роздратовання, чому, мовляв, він не прожене „німців“, „поляків“ і взагалі панів, що його оточували й дурили.

Голови були наелектризовані, чутки одна неймовірніша за другу кружляли серед людей. Люди глухо хвилювались, одразу з'явилося маса незадоволених із порядків. Говорили дуже багато й різко. Ніби у відповідь на ці балачки, на Ковалівку було послано кілька поліцейських.

У травні місяці було оголошено мобілізацію запасних. Ковалівка відразу обернулась у величезний вулик. З дворів розлягались крики, плач, — це було там, чії батьки та чоловіки мали їхати до далекої невідомої Манджурії.

До цього часу війна безпосередньо Ковалівку не чіпала, вона одбувалася десь за тисячі верстов, тепер

же її обличчя появилось безпосередньо перед нами. У нас, наприклад, мав іти Головань. Коли він прочитав указ про мобілізацію, то спершу зблід, а потім зухвало, з робленим сміхом, сказав:

— Нічого. Ось ми підемо, так накладемо макакам по перше число!

Другого дня він пішов до приймального пункту. Повернувся перед обідом, сильно випивши. Його оточили і нетерпляче питали:

— Ну що, прийняли?

Головань безнадійно махнув рукою і похмуро сказав:

— Прийняли!..

Потім сів на варстат, попрохав закурити і, зробивши кілька затяжок, розвів руками і розгублено вимовив!

— Що, брата, робиться, що робиться!

В робітні стояло важке мовчання.

— Всіх беруть, — сказав Головань. — Калік, хорих. Ну, куди годяться такі вояки? А молодих лишають! Га? Хіба це порядки! Мені ж уже тридцять п'ять років, я хорий. Молодих би треба було брати!

Голованя у нас не любили, але тепер ставились до нього якось по-новому, по-хорошому, ласкаво, ніби боялись торкнутися якісь хорі струни. Було таке враження, що іншим соромно було перед ним. Зайцев кудись побіг і швидко повернувся з пляшкою горілки. Наливаючи в чарку, казав:

— Давай вип'ємо! Ти ж тепер, можна сказати, будеш страждати за нас усіх!..

— Давай! Ух, і погуляю ж! Все одно помирати!

На цю сцену наскочив хазяїн, але на нього ніхто не звернув уваги. Тільки Ванька - Вотяк сказав:

— А Голованова нашого забрали, Самійле Кіндратовичу!

— Ну що ж, послужить цареві. Бач, які у нас діла на фронті!

— За що ж це воювати, Самійле Кіндратовичу?

— Ну, як за що? — відповів хазяїн. — За Росію, я так розумію, за царя, за віру православну!

— Е-ех, Самійле Кіндратовичу, Самійле Кіндратовичу! — похитав головою Головань. — А чия ота Росія, наша? Чия вона?

— Ну, ти дурниць не тороч, — перебив його похмуро хазяїн. — Випив ти трохи, піди виспись. А Росія, сам знаєш, чия. Царська вона, Росія наша!

Робота спинилась. Щохвилини хтось забігав до нас передавав новини. Казали, що п'яні мобілізовані почали громити базари й монополюшки. Один розповів уже зовсім страшну історію, що ніби салдат-удівець привів до пункту своїх трьох дітей і прохав, щоб їх кудись приділили, але ніхто на цю заяву не звернув ніякої уваги. Тоді він пішов додому і повбивав їх сокирою, а потім прийшов до воїнського начальника і сказав:

— Тепер можете брати!..

Місто жило кілька день у тривозі, всі говорили про те, що мобілізовані можуть погромити город. Титар і Печений в одну душу твердили, що це не інакше, як робота японських шпигунів.

— Та де там тим шпигунам у нас узятись? — пробував їх урезонювати хазяїн.

— Де їм узятись? — скипів Печений. — А от, дозвольте, Самійле Кіндратовичу, я вам зараз історію розкажу. Слухайте. В одному селі, зятяте собі, зимою появився якийсь собі чоловік, чорнявий і низький на зріст. А найдивніше в тому чоловікові було те, що він ходив босий і простоволосий. З'явився ото він, значить,

і стоїть на паперті і просить милостиню. Ну, а мужики, сами знаєте, дурні. Не інакше, як святий, говорять. І пішло,—святий та й святий, і то один його до себе на обід кличе, то другий, гостять, значить, його. Він нічого, ходить, обідать обідає, ну, а горілки там або вина, то ні-ні, ні краплі! Міжду прочім, його спрашують, звідки ви будете родом і по якій причині удостоїлись ото благодаті, що можете на морозі по снігу голими ногами ходити і вам нікаторої шкоди. Ну, він прямо, конешно, не відповідає, а просто говорить: я здалеку, лишився змалечку сиротою, одне слово, в нектором роді, якби дурачком прикидається. Урядник бачить, що святой то святой, но вроді, як підозрительна личность у нього. І написав рапорта становому, становий — справнику, справник — губернатору, так, мов, і так, з'явилась у селі підозрительна личность, що з нею накажете ізделать? Ну, поки там бумажки ходили, поки там писали, святий те, мабуть, рознюхав і зник, як у воду впав. Тільки його й бачили. А оказалось, що то був япанський шпійон!..

— Та з чого ж то видно, що то шпигун був япанський?— допитувався хазяїн.

— Ну, який же ви, Самійле Кіндратовичу, неймовірний, право! Босий він зимою ходив? Ходив. У селян про все розпитував? Розпитував. З села зник? Зник. Хіба ще більших доказів вам треба? Ви от у себе в робітні сидите, працюєте спокійно, а того й не знаєте, що, може, коло вас переодягнутий шпигун стоїть?

Всі злякано оглянулись навколо себе.

— Що ж, його шукають тепер? — спитав Распопов.

— А певно, що шукають. Тільки, як його знайдеш, коли він може перерядитись чим хочеш: захоче — урядовцем, захоче — купцем, захоче — в гості до гу-

бернатора поїде, а то становим приставом переодягнеться, а ти, замість того, щоб його ловити, честь йому будеш віддавати. От у чому справа!

— Цікаво, чим він ноги намазував? Не інакше, як спиртом! — міркував титар.

— Да, спиртом можна, спирту мороз не берють,— авторитетно погодився Печений.—А то, може, просто на ногу таку резинову панчошу вроді якби надівав. Та тоді хай мороз хоч і в п'ятдесят градусів, так не возьмьот!

Під ці розмови надійшла чутка, що має приїхати цар, який проводжатиме салдат на фронт. Для дотримки порядку на вулицях мали організувати спеціальну охорону з благонадійних людей. На Ковалівці таких людей переписував сам Печений, і, розуміється, що наш хазяїн, а також Зайцев і Ванька-Вотяк попали в число їх. У призначений день ми замкнули будинок і, по-святковому одягнуті, пішли на іподром, де мала відбутись церемонія.

Дивитись на царя зійшлося усе місто. Скрізь по вулицях стояли шпалери — війська, потім живий ланцюг з людей, що стримували публіку, яка напирала на брук. Печений казав, що на заводах для додержання порядку вибирали старіших робітників, що мало теж піднести авторитет царя.

Була спека. Сліпуче сонце світило, юрми народу сунули вулицями. В усьому був розлитий святковий і урочистий настрій. Чекати довелось довго. Та ось десь далеко почулись вигуки „ура“, в церквах задзвонили і мідяні звуки попливли в голубому повітрі над містом. Запала тиша, балачки примовкли. Всі витягли шиї в той бік, звідки мав показатись цар. По вулиці проскакала сотня козаків, збиваючи золотий пил. По-

тім показалась відкрита коляса, в якій сиділо двоє військових — один високий і товстий, а другий — маленький з рудуватою борідкою.

— Цар, цар!.. — пронеслось вітром по людях.

— Ура - а - а!.. — ревла навколо. — Ура - а - а!..

Натовп був сам не свій; роти були роззявлені, обличчя червоні, очі світились, багато від радості плакало; летіли догори кашкети, чулись уривки слів, люди давили одне одного, намагаючись хоч одним оком глянути на того, що в очах цього натовпу був вищою істотою і мав право розпоряжатись життям і майном кожного з них. Скажи цей миршавий, з рудуватою борідкою, в колясі чоловік, що не то злякано, не то байдуже дивився на те, що людський натовп, біснувався навколо, — скажи він, щоб ці тисячі простяглись перед ним у поросі і він проїде по них, — вони б простяглись, упали і сумирно чекали б, поки коване кінське копито не розтовмачило їм голови.

— Ура - а - а! — ура - а - а! — ревла тисячоголосна юрма і нагороджувала царя найніжнішими словами, що висловлювали до нього свою рабську любов.

— Гура - а - а!.. — кричав над моїм вухом чоловік, з вигляду різник. — Гура - а - а!

І через цей людський рев, гармидер, вигуки, оклики, слова вітання, крізь бамкання дзвонів, цокотіння копит по брукові, крізь нечуваний шум голосів і звуків, я ясно почув, як хтось один гукав:

— Цілуй у гузно кнура - а - а!..

— Ура - а - а! — переливалось, як шум хвиль морських серед натовпу.

Я обернувся, сам не довіряючи своїм ухам. Нікого, всі захоплені, на обличчях всіх світиться однакова радість.

— Ура - а - а !..

І знову чийсь глузливий голос ясно прокричав теж саме. Але хто кричав, не відомо. Я про цей інцидент не сказав нікому ні слова.

Увечері ділились вражіннями. Ванька - Вотяк говорив:

— Такий непоказний чоловік — і така власть! Все, що захоче, може зробити!

Зайцев відповів:

— Часто й він не може всього зробити. Попробуй до нього достукатись. Все одно не допустять!

Знову потяглися сірі й одноманітні дні, закрашені далеким відгомном війни. На житті міста війна відбилась мало, і, може, єдиним покажчиком її було те, що в садах грали вальс „На сопках Манджурії“ та співали „Варяга“; жінки й дівчата з простих виспівували: „Поехал мой мілий на дальній восток“.

Проте, війна збудила сонну думку і змушувала людей міркувати. З'явилось багато людей, що були невдоволені з життя і жорстоко його критикували. І хоч яке було мале коло моїх спостережень, хоч я сам був ще малий, але й мені це різко кидалось у вічі. До цього всі якось покірно несли ярмо життя, тепер же кожний ніби почував, що так далі жити не можна.

На базарі у букіністів та шетинників появилось багато батальних картин: „Бой на реке Ялу“, де з хрестом у руках попереду салдат ішов піп; „Бой на реке Шахе“, „Бой под Вафангоу“, були тут картини, що малювали бої на морі; були портрети генералів у парадних мундирах і при орденах. Всі ці картини відзначались бідністю замислу, були бездарні, і їхньою особливістю було те, що всюди лежали купи вбитих японців і не було зовсім убитих і поранених росіян.

Завдання їх було вузько утилітарне: підживлювати в масах патріотизм і ненависть до ворога.

Біля картин завжди збирались купи цікавих, що вголос обмінювались своїми вражіннями.

— Диви, диви! — казав якийнебудь наївний дядько. — Самі тобі гапонці побиті, а де ж наші?

— Наших прибрали! — шуткував хтонебудь з гурту.

Дійсний стан річей був далекий від того, що його було намальовано на цих лубках; японці росіян били, били та й ще били. Вже давно затихли розмови про те, що, мовляв, шапками закидаємо; навпаки, стали прохоплюватись слова про те, що японці народ, видно, башковитий. Разом з тим зростало роздратовання проти цієї непотрібної війни. Пам'ятаю, як один дядько міркував з цього приводу.

— Та хіба у нас своєї землі мало? — казав він. — Та її й за рік не об'їдеш! А ми поперлись у чуже. Розуміється, що люди будуть боронитися!

Продавали ще різні для простого народу патріотичні книжечки. Я витрачав на них свої останні гроші і всі перечитував. А що в мене була буйна фантазія, і я чомусь боляче переживав поразки російського війська, то й став мріяти про рятунок Росії. Я собі уявляв, що от прикличе мене до себе цар і доручить мені командування армією. Я від'їжджаю на фронт, але генерали не хочуть мене слухати і готують зраду. Тоді я їх заарештовую і караю лютою смертю, а на чільні місця висуваю простих салдат. Справа одразу налагоджується на краще. В кількох битвах я розбиваю Ногі, Курокі, фельдмаршала Ойяму, звільняю з-під облоги Порт-Артур, далі перепливаю море і громлю японців уже на їхній землі. Матусу-Хіто, мікадо їхній, потрапляє до мене в полон, і я везу його до Петербургу, а Японію, зви-

чайно, приєднують до Російської імперії. В Петербурзі мені влаштовують пишну зустріч, цар із сльозами обнімає мене, жалує найвищим чином, обдаровує грішми і маєтками і обіцяє видати за мене одну з своїх дочок, я стаю першою після царя людиною в державі, моя влада не має меж. Звичайно, що проти мене починаються різні інтриги, та змови з боку ображених вищих верств, але все це я придушую залізною рукою, запроваджую низку реформ,— яких саме, я й сам не знав добре,— народ мене благословляє і ще за життя ставить мені пам'ятники.

Чого в цих наївних мріях було більше,— чи від Єруслана Лазаревича, чи від чогось другого, не знаю. Тепер, коли я пригадую все це, то приходжу до висновку, що ці фантазії були почасти результатом читання певного ґатунку літератури, а почасти результатом книг, що я їх прочитав ще в школі і в наслідок ото й утворилась така амальґама. Треба сказати, що війна взагалі викликала в мені колосальний інтерес до воєнної літератури. За короткий час я встиг прочитати книжки про Наполеона, Суворова, Скобелєва; пам'ятаю, що я щось читав і про Юлія Цезаря, Ганнібала, Олександра Великого, а поскільки фантазйорство було завжди особливістю моєї вдачі, то воно й вийшло, що я тоді мріяв про ролю царської Жанни д'Арк у штанях. Я гадаю, що читач просто не повірить тому, щоб такі мрії були не в гімназиста, принаймні, а в слюсарського учня з робітні міщанина Мандрики; але стверджую, що це так. Цар у моїй особі тоді мав найвідданішого, найвірнішого і найгарячішого приклонника, тим ширішого, що він не надіявся ні на які нагороди чи ордени. Моя маленька душа далеко гостріше переживала ганьбу військових поразок, ніж він сам, я в цьому певен.

Та незабаром мої думки повернули зовсім у проти-
лежний бік, і сталося це завдяки 9-му січня 1905 року.
Я вже, здається, згадував, що джерелом усіх політич-
них новин у нас був Печений. От і тепер він прибіг
до хазяїна, і вони обидва довго про щось говорили,
але так тихо, що я не міг, скільки не прислухався,
розібрати, про що саме. Хазяїн, ніби догадуючись про
те, що я можу підслухати, послав мене для чогось
униз. Там ішла жвава розмова.

— Але для чого стріляли? — питав Зайцев. — Раз тут
були попи й корогви, то тут щось не так!

— Робітники хотіли цареві на панів скаржитись, —
сказав Ванька-Вотяк. — А пани царя обдурили і так
зробили, що військо стало стріляти в робітників!

— І багато побили?

— Та, кажуть, кілька тисяч. Гапон, ніби, втік. А на-
роду загинуло сила!

— А тобі хто говорив?

— Та чудак же ти! На вулиці, на базарі, усюди го-
ворять. Тільки поліція стежить. Як кого примітить, так
за шиворот, і до участку!..

Зайцев кусав кінчик уса.

— Як же це так? — питав він когось. — У Манджурі
наші брати гинуть від япанців, а тут свої в своїх
стріляють! Це ж, виходить, війна! Вбивство! — Він
труснув головою, ніби бажаючи цим рухом відігнати
якусь настирливу думку. — Як же це так, Ваня, га? —
звернувся він до Вотяка. — Ти як думаєш?

— А хто зна!

— Це ж виходить що? — міркував далі Зайцев. Він
наморщив чоло. — Ну, припустім так. Діти прийшли
до батька прохати хліба, а він узяв з плечей рушницю
та — бах! бах! — і повбивав їх.

— Та вроді того! — неохоче відповів Ванька - Вотяк.

— Не вроді, а так. Аджерж цар, то все одно, що батько для нас усіх. На ньому все лежить, він за все відповідає. І отаке! Ні, не любить він нас, Ваня. Не любить цар Росії. Правильно я тобі кажу! Не любить! А раз не любить, то може й стріляти!..

— А може він тут і ні при чому, — відповів Ванька - Вотяк несміливо. — Говорять же, що його обдурили!

— Все одно. Він винен, його відповідальність. І за це йому не простять! Згадаєш моє слово, що ніколи йому це не забудеться!..

Я слухав і нічого не розумів, про що вони говорять. Я не міг дослухати їхньої розмови, бо мене покликала хазяйка, але днів через чотири я знайшов розгадку того, про що говорили Печений, хазяїн, Зайцев, Ванька - Вотяк. Я рано вийшов на вулицю і мою увагу одразу притягла наліплена на тину відозва, друкована великими літерами. Вулиця була порожня; навіть собаки й поліцаї поховались десь. Оглядаючись, я підійшов і прочитав: „Пролетарии всех стран, соединяйтесь! Российская социал-демократическая рабочая партия“. Проклямація викладала історію розстрілу робітників коло Зимового палацу, вказувала на те, що царський уряд веде злочинну і нікому непотрібну війну в Манджурії, де тисячі салдат умирають во ім'я царської камарильї. Мене вразив не стільки зміст проклямації, скільки тон її. До цього я чув, що про царя говорили, як про якусь вищу істоту, що його показували доброю людиною і справжнім батьком своїх підданих. І раптом проти нього кидали важке обвинувачення в убивстві сотень робітників, жінок, дітей, що не вчинили ніякого злочину, що тільки хотіли йому поскаржитись, як справжньому своєму батькові, на своїх злих хазяїв. Тут я зрозумів

і слова Зайцева, що цареві це ніколи не забудеться, і мені чомусь пригадалися скорпіони Ровоама, сина Соломонового, і та відповідь, що він Ім дав, коли народ прийшов скаржитись на челядь його.

„Геть самодержавство! Хай живуть свобода, рівність і братерство! Хай живе демократична Республіка!“

Я вдивлявся в чорні літери, що ними були надруковані ці гасла, і в голові мені крутився вихор думок. Взагалі, це було моє перше знайомство з революційною літературою і революційним словом, досі я їх не знав і не читав. Ніби роблячи якийсь злочин, я обережно зірвав проклямацію і сховав до кишені. В кухні я ще раз, при сірому світлі ранку, перечитав її і сховав на дно мого сундучка.

Про цю проклямацію я нікому нічого не сказав, бо розумів, що це справа небезпечна. І справді, незабаром на Ковалівці появився цілий загін поліцаїв, що лазили по дворах, зупиняли людей на вулиці і пильно їх обшукували. Опівдні до нас забіг Печений, випив з рук хазяйки чарку перцівки і вибухнув страшенною лайкою проти „соціялістів“.

— Це ж для мене скандал! — гукав він так, що аж піна йому бризкала з рота. — До якого нахабства дійшли: розклеїли перед самим моїм носом проклямації, га? Чи ви бачили таке? Тепер мене можуть за це і з служби вигнати. Куди, скажуть, дивишся? Ну, та брешуть, я таки доберусь до них! Хай тільки котрий з них попадеться мені до рук, я вже знатиму, що робити!..

І він довго ще лаяв соціялістів, яких вважав не тільки за ворогів державного ладу, а й за своїх особистих. Щодо мене, то я радів з того, що таємничі, нікому невідомі „соціялісти“, такі дужі, що їх навіть

поліція боїться і ненавидить, і разом боявся за них, бо почувалось, що як би вони попались до рук Печеного, то він би не помилював їх.

Але на цьому не скінчилось. Того ж дня вся Ковалівка захрясла від салдатів. Ми дізналися, що їх пригнали через те, що застрайкував завод Шульця; на вухо переказували, що страйкують ще й інші заводи. Місто наповнилось тривогою, всі чекали якихось надзвичайних подій.

Увечері в хазяїна, як і завжди, зібралися — Распопов, титар, забіг на кілька хвилин Печений, він узагалі тепер був страшенно заклопотаний, і від колишнього його апломбу в нього не лишилось нічого. Він навіть дав зрозуміти, що революціонери постановили його вбити і тепер стежать за ним.

Обговорювали події дня. Титар передавав чутки, що страйкарі ніби збираються громити місто і, щоб їх не допустити до цього, скрізь на вулиці розставлені військо й гармати. І знову я почув стару пісню.

— Це не інакше, як робота японських шпигунів, — говорив Распопов. — Японцям бажано, щоб у нас всередині були бунти!..

Всі з ним погодились, що й справді це, мабуть, японська робота.

— Соціялісти теж на їхнє золото працюють! — зауважив титар. — Зрадники!.. Вішати їх треба!..

Через два дні страйк припинився, робітники стали на роботу, військо з вулиць зняли, і все набрало свого звичайного вигляду.

Але в глибинах ішла робота, діяли якісь чинники, готувалась буря.

І вона прийшла.

IX

Весна й літо минули в якомусь чеканні великих змін. Місто жило нервово, колишній рівний темп життя тепер змінився на гарячковий, і по всьому було видно, що так тривати довго не може. І хоч якою далекою від подій була наша робітня,—на ній це теж відбивалось; головною ознакою загального незадоволення були балачки: все сміливіше, все одвертіше критикували державні порядки; лаяли генералів, купців, панів, хазяїв, а іноді й царя.

Коли хтось виступав на захист його, мовляв, що цар цього, може, й не знає, що його дурять ті, хто його оточує, на такого накидалися з злими словами:

— Не знає? Який же він тоді цар, коли не знає, що в нього в державі робиться?

Тої поваги й віри в царя, яку можна було спостерігати ще півтора роки тому, принаймні, в нашому колі, тепер не було. Люди шукали винних у своїх нещастях, у своїх злиднях, у своєму сірому, безбарвному житті. Їхня думка билась у звичайних формулах думання, що, як тенета, держала її. Здавалося, наче якийсь гігантський павук розкинув павутиння і в ньому заплутались мільйони людей. Вони намагалися розірвати те павутиння, але ще дужче заплутувалися в ньому і не знали, чи є рятунок, чи немає,

Війна була головною темою розмов, і під її знаком всі думали й говорили. Я в цей час взагалі почав читати газети і тому знавав дещо більше за воєнні події, ніж той же Ванька-Вотьяк або Зайцев. Пам'ятаю, як у нас, при перших звістках про великі бої під Мукденом, виникла розмова. Ванька-Вотьяк переконано доводив, що тепер Куропаткін, напевне, поб'є япанців, і війні буде скоро кінець. Якраз перед цим я купив номер „Русского Слова“, де подавалися жахливі картини боїв під Мукденом і про те, що російське військо терпить поразку. Слухаючи теревені Ваньки-Вотьяка, я не стерпів і сказав, що перемагає не Куропаткін, а япанці.

— А ти звідки це знаєш? — визвірився на мене Ванька-Вотьяк.

— В газеті вчитав.

— Брешуть твої газети! То, видно, не наша газета!

— Ні, то газета російська, а називається „Русское Слово“.

Зайцев нас перебив:

— А ну, синку, неси твою газету, прочитаємо.

Я побіг за газетою, і мене примусили спершу читати телеграми, потім кореспонденції. Зайцев уважно слухав, палячи цигарку за цигаркою, Ванька-Вотьяк мовчки сопів. Коли я скінчив, Зайцев сказав:

— Видно, накладуть Куропаткіну знову по перше число! — і згодом з презирством додав: — Суворов, мать його за ногу!

Ванька-Вотьяк спалахнув.

— Та хто пише! — кип'ятився він. — Яка газета пише! Брехня!..

Зайцев помахав перед ним газетою:

— „Русское Слово“ пише... Розумієш? „Русское Слово“! Православна газета, пана Ситіна!..

В цей момент непомітно ввійшов хазяїн.

— Про що сперечаєтесь? — запитав тихим, глухим голосом.

— Та от про війну. Говоримо про те, хто кого переможе.

— А ти як думаєш? — спитав він Зайцева.

— Та хто його знає, Самійле Кіндратовичу! Звісно, хотілось би, щоб наші!..

— А що це за газета? — спитав хазяїн, хапаючи газету.

У мене й душа в п'яти втекла. Він прочитав назву, лице йому почорніло, і він хрипко гукнув:

— Де дістали?

— Та от Юрко говорить, що купив! — відказав Ванька-Вотяк.

— Правда? — спитав хазяїн мене.

— Правда!

— Марш зараз же нагору! — наказав він мені.

Ні живий, ні мертвий, я пішов до себе. За мною важко ступав хазяїн. У кухні він запитав мене:

— Нащо ти купуєш газети? Для чого вони тобі?

— А так, просто поцікавився. Газетярі вигукували, що бої йдуть великі, я й купив.

Він недовірливо подивився на мене, потім щось довго думав і, кінець-кінцем, сказав:

— Більше ти не повинен цього робити. Зрозумів? Попереджаю, коли я помічу, що ти купуватимеш і читатимеш газети на кухні, то не гнівайся!.. Зарубай це собі на носі!.. — і він важко пішов.

Я й не сподівався, що так щасливо скінчиться вся ця Історія. Та чи доводиться говорити про те, що я не виконав наказу хазяїна. Газету я все таки читав, тільки вже не вдома, а десь на вулиці. А коли Зайцев, іноді,

навіть при хазяїнові, з посмішкою питав мене:— Синок, ану розкажи, що новенького пишуть у газетах?— я неодмінно відповідав:— „Не знаю!“

Я це подаю для прикладу, щоб показати, як у нас ставилися до війни. Наприклад, коли було надруковано повідомлення про Цусимську катастрофу, то Ванька-Вотяк, що весь час був найбільшим серед нас патріотом, напившись п'яним, плакав, як мала дитина, і кричав:— Продали!.. Продали, сукини сини генерали, Росю!..

Літом ми знову пережили тривогу. Якось опівдні загули на заводі Щульця гудки, на Ковалівці відразу з'явилось багато поліції, проскакали козаки. Рухливий Колька, що завжди був у курсі всіх подій на передмісті, пробігаючи, кинув мені:

— Юрку, гайда зо мною. Робітники бастують, директора на тачці вивезли. Зараз козаки стріляти будуть!..

Хазяїн, що чув це, наказав мені:

— Марш у двір! Без мого дозволу ні кроку!..

Ковалівка пережила неспокійну ніч; на ранок Молокан мене по секрету повідомив, що на заводі взяли трьох агітаторів і що в багатьох родинах робітників поліція робила цілу ніч труси.

На цей час припадає ще одна подія. Одної неділі я пізно повертався з міста додому. Раптом, десь за рогом, засюрчали поліцейські сюрчки, почувся тупіт ніг, потім вискочив чоловік, що швидко шмигнув у провулок, кинувши якийсь пакунок під тин у бур'ян. За ним бігло двоє городовиків і один чоловік у цивільному. Побачивши мене, вони зупинились.

— Малий, ти нікого тут не бачив?—спитав один із поліцейських.

— Ви про чоловіка? Ні, бачив,— сказав я.— Побіг до річки!

Вони кинулись туди, а я, заждавши кілька хвилин, поки вони зникли, підняв пакунка і швидко пішов до себе. Вдома я сховав його під залізні стружки. Через кілька днів я забрав його, щоб подивитись, що там є. Там були проклямації. Довго я думав, що мені з ними робити, і нарешті вирішив.

Другої ночі, набравши їх скільки можна було в пазуку, я тихо вислизнув на вулицю і став їх розклеювати. Було темно, тихо накрапав теплий дощ, і моїй роботі ніхто не заважав. Щасливий і втомлений, я повернувся до себе і міцно заснув, думаючи, який фурор викличе моя робота завтра на Ковалівці, і як буде бігати та лаятись Печений.

Надійшла плаксива осінь. По небу нескінченною валкою сунули хмари; краєвид став похмурим, Ковалівка стала брудна і ночами по ній гуляв рвучкий вітер, що налітав звідкілясь із степу і настирливо нападав на місто. Рясно падали дощі; тоді обрій затягався густим серпанком, крізь який мутно маячили шпилі будинків, хрести церков, димарі заводів. У такі дні небо ніби давило місто, по землі слався смердючий дим, люди, зігнувшись, заклопотано проходили вулицями, тихо їхали візники або, скулившись, стояли на розі вулиць,— у такі дні Ковалівка дзвеніла від молитів, сипала іскрами, бреніла піснями. Шум і гамір міста долітав притишеним, ніби, заким дійти сюди, він довго блукав плутаними вуличками передмістя.

Робота в робітні відбувалась повною ходюю, бо хазяїн узяв кілька нових замовлень. Він навіть збільшив платню Зайцеву та Ваньці-Вотяку, щоб вони, часом,

не покинули його, а Молокана перевів на підручного. Проте всі відчували якусь непевність і працювали ніби для того, щоб про ту непевність забути. А тут надійшли чутки про мирні перемови. І всі з затаєною надією чекали кінця Іх.

І раптом все задвигтіло під ногами. До цього часу всі були певні, що ми ходимо по твердій землі, що лад, серед якого ми живемо, вічний, і що ніяка сила на світі не може його похитнути.

Пам'ятаю, як одного ранку, коли ми всі були вже в робітні, раптом на заводі Шульця загули тривожні гудки. Всі вискочили на вулицю, гадаючи, що трапилось якесь нещастя. Через хвилину до цих гудків приєднались інші заводи, потім загула сотня паротягів на залізниці. Повітря наповнилось густим гуком, що розносив тривогу й паніку. Цей велетенський гук, здавалося, робив комусь виклик на герць; він викликав саме небо на бій.

І небо якось одразу підсунулось догори, обрій прояснився, а на банях монастирських церков заграло сонце.

Вулиця вся захрясла від майстеровщини, що вискочила з кузень, слюсарень, робітень, хто з молотом, хто з обценьками. На обличчях було написано нерозуміння.

— Забастовка? — сказав Зайцев, вдивляючися в похмуро-червоні корпуси заводу Шульця.

Ми всі стали дивитись туди. Нам було видно якусь метушню сотень людей, що бігали серед великого подвір'я та на пустирі. Потім ми побачили, як, підібравши чорні поли шинелів, тікали від заводу городовики. Пролетів на візнику Печений і, побачивши хазяїна, щось крикнув, але за гуком не можна було нічого розібрати.

У той час, як городовиків неначе вітром змітало з вулиці, вигін біля заводу зачорнів від людей, що великою колоною сунули до міста. Всі чекали, що далі буде.

Десь процокотіли копитами коні і повз нас вихором пробігла козака сотня. Гудки ввірвались. Запала зловісна тиша.

На вулиці спершу появилась галаслива юрма дітей, а за нею чути було тупіт великого натовпу. Ось із-за рогу з'явилися перші лави — ішли робітники в робочих блюзах, у пальтах, у піджаках. Перед очима розгорнувся червоний прапор і замаяв над головами. З сотень грудей вилетіла пісня:

Смело, товарищи, в ногу...

А в задніх лавах, переливаючись гнівом і бадьорістю, лунала марсельеза.

Отречемся от старого ми - ра,
Отряхнем его прах с наших ног!.

І як хвиля під саме небо плескалось:

Вставай, поднимайся, рабочий народ!..
Иди на врага, люд голодный!
Раздайся, крик песни народной:
Вперед, вперед, вперед, вперед!

І те „вперед“ гупало, як тисячопудовий молот, що від його ударів здригнулась земля.

Повз нас пропливав цей рухливий і надзвичайної сили людський потік. Мигтіли чорні, засмальцьовані обличчя, блищали зуби, очі багатьох з якимсь дивним захватом дивились на червоний прапор, що маяв поперед демонстрації, над всіма головами і вів їх, вів уперед. Очі світилися блиском, а вуста співали бойових пісень і „вперед, вперед, вперед“ п'янило кров, радістю стискало серце, а прапор тяг за собою з непереможною силою.

Ми всі стояли біля воріт, такі здивовані, що, власне, не знали, що саме твориться. Я крадькома глянув на хазяїна, що похмуро дивився на демонстрантів; потім подивився на Ваньку - Вотяка, що його маленькі оченята блищали, а чорне конопате обличчя було задерте догори, туди, де плив, мінячись червоним, прапор, далі перевів очі на Зайцева і побачив, що він стоїть ніби зачарований, а під повислими вусами у нього бігає посмішка, а сам він, не помічаючи того, підтягає разом з демонстрантами марсельєзу; побачив, як Молокан, увесь напружившись, втопивши очі у натовп, ось-ось відірветься від свого місця і зіллється з цим людським потоком.

Помітивши мене, Зайцев гукнув:

— Ну що, синок, весело живем!..

До нас підійшов молодий робітник і, поблискуючи білими зубами з-під чорних усів, сказав:

— Товариші! Во ім'я солідарности, приєднуйтесь до нас! Геть самодержавство!.. Хай живе свобода!..

Я не знаю, як воно так трапилось, тільки я опинився між Зайцевим і Молоканом у лавах демонстрантів, і ми, як і інші, запалені і повні надхнення, співали й вигукували з піднесенням:

Вставай, поднимайся, рабочий народ,

Иди на врага, люд голодный!..

Раздайся, крик песни народной:

Вперед, вперед, вперед, вперед!..

І коли ми повертали за ріг вулиці, то я ще раз оглянувся на нашу робітню: хазяїн все так само стояв, нахиливши голову вперед, ніби вгрузнувши по коліна в землю, а Ванька - Вотяк так само проводив очима прапор. Потім і він зник, потонувши в юрмі.

Це було дивно. Ми йшли вулицею, повною людей, але крамниці були зачинені, городовиків ніде не було видно, ніби їх і зроду ніколи не було, й чистих, випешених людей, — вулицю вщерть наповнювала робоча маса.

Всі на назустріч весело посміхалися й махали руками. До нас приєднувалось все більше й більше людей. Ось ми перейшли місток і влились у головну вулицю.

Тут картина була ще дивовижніша: на вулиці стояли покинуті трамваї, попереду тікали візники, крамниці були щільно зачинені, вулиця перед нами спорожня, і тільки де-не-де манячила постать городовика, що поспішав ускочити кудись у двір. За ним зараз же бігло кілька охочекомонних, услід летіло: — „Ей, сельодка, зажди!“ — Проте почувалось, що ми вступили у вороже оточення. Та настрої у всіх був лагідний, бадьорий, всі весело реготали з дотепів, що щедрою рукою сипались навколо. А пісня лунала, розбуджуючи місто, відбиваючись від стін і росла, росла, як росла сама колона демонстрантів.

На хвилинку зупинились. Над головами піднеслась постать, що гукала:

— Товариші, вимагайте волі!.. Геть війну!.. Геть царя!.. Хай живе республіка!.. Хай живе свобода!..

— Хай живе-е-е!.. — неслось у відповідь, і цього крику не могла вмістити вулиця.

Коли вже майже доходили до центру міста, раптом спинились. А ззаду натискали все нові й нові колони, і незабаром ми всі були так стиснуті в берегах вулиці, що стало важко дихати.

— Чого стали? Чого стали? — нетерпляче питали в лавах.

— Чекайте, товариші, зараз вияснять. Кажуть, що з Вознесенської приходять залізничники!..

Та минуло дві, три, п'ять хвилин, а ми не рухались. Тиск ставав дужчим. Спереду доносився якийсь шум і голоси.

— Салдати! — раптом і зловісно пронеслось по багатотисячній юрмі.

Обличчя посіріли, а очі потухли. Але тільки на мить. Уста зімкнулись залізною рішучістю, обличчя набрали камінного виразу. В'юнкий робітник, пропихуючись по натовпу, заспокоював:

— Товариші, спокій! Бійтесь провокаторів!..

Попереду нас великий на зріст молотобоець, повернувши своє кругле веселе обличчя, повільно вимовив:

— Ото!.. Не стануть же вони стріляти в нас!

Мене хтось смикнув за рукав. Я озирнувся і побачив Кольку, що сміявся всім своїм ластовинним обличчям.

— Юрку, тут нічого не видно. Ходімо вперед!..

Я оглянувся, щоб сказати Зайцеву, що я йду, але його не було коло мене,— видно, в юрмі ми непомітно розлучились.

— Ходім...

Ми вислизнули і попід стіною стали продиратись наперед. Дорослі щось гукали, інші сперечались між собою, і ніхто не звертав на нас жадної уваги. За кілька хвилин ми були в голові колони.

Картина, що ми її побачили, була не зовсім звичайна. Центральний майдан, де були урядові установи, мав чотири виходи, що були тепер загороджені козаками та городовиками. Він увесь був сірий від салдатів, що теж були вишиковані перед виходами. Вони стояли сірими лавами, і в їхніх руках холодно поблискували багнети рушниць. Від однієї групи салдатів до другої перебігали збентежені і заклопотані офіцери, метуши-

лись околочні й чорні постаті городовиків, розкочувалась команда. Почувалась скрайня напруженість.

Раптом наперед на коні виїхав офіцер і наказав:

— Прохаю негайно розійтись!..

— Пропустіть нас уперед! — закричало кілька голосів.

Та хоч би передні й захотіли повернути назад, цього неможливо було зробити, бо підходили все нові й нові колони, і голова демонстрації поволі посувалася вперед.

На тумбу вискочила якась молода дівчина і дзвінким голосом закричала:

— Браття салдати! Ваші командири затримують демонстрацію! Пропустіть нас! Хай живе армія! Геть самодержавство!..

Офіцер аж осатанів від цих слів.

— Прошу з воїнськими чинами не балакати!.
Прошу осадіть!

А натовп не тільки не посунувся назад, а навпаки — зробив кілька кроків наперед, так що козаки, що загороджували вулицю, примушені були подати коні назад.

Військові, очевидно, про щось радились, а може чекали. На їхніх обличчях було видно боязку злість. А юрму все дужче й дужче обіймала нетерплячка, з неї чулись гнівні вигуки й вимоги йти вперед. Можна було чекати, що кожної хвилини вона прорве кордон і залле майдан.

І тут десятки рук підхопили з тумби ту молоду дівчину, біля неї замаяв прапор, з тисячі вуст вирвалось „Смело, товариші, в ногу!“ — і демонстрація, змітаючи все на своєму шляху, як гнівний потік греблю, прорвала кордон козаків і почала заливати майдан. Нестримане побідне „ура!“ розглялось навколо.

Раптом з протилежного боку почулись часті постріли. Юрба здригнулась. Серед сірих шинелів видно було рух. Долетіла різка команда. Козаки відскочили на боки, і ми перед собою побачили лаву салдатів, передній ряд яких стояв на колінах. Клацнули замки рушниць. Хтось злякано крикнув:

— Стій!.. Стій!..

Та ніщо вже не могло зупинити юрми. Вона сунула наперед, і та дівчина кричала щось і вимахувала руками. Ми з Колькою прикипіли до стіни і трималися з усіх сил, щоб нас не одірвало і не викинуло на майдан. Пролетів камінь і вдарив коня. Брязнуло десь скло вітрини. Юрма гнівно рокотала. По ній проносились хвилі вигуків.

Далі трапилось щось незрозуміле. Я тільки бачив, як за якісь п'ять секунд, що протягом їх юрма зробила кілька кроків уперед, щось вибухло страшним гуком, а потім десь збоку залунали сальви пострілів з рушниць. Розлігся страшний і гнівний тисячоголосий крик: — А-а-а!.. — і лавина коней кинулась просто на людей. З очей зникла золотоволоса дівчина, захитався і впав прапор.

Я помітив, як повз мене з перекошеним обличчям проскакав козак, вимахуючи шаблею, хтось упав, вулиця й будинки здригнулись, ніби підняті догори, так що я з страху на мить заплющив очі. Несвідомо я посунув назад уздовж стіни, як тут же з жахом побачив, що на всю широчінь улиці з багнетами наготові швидким кроком ішла сіра маса салдатів. Ухопивши Кольку за руку, я йому гукнув: — „Тікаймо!“ — і ми кинулись бігти без тями геть. Я інстинктивно весь час тримався попід стіною, надіючись добігти до найближчого рогу вулиці і найти там сподіваний рятунок.

Вулиця обернулася на якусь пекло : по ній бігли, падали, спотикались, кричали, підводились і знову падали люди ; з лускотом цокали кулі, другі жалібно свистіли, треті дзижчали як оси, з брязкотом сипались дрібними шматочками на брук шибки, стугоніла земля. І уявіть мій жах, коли біля спасенного повороту ми почули часті постріли, і перелякані люди кинулись до стіни, а другі лягли просто на брук. В одну із коротких павз між двома сальвами Колька рвонувся вперед через улицу ; це було безумство, але, не пам'ятаючи себе, я кинувся за ним. Коли ми вже перебігали на той бік, Колька якось чудно похитнувся і прихилився до стіни.

Я підбіг до нього.

— У чім річ ?

— Мене поранено, — відказав він ледве чуто.

Я побачив, що на шиї йому струменем текла кров. Він став поволі осідати на пішоход. Обличчя відразу зблідло. Схопивши мене за руку, він прошепотів :

— Тікай, Юрко, тікай!.. Перекажи мамі, хай вона не сердиться. Я її люблю... — і він упав.

Я секунду постояв над ним, і дивився, як сіра тінь смерти покриває його обличчя ; потім, весь пройнятий жахом, кинувся геть від нього, щось кричучи не своїм голосом під грім сальв, що лунали в кількох частинах міста.

Все трапилось, буквально, за кілька хвилин, — газети потім писали, що між зупинкою демонстрації перед центральним майданом і першими пострілами не пройшло й десяти хвилин.

Я біг доти, поки несподівано для себе не зупинився перед річкою майже за містом. Навколо було тихо й порожньо, тільки над містом ще іноді небо роздирали сальви пострілів. Мене мучила спрага, і я довго пив

воду просто з річки. Потім тихими кроками, весь час спотикаючись і оглядаючись, пішов додому.

Там я застав уже Молокана, Ваньку - Вотяка й Зайцева. Вони сиділи мовчки за столом і не дивились один на одного. Я теж сів, і мене всього трусило від пережитого жаху.

Куховарка ставила вечерю на стіл і говорила, що хазяїн страшенно сердитий і погрожував звільнити всіх.

— А, ну, його! — сказав Ванька - Вотяк і загнув матюка. — Вип'ємо, чи що? — звернувся він до Зайцева.

Той відмовився. До вечері ніхто й не доторкнувся. На дворі вечоріло і сутінь обкутувала поволі кімнату. Вона нагадувала мені передсмертну тінь, що вкрила Кольку в останній момент його життя. На цей раз я не пішов спати нагору, а спав разом з іншими в кухні.

А другого дня, коли зайнявся сірий похмурий ранок, місто було мертве. Все стало. Люди поховались. Пошепки передавали, що біля вокзалу, на „Нових заводах“, на вулицях збудовано барикади, що на майданах стоять гармати, і що буде страшний бій, що місто може бути зруйноване.

Опівдні зайшов до нас хазяїн. Він, як звичайно, не поздоровкався з майстрами, а тільки спитав, обвівши всіх очима:

— Юрко є?

Я вийшов.

— Іди нагору прибирати. Там Олімпіада Степанівна на тебе чекає!..

Я пішов, чекаючи нагінки. Але я вже вирішив, що як тільки хазяїн почне мене лаяти, то я йому скажу, що кидаю його і йду геть.

Мовчки я прибрав у кімнаті, помив посуд і поставив самовара. Хазяйка на хвилину зайшла до кўхні, подивилась на мене і сказала :

— Самійло Кіндратович страшенно сердитий на тебе. Ти його переприси... А то він тебе вижене!

На це я не відповів нічого і мовчки подав самовара, потім сів у своєму кутку і мені з-перед очей все ще не зникав Колька і останні його слова.

Увечері я вийшов у двір. Місто тонуло у страшному морокові. Була мертва тиша. Не мерехтіло, як колись, сяйво від тисячів ліхтарів. Чорну землю давило таке саме чорне небо. В повітрі нависала якась невимовна, тоскна тривога.

Я твердо вирішив, що завтра піду геть звідси. Куди,— для мене все одно. Спершу на село, а там видно буде. З цією думкою я й заснув.

На ранок телеграф приніс маніфест 17 жовтня про „свободи“.

Х

1905 рік залишив у мені великий слід і раз назавжди визначив мої симпатії. Та хіба тільки на мене одного? Аджеж він дав і розбив багато надій, він був грозою, був дужим, свіжим вітром, що, мов ураган, розвіяв увесь страшний застійний сморід, у якому задихалась царська Росія. Я сам був свідком того, як революція переродила декого з близьких мені людей.

Читач, певне, ще не забув історії з Зайцевим. Зайцев, прекрасний майстер, був п'яниця. І ось цей п'яниця раптом переродився. Після пам'ятної демонстрації, що стихійно втягла його, захопила, він кинув пити. Чим це пояснити? Пригадуючи собі це зараз, я думаю, що і Зайцев, і Ванька - Вотяк, і Молокан, і багато-багато інших, що їх оточення маленьких робітень розкладало, що жили жалюгідним і напівлюдським життям, раптом відчули себе синами великої й могутньої кляси, і вона їх потягла до себе, як тягне магнет залізо. Правда, одні швидко відпали, зате другі лишились з нею назавжди, поділяючи все горе й радості великого колективу.

Я весь час боявся, що хазяїн якнебудь пригадає нашу участь у демонстрації, але після „маніфеста“ він ніби забув про цей випадок. Він тільки натякував мені про це одного разу.

— Через те, що ти вже доходиш літ, треба тебе ставити до справжньої роботи.

Зайцев часто казав Ванці - Вотякові :

Слухай, Іване, якого ми чорта тут стирчимо в Мандрики? Айда на завод! Тепер піде життя не те, зовсім не те! Якої ти про це думки? Ходім!.. У мене є знайомі на „Нових Заводах“, дадуть роботу! Там по-справжньому попрацюємо. А тут хіба робота?— він махав рукою.

Ванька - Вотяк був не від того, щоб піти. Але заводу він не знав, на заводі ніколи не працював, а все своє життя провів у дрібних робітнях. Завод його трохи лякав.

— Куди мені на завод,— казав він.— Мене після першого ж запою проженуть. Ні, мабуть, мені від Мандрики не йти!

— А ти не пий, дурна твоя голова! — казав Зайцев.— Покинь, і все! От як я! Людиною стань! О!.. Правильно я кажу, синок?..— звертався він до мене.— Улаштуюсь на заводі й тебе заберу!.. Первого з тебе слюсаря зроблю!..

Ми думали, що це просто балачки. Але Зайцев поводився якось підозріло; він часто кудись зникав і приходив пізно, веселий, балакучий.

-- У приятелів був? — питав його Ванька - Вотяк.

— А ти думав, у кого? У них. Скоро піду від вас. На завод! Досить!

Ванька-Вотяк недовірливо хитав головою: нікуди ти, мовляв, не підеш! Та яке ж наше було здивовання, коли одного дня він повернувся в якомусь урочистому настрої. Чисто голене лице його сяло; кинувши кашкета, він сказав:

— Ну, хлопці, скінчено. Завтра кидаю вашу нору!..

-- Значить, поступив? — запитав похмуро Ванька-Вотяк.

— Поступив, Іване Миколаєвичу, поступив! І квартиру собі вже найшов!..

Панком він пішов до хазяїна. Той посадив його снідати і налив чарку.

Це був момент відповідальний. Я розумів, що коли Зайцев вип'є чарку хоч би в ознаку того, що він кілька років робив у Мандрики, все тоді пропало, він уженевстане з-за столу. І я дивився з завмиранням на те, чи подолає він спокус, чи ні? Він довго дивився на чарку, а рука нервово тремтіла, потім узяв чарку і поставив перед себе, ніби хотів краше на неї роздивитись.

— Ну що ж, давай вип'ємо, чи що? — сказав хазяїн і цокнувся до його чарки.

Але Зайцев чемно подякував, відмовився пити і відставив від себе чарку.

— Що ж ти, Кузьмо Петровичу, до штунди записався, чи що? — з недоброю усмішкою спитав хазяїн.

— При чому тут штунда? Просто, Самійле Кіндратовичу, людиною захотів стати! Точку свою найшов!

— От бачиш, — вкинула слово й хазяйка, — Кузьма Петрович — і то кинув, а ти ні. Чим далі все дужче п'єш!

Справді, хазяїн останнім часом пив чорно. Часто йому до компанії були Печений і Распопов. Напившись, вони співали царського гімна і „коль славен“, лаяли Вітте, Мілюкова, революціонерів, соціялістів, євреїв, кричали, що всю цю „наволоч“ треба вирізати, що думи не треба, бо дума заступить царя від народу, а треба, щоб між ним і народом нікого не було, що революція вигадка євреїв, що вони, руські люди, цього не потерплять і розправлятимуться своїм судом з ворогами царя й Росії. Я знав, навіть, що Печений, Распопов і титар мають справу з Ковалівськими босяками, а

Ванька-Вотяк прохопився якось словом, що його Распопов теж хотів завербувати на якесь діло. Одно слово, тут багато дечого говорилось такого, що викривало потаємні намісли місцевого начальства; та я був надто молодим ще, щоб розуміти все це. Я не знаю, яка роля в усьому цьому була мого хазяїна, але що він не забув нам демонстрації, то це так. І тепер хазяїн подивився важким поглядом на Зайцева і протяг:

— Та - а - а - к! Значить, кидаєш нас!..

— Та виходить, що кидаю, Самійле Кіндратовичу!..

Розмова явно не клеїлась. І Зайцев, випивши шклянку чаю, підвівся.

— Ну, прощайте, Самійле Кіндратовичу! Прощайте, Олімпіядо Степанівно! Щасливо вам зоставаться!

Хазяїн засопів.

— Прощай, коли так!. — хрипко й нехотя сказав він.— А, може б, той, лишився? Я б і плати добавив би!..

— Дякую за ласку!.. Тільки раз уже я дав слово, то!..

— Діло твоє, діло твоє... Я не силую... Тільки той... Як там якась невдержка, приходь... Завжди прийму І про прибавку не забувай!..

Квартиру собі Зайцев найшов на другому кінці міста, і ми його всі гуртом проводили туди. Коли ми порівнялися з новим веселим будиночком, він зупинився і сказав:

— Це ось тут!.. Заходьте коли в гості!.. Питайте Івана Семеновича, майстра. Ну, бувайте!.

Він стиснув нам руки, відчинив хвіртку і ступив через поріг. Для нього там почалось нове життя.

Ми повертались до себе мовчки; тільки, коли вже доходили до робітні, — Ванька-Вотяк сказав:

— От і Зайцев пішов шукати кращого життя!..

В його голосі чувся чи то жаль, чи то запитання, ніби він не вірив у те, що десь є краще життя.

За тиждень ми всі так поскучали за Зайцевим, нам так кортіло подивитись, як він тепер живе, що в неділю вирішили піти утрьох його відвідати. Зустрів він нас весело, бадьоро і вводячи до чистої кімнати, гукав:

— Ну, Іване Семеновичу, приймай гостей, моїх друзів, приятелів!..

Кімната була світла, на стінах висіло кілька літографій в рамках, малюночки, фотографії. На столі парував самовар, ми саме потрапили на чай. В квартирі все було акуратне, чисте, міцне, як був акуратний сам господар, чисто виголений чоловік років п'ятдесяти. Нас запрохали роздягтись, потім ми довго чистили свої чоботи і трохи не навшпиньках увійшли до кімнати.

Крім Зайцева та Івана Семеновича було ще двоє молодих робітників; одного Іван Семенович просто називав Болибоком, а другого, то Курносенком, то Петром Степановичем. Ми саме нагодилися на розмову; на столі лежала розгорнута газета.

Нам налили чаю. Показуючи на мене, Зайцев казав:

— От, Іване Семеновичу, подивись на цього малюка. Золота голова. Коли й справді все піде так, як ти говориш, то він, може, і до президента достукається. Великий грамотій і книжку любить.

Іван Семенович проникливо на мене подивився і запитав:

— Які ж ти книжки читаєш?

— Всякі.

— Читати треба з розбором! — зауважив він. — Не всяка книжка може бути корисна. Історію, наприклад, ти читав?

Я чистосердно признався, що такої книжки не знаю.

— Ось я тобі дам одну таку книжку. Це зовсім різниться від того, що ти читав досі.— І справді, коли ми виходили, він дав мені „Историю России“ Шишка.*

Я уважно прислухався до розмови, що точилась навколо мене.

— От „Союз русского народа“ організовують. Чув я,— звернувся Іван Семенович до Зайцева,— що й твій хазяїн вступив членом.

Курносенко відповів:

— Раз чорна сотня починає ворушитись, ми мусимо дати їй відсіч. Робітники повинні організувати свої дружини самоохорони і не допустити до погромів. Удар за удар!..

Іван Семенович пожував губами.

— Так то воно так, але чи зможемо ми самі триматись. Чи з кадетами проти царя, чи без них? У цьому зараз корінь усього!

Саме в цьому питанні між ним і Курносенком, як я помітив, було велике розходження. Правда, багато з того, що вони говорили, було мені незрозуміле, бо назви партій для мене були порожніми словами, проте, обидва висловлювали два протилежних погляди на революцію і на ролі в ній пролетаріату. Іван Семенович доводив, що без буржуазії робітники зараз не можуть нічого зробити, що, мовляв, нам треба спершу завоювати бодай таку свободу, що її має пролетаріат за кордоном. Отже не треба лякати буржуазію, а разом з нею боротись і за думу, і за свободу. В протилежному разі буржуазія відсахнеться і піде на угоду з царатом. Робітники не тільки нічого не виграють від цього, а, навпаки, багато програють.

Курносенко гаряче сперечався з ним. Він говорив про самостійну акцію робітничих мас, що треба, мовляв,

нам не змішуватись з буржуазією і не бути для них шаблем до влади. Інакше буржуазія скористається з перемоги робітників, що хоче їхніми руками жар за-
грібати, а самі робітники матимуть дулю під ніс.

Повторюю, суть цих суперечок для мене була незро-
зуміла, і я не пробував зараз оцінювати їх, бо тепер
ясно кожному, на чиєму боці була правда. Але для них
тоді це було дуже важливим питанням, бо навколо
нього багато і гаряче сперечались.

Курносенко гукав:

— З кадетами нам не по дорозі! Вони тільки перші
дні з нами загравали, а тепер зовсім ідуть на повіді
у Вітге. Ні, я стою за самостійну акцію робітничої кляси!..

Але мене цікавили не ці суперечки, що мали тоді
кардинальне значіння для революції і визначали для
неї два шляхи — більшовицький і меншовицький, а
розмови, так би мовити, загального змісту.

Говорили про майбутню Державну Думу, про вибори,
про царя, про російські порядки, про бунти селян,
що починали палити панські економії, про криваві
карні експедиції на селях, про терор, що був відпо-
віддю на репресії уряду, і багато ще чого говорилось
тут. У цих розмовах мені відкривався зовсім новий світ,
я починав потроху розуміти, так би мовити, структуру
суспільства, тут я вперше почув докладніші відомості
про соціалістів, про яких я досі нічого, крім того, що
розказував Печений, не знав, і про самий соціалізм.
Крім Курносенка, Болибока та нас, до Івана Семено-
вича приходили ще й інші знайомі і сусіди, і в нього
ніби утворився маленький клуб, де говорили и спере-
чались до пізньої ночі.

Іван Семенович трохи учительним тоном усе крити-
кував. Він, як мені здавалось, дуже багато знав, і я йому

широ заздри в у цьому; нема чого й казати, що він став до деякої міри моїм ідеалом. І я думав, що коли стану дорослим і справжнім майстром, то буду поводитись точнісінько так, як поведився Іван Семенович.

Але хто був сам Іван Семенович? Коли я тепер пригадую ті зібрання в нього, то чомусь переконаюсь, що він не був партійним, принаймні, я ніколи не чув з його уст слова „соціал-демократ“, яке б стосувалося його. На мій погляд, це був позапартійний робітник-соціаліст. Соціалізм для Івана Семеновича був його релігією, соціалістам він довіряв, про соціалістів він говорив, що то люди ідеї і що вони широко бажають добра народові. Звичайно, і в його розмовах було багато плутанини, як і в розмовах інших. Цікаво, що у нього я ніколи не зустрічав справжнього партійця, що захищав би свої твердження з партійного погляду. Чим це пояснити, не можу сказати. Щодо мене, то мені здавалось, що устами Івана Семеновича говорить сама правда. Під впливом тих розмов, у мене склалась дуже проста схема: соціалісти — це люди, що стоять за робочий народ, за його добробут, що борються за волю, гниють у тюрмах, мучаться на каторзі, гинуть на шибеницях і під кулями,— все, що поза ними, то вороги робочого люду, то пани, то слуги царські. І само собою що я постановив собі стати мужнім, відважним і твердим соціалістом.

Ті крихти політичних знань, що я міг узяти, слухаючи бесіди в Івана Семеновича, я намагався поповнити самотужки. Я купував брошури, керуючись більше інстинктом, ніж свідомістю, і вечорами по роботі читав їх, але вони давались мені до розуміння дуже важко. Я пригадую собі, скільки я бився над однією брошурою Плеханова,— назви тепер не пам'ятаю,— і, кінець-кінцем,

примушений був її кинути. Далеко більше мене цікавили газети, і я залюбки читав їх, але знов таки не розбирав їхньої партійности, а купував, яка в око впадала.

На цей період припадає й моє перше знайомство з поезією Шевченка. Як узяв я „Кобзаря“ в руки, то не випустив доти, поки на дворі не засіріло. Шевченко відкрив мені зовсім новий світ, його вірші бренили мені в ухах, постаті гетьманів, козаків, покриток, увесь час майоріли передо мною, патос його поезії проймав мене. І не дивно, що я, читаючи рядки: „я ридаю, як згадаю діла незабутні“, теж ридав дитячими сльозами над Україною, над бідним поневоленим і окраденим народом, над славним нашим минулим, над козаччиною, що вже ніколи „не вернеться, минулося“. Я тут тільки схематично накидаю ті мої переживання; вони, звичайно, були складніші, це був процес глибокий, і моя молода душа все вбирала в себе жадібно, як спрагла земля воду після довгої посухи.

Тимчасом у нас в робітні відбувались свої важливі події. З відходом Зайцева і загалом після революції робота якось не налагоджувалась, все почало розпадатись. Ванька - Вотяк, після кількох відвідин Івана Семеновича, перестав туди ходити, бо йому було занадто там нудно, і політика його мало цікавила; він знову завзявся пити. Два нових майстра, що їх узяв хазяїн до робітні, були йому якраз до кумпанії, і ця трійка більше сиділа у Вареника, ніж працювала. Молокан, якому лишилось доживати до строку кілька місяців, уже підшукував собі нового хазяїна; одно слово, все йшло шкеребертом. Це давало мені багато вільного часу, і я або швендяв по місту, або займався чисто хатніми справами.

А тут якраз Олімпіяду Степанівну знову охопив напад релігійности, і вона збиралась перед великоднем іти на прощу до Києва. Повторювалися сцени, що їх уже раніш я описав, і на вербній неділі вона вирушила на прощу. На великдень хазяїн загуляв як слід, та так, що я такого ще й не бачив. Він навів якихось гостей, потім з'явилися жінки; вони багато пили, посоромицькому лаялись і взагалі поводитися непристойно.

В цій гулянці брали також участь Печений, Распопов, титар нашої церкви Шастан. Хазяїн тримав на колінах якусь біляву, товсту жінку, піднімав їй спідницю і ляскав по задку; вона вищала, дригала ногами і вигукувала з веселим реготом брудні слова. Я примушений був виконувати роль мовчазного льокая, що прислужував цій п'яній кумпанії. Лице моє пашіло від сорому, я зовсім не уявляв собі, що людина може бути такою бридкою тварюкою. Я чомусь цінував її вище, і хоч я жив серед людей грубих і черствих, що були скупі на ласку, всеж для мене гідність людська була святощами, а образ жінки чомусь завжди гармонував і зливався з образом моєї вчительки. А тут мені вперше доводилось стикатися з таким брудом життя, що я навіть не підозривав про нього. З книжок я знав, що на світі існує ідеальна, чиста й невинна любов, заради якої люди ідуть на хрест, страждають, чинять лицарські діла. Тут же передо мною було продажне жіноче тіло, що безсоромно оголювалось, показуючи всі свої таємниці; були повні пристрасти і роз'ятрені самці, що те тіло тиснули, м'яли, били, знущались над ним, плювали на нього, а самих жінок взивали найогиднішими словами. І, намагаючись не дивитись на все це, я переживав сором не за себе, а за людей.

Хазяїн лишив ночувати у себе ту товсту, біляву жінку. На ранок вона стала гукати мене, але я навмисне довго не йшов, а коли я з'явився, то вона з розлюченими очима зустріла мене брудною лайкою і вдарила мене так по обличчю, що я од несподіванки аж похитнувся.

Хазяїн, що спершу дивився мовчки на цю сцену, раптом схопився і з усієї сили вдарив жінку.

— Ти чого в моєму домі розоряєшся?.. — заревів він і, вхопивши її за руку, напівголу викинув геть.

Вона, лаючись і плачучи, похапцем стала одягатись і вискочила, як бомба, у двір і тільки там дала собі повну волю. Хазяїн, ніби соромлячись того, що трапилось, дав мені три карбованці і дозволив мені йти гуляти на цілий день. Пізно ввечері, коли я уже був удома, він повернувся і знову не сам, а з жінкою, на цей раз чорнявою. На третій день була третя, на четвертий— четверта, і все пішло чортовим колесом.

Так тривало щось тижнів зо два, раптом, коли у нас був повний п'яний розгардіяш, повернулася хазяйка.

— А, ти вернулась! — зустрів її іронічно хазяїн. — Ну, йди, випий з нами та з своїми подругами!..

— Самійло Кіндратовичу, коли ви не хочете, то я піду, але знушатись з мене не дозволю! — сказала тихо хазяйка.

— Ну, і йди, і йди! Ти думаєш, я не знаю, що ти у лаврі з манахами тягалася. Забирайся! Зараз же забирайся! Юрій, жени її!

Хазяїн підвівся, страшний, увесь зчорнілий, з стиснутими кулаками. Олімпіяда Степанівна стояла перед ним, уся біла і говорила:

— Бий!.. Я, грішниця, видно таку кару заслужила!

— Святою придурюєшся!. На небо живою лізеш!
Так на ж тобі!

Від удару вона впала, а він не перестав молотити її кулаками, чобітьми і оскаженіло при тому ревів. Гості кинулися боронити і насилу відтягли його. Хахяйка встала, вся збита, в синцях, з розбитої губи текла тонким струменем кров. Підійшла до хазяїна, вклонилась йому в ноги й почала дякувати:

— Дякую, мій дорогий хазяїне, що повчив мене, грішницю, рабу свою, що покинула цей дім! — і стала цілувати йому руки й коліна.

Хазяїн відштовхнув її ногою, як якусь непотріб, як якусь гнусь, і не закричав, а скорше заревів:

— Забирайся з-перед моїх очей!.. Надокучила мені твоя святість. Ви думаете, вона ото молитись їздить до монастирів? Не молитись, а... — І він назвав власним словом те, за чим, на його думку, Олімпіяда Степанівна туди їздила.— Ви не знаєте, яка це паскуда! — вів він далі.— Треба спати вкупі кілька років на одному ліжку, щоб це знати. Хочеш,— звернувся він до хазяйки,— я розкажу ось тут усім, що ти за штучка? Хочеш?

— Ти хазяїн, твоя власть! — покійрно відповіла вона.

Хазяїн налив собі повну шклянку горілки й випив її одним духом, але розповідати чомусь не став. Подумавши з хвилину, він труснув головою й сказав гостям:

— Гайда, зо мною!.. Я вгощаю, а за все плачу!.. — і всі юрмою вийшли, лишивши мене самого з хазяйкою.

Вона тихо сиділа й робила примочки, розпитуючи одночасно про те, що тут коїлося без неї. Я розповів, але коротко. Вона ні разу мене не перебила, а коли

я скінчив, відіслала спати. Я довго не міг заснути і все слухав, як вона ходила, човгаючи ногами. Під це човгання я й заснув.

Прокинувся я від обережного дотику. Розкривши очі, я побачив перед собою хазяйку, пов'язану чорною хусткою, з торбою за плечима. Передаючи мені ключі, вона сказала:

— Як прийде Самійло Кіндратович, то передаси йому. І скажи йому так: — „Наказувала, мовляв, Олімпіяда Степанівна вам кланятись і переказати, що вона назавжди покидає цей дім і йде спасати свою і вашу душу. Отак перекажеш. І хай він мене вже не чекає назад. Так і скажи, щоб не чекав. Скажеш?“

— Скажу!

— От і гаразд. А тепер прощай!

Вона пішла. Я нашвидку одягся і вибіг на двір, тоді як вона вже повертала за ріг вулиці. Вона востаннє оглянулася і помахала мені рукою. Вона навіки зникла з мого життєвого виду.

Хазяїн повернувся над вечір, скуйовджений і на помиллі. Я сказав:

— Олімпіяда Степанівна пішла.

— Куди пішла?

— Зовсім пішла! — і я переказав йому, що вона мені говорила.

Він сів на стілець, опустив голову і довго думав. Потім глянув на мене:

— Ти віриш тому, що вона сказала?

— Не знаю.

— Не в монастир вона пішла, не по святих містах буде душу свою спасати, а в б...к! — Він знову помовчав. — А коли повернеться, то жени її в шию мою рукою. Зрозумів?

Я промовчав. Він знову довго сидів, замислившись, Коли я поклав перед ним ключі, він повернув їх мені. сказавши :

— Тепер ти в мене за економку будеш. Доглядай, щоб все було в порядку.

Але економкою мені бути довелося не довго, бо в нас оселилась ота товста білява жінка, що я вже її раз бачив. Вона була брудна, ледача й завсігди п'яна. Між мною і нею одразу ж постала запекла війна. Вона з першого ж дня намагалася відібрати в мене ключі, а я не давав і порадив звернутись до хазяїна. Вона йому поскаржилась, називаючи мене злодієм, і стала казати, що я його колись обікраду разом з Олімпіядкою.

Хазяїн все те спокійно вислухав і виніс рішенець :

— Покинь, Любко, не бреши, я його краще знаю.

А мені ввечері наказав :

— Дивись за нею обома очима. І хоч би який я був п'яний і наказав тобі віддати їй ключі, не давай... Незабаром я цю лахудру вижену!..

І справді, не минуло й тижня, як він послав мене за візником.

Був він зовсім тверезий і навіть веселий. Любка, як і завжди, сиділа напівроздягнена в кімнаті й ліниво розкладала карти.

— Єсть. Самійло Кіндратовичу! — доклав я йому.

— Ну, Любко, вдягайся! — сказав хазяїн з недоброю посмішкою.

— Куди, чого? Може, гулять ідемо?— і вона швидко схопилася з стільця.

— Ні, ти сама поїдеш!

— А ти?

— Я вдома лишусь.

Любка широко розкрила очі.

— Так ти мене гониш? Да? Гониш? Свою Олімпіяду ждеш? Да? Ах ти ж!— і з її уст полилась добірна лайка.— Не поїду!— і вона з рішучим виглядом сіла знову на стілець.

— Ні, поїдеш!

— Ні, не поїду!

Хазяїн дивився з хвилину мовчки на неї, очі йому поволі наливалися кров'ю, а губи й борода трусилися. Потім він повільно й важко підійшов до неї, узяв своїми страшними руками її за шию й поставив на ноги.

— Вдягайся зараз же!..

Видно, вираз хазяїна був незвичайний, бо її зухвалість моментально зникла.

Швидко зібрала своє манаття й вискочила на вулицю. Хазяїн, коли вона рушила, помахав їй услід рукою:

— З богом Парасю, коли люди лучаються!..

Я думав, що хазяїн тепер отямиться й почнеться робота, бо мені вже остогидла ця щоденна п'ятика і обов'язки економа й льокая разом; я все збирався поговорити з ним про це і заявити, що я далі не можу так жити, але якось він сам зачепив мене. Бувши саме у важкому похміллі, він покликав мене до себе і сказав:

— От що, Юрій! Я продаю будинок, робітню і від'їжджаю звідси. Так що можеш шукати собі іншого хазяїна.

Я здивувався. Правда, я не міг сказати, щоб особливо любив або поважав цього чоловіка, але не міг відкинути й того, що до мене він був завжди справедливий, а його рука ніколи не гуляла по моїй спині; в порівнянні з іншими хазяями Мандрика був просто янгол.

Того ж дня я побіг до Зайцева за порадою. Він обіцяв щось зробити для мене, але заявив, що доведеться тижнів два почекаати.

— Ідь покищо додому, а там навідаєшся! — сказав він мені.

Я так і зробив. Зібравши свої не багаті речі, я попросився з хазяїном і рушив на вокзал. Я й не підозрівав, що прощаюсь з містом надовго, коли не назавжди.

Дома на мене чекав удар дужчий, ніж які я переживав досі. Вже наближаючись до хати, я побачив якусь метушню у нас на подвір'ї й багато людей. Всі дивились на мене мовчки, з жалем, і моє серце стиснулося від гнітючого й страшного передчуття. Я поклав свого сундучка на ганку, мовчки пройшов до хати, при чому передо мною всі розступились, і побачив на столі дві труни. Одну маленьку, а другу велику: мати померла від нещасливих пологів. Вона була біла, з-під очіпка видно було її чорне волосся, а руки, ніби живі, були складені на грудях.

Я стояв перед столом, нічого не розуміючи. Потім навколо мене розлігся плач, і тоді й мені щось тверде підкотилось під горло, і я з глухим риданням упав на холодні руки матері.

XI

Матір хоронили гарного літнього дня. Все було таке розкішне в цей червневий день, таке пишне, що сама думка про смерть здавалася потворною. Земля вкривалася хлібами на ланах, зеленіли дерева, небо високе, чисте й глибоке, своєю блакиттю манило кудись, а поруч церковні співи про смерть, про тлінь, про марноту людських поривань.

І мене, може, вразив не стільки самий факт смерті, скільки цей контраст між п'яною від повноти сил природою і таким непевним життям людським. Я мовчки йшов за труною, бо всі сльози свої я виплакав ще вчора, і тільки дивився на обличчя матері, що гойдалося над головами, спокійне, прекрасне і до всього байдуже. Для матері скінчилась життєва путь, однині її ніщо не мало хвилювати, для неї не було ні чуття, ні переживань, ні гніву, ні радості.

І раптом мене пронизала думка, що таїлась десь у глибинах моєї свідомості, а тепер виринула звідти. А що, як є „той світ“? Тоді виходить, що людина не зовсім вмирає, що лишається щось від неї — може, „душа“, що полине в етерні простори. Але куди? Я вже досить був обізнаний з книжок про те, як християнство вчило про життя за гробом. І от коли є бог, то куди ж він помістить мою матір? Чи туди, де немає ні плачу, ні воздыханія, „но жизнь безконечная“,

чи, може, кудись інше. І коли я подумав про це, то в мене відразу постала бунтарська думка: коли не в рай, то значить, бог несправедливий, значить — його немає. Бо мені хотілося, щоб хоч тінь моєї матері була щаслива, і моя юна душа поривалась до неї, — адже я так мало її знав, так мало, по суті, жив з нею і бачив ласку її. І під час цієї скорботної путі до цвинтаря мені пригадувались вже призабуті дитячі роки, коли рука матері тихо гладила мене по голові, коли сама мати про щось думала. Може вона думала про своє власне, а може — про долю свого сина, коли уява малювала їй мою життєву путь. Хто може передати всю ніжність матері, всю любов її до дітей своїх, всю ту безліч слів, дотиків, пестошів, що в них виливається ця любов! Це — найкращі, найінтимніші спогади в кожній людині, і жадна жінка, крім матері, не надихає нас таких ніжних спогадів. Тільки любов матері вірна, незрадлива, позбавлена всяких забаганок, ревнощів і заздрощів. Вона постійна. Вона дужа. Вона здатна офірувати заради дітей все, навіть саму себе.

Я з жахом дивився на те, як опустили труну на дно вогкої ями, як стукали перші грудки об віко і отямився лише тоді, коли над могилою виріс свіжий горбок землі. Мовчки повернувся додому і, не бажаючи приймати участі в поминках, утік на леваду. Там, на самоті, серед тиші, коли на мене не дивились чужі люди, що їх не обходить ваше горе, а цікавлять лише зовнішні прояви його, я ліг на траву й плакав. Цей плач розрядив мою нервову напруженість, він приніс мені полегшення й заспокоєння.

Мертві спочивають, а живі живуть, і життєві турботи їх не лишають. Ні печаль, ні радість, ні горе не в силі тих турботів знищити, вони зразу ж, другого

дня, заявляють про свої права й настирливо нагадують про своє існування. І в нас зараз же після похорону матері постала низка питань, що вимагали нагального розв'язання.

Насамперед постало питання, як бути зо мною: чи лишатись мені вдома й допомагати батькові хазяйнувати, чи йти до міста? Становище було безвихідне. Виходило таке, що батькові хоч і зараз же треба женитись, щоб була хазяйка в хаті. Правда, була сестра Марійка, та чи ж вона впорається, бо крім неї, був ще й брат чотирьох років — Семен. І нарада, головним чином з бабів та з тіток і просто жалісливих молодиць, вирішила: бути мені покищо вдома на господарстві.

— Та куди він там, Петро Гнатовичу, — це так моєму батькові казали жалісливі молодиці, — піде? Вам же ж таки треба їздити, а хати хто догляне? Не дай бог чого, все пропаде, все загине. Хай Юрій вдома побуде, а там далі видніше буде, що робити!

Батько, хоч і з неохотою, а пристав на цю раду, бо й справді іншого виходу не було. І от я лишився в хаті за матір. Батько в цей час уже ніде не служив, а мав пару коней і жив з того, що возив слобідським крамарям хуру. Ясна річ, що всі жалісливі тіточки й молодиці добре розуміли, що батькові без хазяйки не обійтись, що хоч-не-хоч, а доведеться одружитись, але зараз про це зарано було говорити. Все прийде згодом, — міркували вони, — все стане так, як вони гадають, а покищо хай Юрко хазяйнує вдома.

І я лишився. Мені доводилось варити страву, прати білизну, одним словом, — робити всю хатню роботу. На щастя, наука у Мандрики мені тут придалася, бо в нього я встиг навчитись різних хатніх премудростів.

Так минуло літо й добра половина осені. Батько перший заговорив про те, що мені, мовляв, лрипічок нічого не дасть, а треба рушати до міста. Але тут події повернулись так, що зовсім перевернули всі наші пляни.

Одного осіннього вечора батько одяг нову чумарку і, наказавши мені сидіти вдома, бо сам іде у справі й повернеться, може, пізно, пішов. Вже вночі він повернувся і не сам, а з бабусею і з якоюсь жінкою.

— Будановша! — здивовано сказав я сам собі, коли глянув на неї.

Жінка пильно оглянула хату, потім підійшла до ліжка, де спали сестра й брат. Довго дивилась на них і, зідхнувши, спитала, звертаючись до батька:

— Так це ваші дітки, Петре Гнатовичу?..

— Еге. А оце старший ось, Юрко! Скоро вже парубок буде!

Вона так само пильно подивилась на мене, при чому я побачив великі чорні очі, що світилися з-під вій, тонкі брови й рум'яні вуста.

— Здоров був! — сказала вона лагідним голосом.

Вона ще раз обвела хату очима й сіла на лаву. Бабуся наказала мені настановити самовара, на столі з'явилася закуска. Будановша роздяглася, і я побачив русу голову з пишним вузлом волосся. В мені заворушилась підозра, що це якась незвичайна візита, доказом чого була й нічна пора і відсутність свідків, але що вона мала означати, я не міг догадатись. Крадькома стежачи з хатини, я запримітив, що батько тримається з Будановшою якимось ніяково, а сама Будановша теж більше посміхалася, ніж говорила. Задума весь час хмаркою вітала над її чолом.

Бабуся Дібровиха говорила:

— Дивіться, Василівно, сами. Дітки величенькі, Юрко скоро піде, йому треба в людей служити, Марійка теж уже не мала, а хазяїна вам треба!

Будановша глянула на батька й промовила, що річ не в дітях, що вона про це говорила й Петрові Гнатовичу і що справу, мовляв, вирішено, а зараз вона просто прийшла подивитись на дітей, які вони з себе. Я все ж не міг збагнути, до чого воно йдеться. Я знав, що Будановша має крамницю і в неї був заїзд, і от, може, думав я, мене хочуть до неї віддати. Але до чого ж тут слова, що я скоро піду в люди? Мені було відомо, що Будановша — багатирка, що в неї грошей як полови, і я ніяк не міг собі припустити, щоб вона могла одружитися з моїм батьком.

Коли гості пішли, батько покликав мене до себе.

— Ти вже, Юрій, дорослий, і я хочу з тобою, як із дорослим, поговорити. Ти бачив Будановшу?

Я хитнув головою.

— Ну, так от, можливо, що вона вам буде за матір!..

Я мовчав від здивовання, а батько вів далі:

— Ти розумієш, що мені без хазяйки неможна обійтись. Ти, правда, можеш собі піти, бо сидіти тобі вдома нема чого. Але Марійка, Семен? А Будановша — жінка розумна, дітей у неї немає, отож для них краще мати таку мачуху, ніж молоду вдову з купою дітей. Як ти на це дивишся?

Мені дуже приємно було, що він радиться зо мною, як з рівним. І я, зваживши вигоди й невигоди цього шлюбу, серйозно сказав:

— Беріть, тату, Будановшу. Вона, здається мені, гарна жінка.

Батько хитнув головою, ніби підтверджуючи той мій висновок.

— Тільки ж я тоді буду вже приймаком! — додав він з усмішкою. — Бонам доведеться жити на Будановому дворі!

Я відчув, що в ньому заговорили гордоші мужчини, про якого можуть сказати, що він поласився на чуже добро, що йому будуть колоти за це очі, а глузування він найменше міг зносити, це я вже добре знав. І я на-смілився сказати

— А як вона сама дивиться на це?

— Та вона ж перша і заговорила про це зо мною. Старий Будан от уже більш року як помер. До неї багато присватувалось. А тут на тобі!

Історія Будановші була досить цікава. Її віддали молододою за Будана, що був на багато років старший за неї, і вона дев'ятнадцять років прожила з старим не-любим чоловіком. І от, коли вона овдовіла, то вирі-шила сама по своїй вподобі вибрати другого чоловіка, і вибір її зупинився на моєму батькові. Правда, батька вона знала й раніше, знала вона його й як хуршика, що ще старому Буданові возив крам, а тепер, коли батько раптом овдовів, їхні шляхи перехрестились. Саме сва-тання теж було незвичайне. Трапилось це одного разу, коли батько привіз їй крам. Будановша покликала його до господи, пригостила, напоїла чаєм, все роз-питуючись, як він живе, що думає робити, як діти. Батько поскаржився на те, що, мовляв, без хазяйки жити поганенько, що він думає одружитись та не знає тільки, кого сватати.

— Та, що за мене пішла б, мені не подобається... А та, що я б і взяв, не піде! — жартома додав він.

Будановша згадала теплим словом нашу матір, ска-зала, що от вона одколи знає батька, завжди вважала

його за ретельного й дбайливого чоловіка, а покійниця, мовляв, за ним жила як за стіною: ні п'ятики, ні бійки. Несподівано вона додала:

— Якщо хочете, Петре Гнатовичу, то я вам висватаю жінку?

— Я б не знав, як вам і дякувати, Ганно Василівно!

На цьому перша розмова й закінчилась. А потім з'явилась бабуся Дібровиха, і почала плести плетиво, і коли батькові сказали, щоб він сватав Будановшу, він спершу не йняв цьому віри.

— Та хіба ти не розумієш, що вона за тобою умліває! — казала бабуся. — Засилай сватів, кажу!

— А як гарбуза дасть?

— Не дасть, не може ж вона сама сказати: Петре Гнатовичу, хочу за тебе заміж, сватай мене!

І от сьогодні були в неї старости від батька. Хліб прийняла, а відповідь завтра буде.

— А чого ж вона до нас приходила?

— На оглядини. На вас дивитись!

Він замовк. Потім підійшов до ліжка і довго дивився на дітей. Нарешті сказав:

— Ну, лягаймо спати, завтра видніше буде!..

На ранок, чуть світ, прибігла бабуся.

— Ну, сину, молись. Дала згоду. Тепер при свідках ще хоче. Таки тобі, нарешті, господь щастя подав!

Весілля було тихе. Перед вінчанням Будановша цілувала при свідках ікону і присягалась, що вона жалуватиме, любитиме й жалітиме нас, як своїх рідних дітей. Бабуся мені казала, що це вона робила з своєї доброї волі, щоб заспокоїти батька, якого все ж непокоїла наша доля.

Через кілька день ми переїхали жити на Буданове подвір'я.

Ця подія мала для мене зовсім несподівані наслідки.

Чи це сталося на краще для мене, чи на гірше — не знаю, одно незабаром стало ясне: кар'єра слюсаря була похована, і похована назавжди.

Щоб я швидко привик до нового оточення, цього не можна сказати. Я пригадую наші розмови перед цим шлюбом, коли Марійка з слізьми на очах казала, що Будановша буде нам мачухою, а всі мачухи злі. Я теж ноді думав, що, може, й справді для нас було б краще, якби батько не женився або взяв собі якусь бідну жінку.

Коли ми йшли до Будановші, бабуся ввесь час твердила :

— Ви ж, дітки, будьте чемними. Увійдете, зразу кажіть: „Добрідень, мамо!“ Особливо ти, Юрку! — вмо- зляла вона мене — Як-не-як, а вона тепер вам за матір буде!..

Ми так і зробили, як нас навчали. Увійшовши до великої кімнати, світлої, повної розвішаних рушників, ми стали коло порога, вклонились батькові й Будановші, що сиділа за столом, і майже разом вимовили :

— Добрідень, мамо!..

Бабуся стояла позад нас і, штовхаючи мене в спину, нашіптувала :

— Іди, цілуй руку!.. Іди, цілуй руку!

Батько одвернувся, ніби не помічаючи цієї сцени. Але Будановша попередила мене. Вона сама схопилася з стільця і підійшла до нас. Коли я хотів поцілувати їй руку, вона взяла мою голову в свої м'які руки й поцілувала мене в чоло, а потім відступила крок назад і, ніби вперше мене бачучи, вимовила :

— Ой, який же ти, Юрко, вже великий!

Так само вона поцілувала й Марійку, а малого Семенка взяла на руки і, посадивши собі на колінах, стала його

годувати. Дивлячись на це, в мені ворухнулася зла думка:

— Придурюється Будановша!.. Щоб батькові догодити!..

Батько за весь час не вимовив і двох слів.

Мені здається, що я розумів його; йому було трохи соромно і за цю всю заможну обставу, якої він не наживав, і незвично в ній.

Але швидко те минулось. Мачуха якось непомітно передавала батькові одну господарську функцію за другою, і не минуло й місяця, як він почував себе справжнім хазяїном; за мачухою лишилась тільки крамниця. Здавши на батькові руки заїзд, вона вже тим більше не сушила собі голови, і коли хто приходив її про щось питати, вона неодмінно відсилала до батька.

— А ви там хазяїна спитайте! — казала вона.

Або:

— Про це Петро Гнатович краще знає, з ним порадьтесь!..

Мати власне господарство — то була давня мрія батьвова, і тепер він зовсім поринув у нього. Він ретельно все оглянув, не поминаючи найменшої дрібнички, заглянув у всі куточки, лазив на горища, в льохи, і незабаром усе знав, як на руках пучки. А що без роботи він не любив сидіти, то зараз же взявся за всякий дрібний ремонт, працюючи то сокирою, то пилкою, то молотком. Видно, що робота ця давала йому велику втіху, і він просто радів з того, що має до чого прикласти свої руки. До цього він притяг і мене. Ми вешталися з ним цілими днями по подвір'ї, оглядали садок, леваду, повітки, батько ділився зо мною своїми думками, як це все привести в належний порядок.

Обідали ми о дванадцятій, коли мачуха зачиняла на обідню перерву свою крамницю; потім відпочивала, а з двох годин знову якась робота. О шостій крамниця зачинялася зовсім, куховарка ставила самовара, і починали пити чай; батько розповідав мачусі, що він зробив за день, що найшов не в порядку і що треба зробити негайно, а що відкласти на весну. Мачуха, слухаючи його, лічила свій денний виторг, розкладаючи на столі купками гроші, срібні окремо, паперові окремо, і розповідала базарні новини. Потім батько брав рахівницю, і вони знову перевіряли всі видатки й прибутки по крамниці та заїзду. Тут же накреслювали програму на майбутній день. Близько десятої подавали вечерю і розходилися спати.

Батько за короткий час поправився, поповнішав, відмолодів, густа чорна борода тепер аж лисніла в нього. А коли він у свято вдягався в нову чумарку та взувався в нові чоботи, на які злегка напускав чорні штани, то я аж милувався з нього, такий він був поставний, такий він здавався красивий. Я тепер, справді, йняв віри тому, що мачуха просто закохалася в нього, бо ради чого їй було брати чоловіка з трьома дітьми. І за те, що мачуха любила мого батька, що вона послухала не людей, а пішла за кличем свого серця, у мене з'явилося до неї почуття якоїсь вдячності, якоїсь поваги.

Мої взаємини з мачухою були якісь невиразні: в них почувався ніби холодок. І вона, і я поводилися трохи нашорошено: ми ніби придивлялись і перевіряли одне одного. Щодо мене, то я намагався як можна менше лишатись з нею насамоті, розмовляти і взагалі безпосередньо звертатись до неї. Так само й вона; коли хотіла мені щось сказати, то говорили або при бать-

кові, або через нього переказувала, отже, вона або не хотіла, або не бажала показувати на мені свої зверхності, так що в цьому я їй не міг нічого закинути. Безперечно, що якби вона поводитись інакше, якби вона дозволила собі якусь грубу нетактовність, то в мені відразу обурилась би вся моя хлоп'яча гордість і я пішов би, бо я завжди почував себе на Будановому подвір'ї тимчасовим гостем. Перші дні я часто ходив або до бабусі Дібровихи, або до діда Кирика; бути ближче до своїх стало для мене потребою. Буданове подвір'я було мені чуже й вороже; чому саме, — я не міг собі уяснити. Коли приходив, то мачуха питала:

— Де був?

— У діда Кирика.

Вона питала, про що там говорили. Я коротко розповідав їй, казав надобраніч і йшов до себе. Одного разу вона мені зауважила, як колись Олімпіяда Степанівна і майже тими словами:

— Який ти негомінкий!.. Таким неможна бути, з людьми треба бути привітними!..

— Так-так, Юрій! Мати правду говорить! — додав батько. — А ти якимось вовком дивишся! Негарно так!

Мені стало ніяково. Мачуха відразу це помітила.

— Ти не сердься, — сказала вона, — я це просто так сказала. Може він такий, поки малий, а підросе, так зовсім інший буде! — звернулась вона до батька.

Чим я пильніше приглядався до мачухи, чим більше її визнавав, тим менше у мене лишалося підстав для недовір'я до неї. Безперечно, що матеріально ми тепер жили далеко краще, ніж раніше, навіть тоді, коли була жива мати. І Марійка, і Семенко були вмиті, зодягнені, нагородовані, під доглядом; їм просто ніколи й не сні-

лось таке життя. Та й сама мачуха до всіх нас ставилась тепло, уважно, а Семенка аж розбестила своїми подарунками та ласощами. Вона якось навіть сказала:

— Доля не судила мені мати своїх дітей, так господь дав мені троє чужих. Але я тільки вдячна за це!

Наскільки це широко сказано? Одно скажу, що за всі роки, що я прожив з нею під однією стріхою, я ні разу не чув, щоб вона попрікнула батька дітьми. В цьому вона була далеко кращою, ніж багато справжніх матерів.

Найбільше вона любила Семенка. В ній ще тліло материнське чуття, і можливо, що в ті страшні і довгі роки, що вона прожила з старим Буданом, бачачи, як минає молодість, їй нічого так не бажалось, як стати матір'ю. І тепер ті материнські пестоші, що призначалися для її власних дітей, вона виливала на мого маленького брата, знаходячи в цьому своєрідну насолоду. І от ця любов її до мого брата найбільше й примирила мене з Будановшою.

На різдво мачуха вирішила скликати до себе гостей, так би мовити, ввести батька в те нове оточення, серед якого він відтепер мав бути. До цього часу ми були далеко від цієї верстви слобідської буржуазії, всіх цих крамарів, баштанників, кабанників тощо. Для мене цей світ був чужим, це були люди, що наживали гроші. Дивно, але в мені всі вони викликали якусь інстинктивну відразу; секрет того, як вони наживали гроші, я пізнав пізніше. Правда, з дрібними хижаками я спізнався ще на Ковалівці, коли жив у Мандрики. Там теж дрібні хазяйчики гризлись за здобич, при чому об'єктом здобичі були оті всі робітники, що потрапляли до їхніх рук, як у тенета. Сіроштани, Мальці, Радьки, Володьки

скубли селян. На Ковалівці панував оголений закон боротьби за існування, і коли хто падав, то решта кидалась на такого й добивала. Цей досвід підказував мені, що такий самий закон панував і тут. Я того часу вмів уже міркувати і вмів робити деякі узагальнення і тому тільки посміхався, коли слухав, як мачуха з батьком складали список тих, кого мали запросити.

Мачуха була серед цих людей своя, вона двадцять років мала з ними стосунки, жила їхніми інтересами, її зв'язували з ними сотні ниток, кумівство, гостини, спільні інтереси: батько ж був, до певної міри, нахабою, що просто з примхи жінки вдерся сюди, що привласнив собі те, що йому не належало.

Коли перебрали всіх знайомих, мачуха сказала :

— А кого ж ти з своїх гадаєш запросити ?

Батько завагався. Він був надто розумним і спостережливим, щоб кликати когось із своїх родичів і тим самим дати привід до можливих кепкувань, бо тепер Діброви давно вже не мали тієї поваги, як колись,— вони збідніли. Мачуха потерла в задумі щоку і вирішила :

— Ми запросимо всіх твоїх. Як ти думаєш ? — звернулася вона до батька.

Це був дипломатичний вихід, бо було ж ясно, що майже ніхто з батькових родичів не прийде, а проте чемність буде виконано і самолюбство батька не страждатиме.

Людей було багато, і я тут уперше побачив слобідських дільців, що орудували досить значними капіталами. Мені було цікаво дивитись, як вони один поперед одного пендючаться. Особливо жінки. Це був народ здоровий, ядерний, повний невичерпаної сили. Масні усмішки, грубі дотепи так і сипалися з їхніх уст ;

верескливий регіт жінок розлягався після кожного вда-лого жарту. Язики поволі розв'язувались, а горілка робила те, що кожен із присутніх ставав тим, чим він справді був. Перший тисячник воронівський, Малець, сидів на покуті з дідом Гнатом і говорив йому, що він затіває велике діло і хоче втягнути до нього й мого батька. Дід притакував, але він Мальця добре знав і казав, що йому пальця в рот не можна класти, бо відкусить.

Мачуха, видно, була задоволена з гостей, бо все обійшлося якнайкраще. Коли всі пішли, батько гукнув на мене:

— Юрко, сукин син, а йди сюди!

— Та він, мабуть, спить! — сказала бабуся.

— Хай зараз же встає!

Я підвівся і пішов до кімнати. Батько стояв веселий і п'яний. Він схопив мене за руку.

— Сідай, вип'ємо з тобою!

Я відмовлявся.

— Сідай, сучий сину, сідай! — і силоміць посадовив мене на стільця.

Налив спершу собі велику чарку, потім мачусі і мені.

— Пий!

— Не хочу!

— Пий, коли хочеш, щоб я не розсердився. Випий зо мною і матір'ю. Ти не знаєш, що це за золота людина!

Мачуха посміхнулася до мене теж п'яними очима й промовила:

— Випий, Юрку! Зо мною хочеш? — і вона посунула до мене чарку і цокнулася.

Я рішуче взяв чарку і перехилив її. Щось обпалило мені в роті, з очей пішли сльози. Було огидно: я вперше пив горілку.

— Закусюй, закусюй! — припрохувала мене мачуха.

— Знаєш, що вона придумала для тебе? — казав батько, показуючи на мачуху. — Вона хоче, щоб ти лишився у нас жити. Хочеш?

Я дивився на неї, бо не знав, в якій формі така мачушина ласка виявиться. Я тільки зайвий раз ще гостріше відчув, що нічого нашого тут немає, що все належить мачусі, що вона всім порядкує, що ми всі від неї залежимо. І тому першим моїм душевним рухом було — відмовитись.

— Мати тобі добра бажає. Вона каже, що тобі нічого по чужих людях тинятися, бо ж ми не старці якісь. А що їй самій важко вправитись по крамниці, то ти їй будеш там допомагати. Ну що, згода?

Що я міг на це відповісти? Правда, я міг відмовитись, але то було б неприємно не тільки батькові, якого я тоді широко любив, але образило б і мачуху. Щоб це мені особливо подобалось, я не скажу, але з цим питання було сполучено так багато інших питань, що я мусів дати згоду. Ось чому я відповів:

— Коли цього хочете ви, тату? Й.. мама, то я згоджуюсь.

— Значить скінчено! — сказав батько.

Мачуха поцілувала мене в чоло і похвалила за слухняність.

— Тобі буде краще в нас, ніж там у якогось Мандрики, серед чужих поневірятись. А нам помічник потрібен!..

XII

Чим далі я заглиблююсь у свою власну історію, тим важче стає розповідати.

Я вважаю, що ті роки, які я прослужив прикажчиком у своєї мачухи, а таким по суті було моє становище, — були одними із найважливіших, бо саме за ці роки зформувались основні риси моєї вдачі. Зовні життя у Будановому подвір'ї було далеко бідніше, ніж, скажімо, в робітні Мандрики.

Там було більше руху, вражінь, повз очі більше проходило людей, а самі люди були різноманітніші, яскравіші, характери виразніші, пристрасті разючіші. Коли додати до цього подих великого міста, його вплив, що вже почав позначатися на мені, то порівняння буде не на користь Будановому заїзду. Тут життя плинуло тихо, сумирно, без різких перескоків, без гострих переживань. Життя мого батька склалось гарно і між ним і мачухою я не помічав жадних розходжень чи будь-яких непорозумінь. Цьому, очевидно, багато сприяло те, що мачуха була бездітна і тому не було тих непорозумінь, що траплялися в інших родинах, коли там зводили дітей різних матерів. На нас ніхто не гримав, і мачуха, як могла і вміла, заміняла нам матір.

У батька не виявилось комерційних здібностей, як не було тих здібностей і в мене. І з нас так і не вийшло спритних крамарів, що могли наживати копійку.

По натурі ми з батьком були швидше хліборобами, і ця наша властивість, можливо, до деякої міри розчарувала нашу мачуху.

Комерція лишилася в руках мачухи, що під керівництвом Будана пройшла прекрасну торговельну школу; батько навіть і не пробував здійснювати тут свого контролю. Я й досі дивуюсь, як мачуха, ніби спокійної вдачі людина, могла керувати крамницею, закуповувати крам і взагалі вести досить складну бухгалтерію, і то без торговельних книг, без записів, цілком покладаючись на свою пам'ять. Коло її знайомств було величезне, і може, завдяки цьому, і крамниця наша квітнула і її обороти з року на рік зростали. Мачуху вважали за багачку. Щодо мене, то комерція так і лишилась для мене книгою за сьома замками, бо, крім всього іншого, вона ще навівала на мене якусь незрозумілу відразу. Це принесло мені чимало гірких хвилин, бо мачуха часто дорікала мені тим, що я не вмію поводитись з людьми, що не виявляю потрібної спритності, що не торгуюсь і даю себе дурити тим, кому б вона не довірила й на копійку. Я мовчки вислухував це все, іноді намагався широко працювати, але з моїх спроб нічого не виходило.

Коли я тепер згадую ці часи, то часто думаю, чи не зробив батько колосальної помилки щодо мене, коли вирішив зробити з мене замість слюсаря — крамаря, Куди б повернув тоді мій життєвий шлях? Треба сказати, що мої успіхи у Мандрики були далеко кращі, ніж у крамниці в мачухи, отже немає нічого неможливого в тому, що з мене, справді, був би гарний слюсар. Може бути, що я так би на цьому й застиг. Зваживши те, що я мав допитливу вдачу, що вже з ранніх років я почав нав'язувати зв'язки з робітничим рухом,

цілком можливо, що згодом я б увійшов у якийсь робітничий гурток, і тоді яка була б моя доля: тюрма, заслання, каторга? Чи, може, я був би просто собі звичайним робітником, що на свята розважається в пивниці, плодить дітей і б'є свою жінку?

Одним було тоді багате моє життя: я багато читав. Подаю тут список авторів, що їх перечитав у ті часи. Це були: Дарвін, Геккель, Гесклі, Бельше, Вільгельм Освальд, Менделєєв, Тімірязєв, Спенсер, Адам Сміт, Ренан, Штраус Давид, Мальтус, Джон Стюарт Мілл, Флямарион, Карл Маркс, Бебель, Плеханов; з письменників — Оскар Вайлд, Едгар По, Ібсен, Стрінберг, Гавптман, Гайне, Кнут Гамсун, Мопассан, Анатоль Франс, брати Гонкури, Альфонс Доде, Дюма, Золя, д'Аннунціо, Сервантес, Достоєвський, Лев Толстой, Тургенєв, Чернишевський, Белінській, Пісарев, Михайловський, Короленко, Максим Горькій, Леонід Андрєєв; з українських авторів — Винниченко, Коцюбинський, Л. Українка, Іван Франко, Нечуй - Левицький, Карпенко - Карий, Панас Мирний, Драгоманів. Це може сота частина того, що я читав, бо, крім книжок, я ще читав багато журналів, брошур, газет. Найменше я читав соціалістичної та економічної літератури, найбільше — красного письменства. З першого гатунку літератури мені чомусь запам'ятались такі твори, як Бакуніна: „Бог, релігія и государство“, Ельцбахера — „Анархизм“. З соціалістичних діячів мені були відомі імена Бебеля, Вільгельма Лібкнехта, Жореса, Вандервельде, були відомі ще Карл Маркс, Енгельс, Прудон і зовсім нічого не чув я про Леніна. З істориків я знав Грушевського, Костомарова, Ключевського, але з історії я читав чимало і без розбору. Один час я захоплювався астрономією і перечитав все краще з астрономічної літера-

тури, що тільки можна було знайти російською мовою, звісно, в першу чергу — Флямаріона. Брався я і за філософію, але скоро кинув, бо вона здавалась мені нудною.

І ось підо впливом книжок у мене все дужче міцніла думка — вчитись самому. Я про це не смів говорити ні батькові, ні мачусі, мої права й обов'язки тут були раз назавжди окреслені. Лишався інший шлях—шлях самоосвіти. Та перш за все, треба було поставити перед собою якусь мету — для чого я мушу вчитись, чого домагатись. Я зрозумів, що те середовище, серед якого я жив, задушливе; щоб уникнути його, я створив свій власний світ, світ фантазії, де я відогравав головну і завжди героїчну роллю. Мрії в мене були надто великі і надто горді; я підкоряв собі цілі світи: коротше кажучи, це були ті самі дитячі мрії, тільки по-новому зафарблені, збагачені новим досвідом і прочитаними книжками, але від реальности вони були так само далекі, як небо від землі. А тут вимагалось обрати реальну мету і до неї простувати. Я довго міркував над цим і, кінець-кінцем, накреслив собі таку програму: готуюся спершу на народнього вчителя, тоді пориваю з Будановим подвір'ям, а далі — іспити за гімназію чи реальну школу і вища школа. Що я накреслив собі саме такого пляна, в цьому не було нічого дивного, бо я розумів, що тільки через освіту я можу добитись чогонебудь. Я накупив підручників і весь поринув у роботу. Ні батько, ні мачуха в тому мені не перешкоджали, хоч іноді й дивувались з моєї пристрасти до книжок. Кожному стане після цього ясно, що крамниця мачухи була у мене на третьому, коли не на останньому місці.

Я весь час жив інтенсивним унутрішнім життям, що являло собою повний контраст тому середовищу, серед

якого я жив. Я був слухняним сином, я виконував, по можливості, все, що на мене покладалось, але в свою душу я нікого не пускав і своїми думками ні з ким не ділився. У вільні дні я брав книжку і йшов кудись у поле, в ліс, на луки, і віддавався своїм мріям. Основним мотивом їх було — переустрій світу; нижче я докладніше зупинюсь на цьому. З синами слобідських тисячників я не мав нічого спільного, бо наші інтереси були надто розбіжні. У них переважали більше сексуальні моменти, а балачки крутилися майже виключно біля випадкових любовних пригод, що про них вони розповідали з виключно грубим натуралізмом. Я шукав знайомств трохи інших. От хоч би Сапсай.

Він був сільський музика, і, як усяка талановита людина в сільському оточенні, великий п'яниця. У звичайному житті Сапсая вважали за нішо, та й сам він себе не поважав. Напившись п'яний, він валявся в ровах, у калюжах. Коли його мучило тяжке похмілля, крамарі наливали йому в одну шклянку дьогтю, а в другу горілки і пропонували випити. Сапай спершу випивав дьоготь, потім заливав це горілкою, а всі уважно, навіть без сміху, стежили за ним. Іноді програма мінялась. Сапсаєві купували сотку і пропонували випити з тією умовою, що він їстиме скло. І він їв, з рота текла кров, весь він ставав страшний, а крамарі уважно на нього дивилися. Це ввійшло у звичку і ні в кого не викликало вже здивовання. Людям від нудьги нічого було робити, і вони шукали всякої нагоди, щоб ту нудьгу розігнати. Мені було соромно за Сапсая, і як він був тверезий, я питав його, для чого він оте робить, щоб тішити ситих людей таким способом.

— А хіба я знаю... Та я тоді здатний жінку й дітей за чарку віддати!.. Зрозумів?

Та воронівських крамарів і базарних перекупок розважав не тільки Сапсай. Був у нас такий дід Павленко, що жив у лісі відлюдьком. Вряди-годи він виходив з лісу і пропивав усі гроші. Хтось із Мальцевих прикажчиків скидав йому штани, в руки давали йому палку, і він, не ховаючи своєї срамоти, дудив і маршерував по базару на втіху всім. Далі діда Павленка зводили битися з Сапсаєм, і коли вони один одному розбивали обличчя й чубилися серед базару, всі реготали і ще більше їх під'южували. Взагалі, не проходило жадної базарної історії, де Сапсай не брав би участі; він грав ролю якогось дурника, хоч по суті і не був таким.

Коли Сапсай починав вже надто чіплятись і прохати гривеника на сотку, то його били чоботом просто в обличчя або в живіт, або кидали з ганку, обмашували дьогтем голову під загальний регіт усього базару. Жінка була в нього змучена, завжди збита і ходила як старчиха. Але дивно: вона жаліла його. Вона розшувала його десь у багні, приводила додому, обмивала, передягала, і тоді він на кілька тижнів ставав тверезою і роботящою людиною, щоб згодом знову запиячити і пропити все, що було на ньому.

Сапсая вважали всі за якогось людського покидька, і не було тієї образи, щоб він її не зносив. Але той же Сапсай ставав зовсім іншим, коли брав до рук скрипку. Найдивнішим було те, що коли він десь грав на гульбищі, то вже зовсім не пив. Навколо все, кінець-кінцем, перепивалося, а він був єдиною тверезою людиною і грав без перестанку. Його душа ніби переселялася в скрипку, і вона ридала й сміялась у нього, співала, тужила, переливалась каскадом звуків, кипіла в шаленому темпі гопака, в'язалася в музичні візерунки метелиці.

Мачуха, коли в неї були гості, завжди кликала його грати. Іноді він приходив сам, а іноді приходила „троїста музика“, де він грав першу скрипку. Ось тут я й зійшовся з ним ближче.

Одного вечора Сапсай, крадучись, заскочив до мене в крамницю; під пахвою він тримав щось замотане в ганчірку. Озирнувшись, він наблизився до мене і пошепки заговорив:

— Юрку, позич мені три карбованці!..

Я знав, що дати йому гроші—це значить подарувати, тому завагався. Тоді він знову заговорив, страшенно хвилюючись:

— Мені до зарізу треба!..—голос у нього перервався...—У мене померла дитина... Грошей треба на похорон, а в мене ні копійки... Коли не віриш, то я тобі лишу в заставу скрипку!..

І він поклав на облавок свій вузол.

— Добре, я дам тобі, а скрипку можеш забрати в мене, коли захочеш!

Ось цей випадок і спричинився до моєї, коли хочете, дружби з Сапсаєм, що страшенно ображало батька й мачуху. Вона для них була незрозумілою, бо вони вважали Сапсая тільки за нікчемну п'яничку, а я бачив в ньому й людину, лише потоптану і скалічену життям. Для мене Сапсай був цікавіший, ніж сто Мальців, укупі взятих. В ньому розкривалась таємнича душа, що вміла творити і могла підноситись вище над буденщину. Крім того, мене вражало в ньому повне презирство до грошей; коли в Сапсая заводились гроші, він поводився як щедрий мільярдер, гостив усю компанію базарних п'янчуг і спускав все до останнього шага. І, бачачи пендючну пиху наших тисячників, я знаходив Сапсая в тисячу разів добрішим за них.

Він іноді заходив до мене, брав скрипку і довго грав. Слухати сходився тоді весь двір, а в нас на заїзді завжди було чимало людей, і я бачив, як вони всі були зачаровані його скрипкою. Він мав справжній дар чарувати своєю музикою людей і виривати у них і сльози, і усмішку, і радість, і задуму.

Підо впливом його скрипки люди, мені здається, ставали навіть добрішими, їхні риси м'якшали, і вони забували ті свої буденні турботи, що накладають на них такі глибокі зморшки.

— Слухай, Сергію,— сказав я якось йому,— навчи мене грати!..

— Коли хочеш, то можу навчити. Тільки, знаєш,— він нахилився до мене,— щоб бути гарним музиком, треба, щоб воно само йшло!..

— Що йшло?— перепитав я, нічого не розуміючи.

— Ну, те, що грає. Інший і грає гарно, а в нього немає потрібного тону. А тут тон потрібний. Воно з середини йде, і тоді скрипка і ридає, і сміється, і звучить. А грати вивчитись легко!

І він почав мене вчити. Вчив він дуже просто. Брав скрипку і награвав якусь мелодію, а тоді казав мені повторювати, а то сам грав першої, а мені казав грати „хтору“. Все навчання було засноване на слухові і спритності пучок, що ту мелодію могли швидко передавати. Я скоро засвоїв ці основи і сам почав вигадувати різні варіації. Не обмежуючись цим, я купив нотного підручника, добре його простудіював, накупив нот і пішов далі.

— Здорово!— казав іноді Сапсай, ляскаючи себе по колінах.— Ти краще Невінчаного граєш, ей-право!..

Невінчаний був у нас майже легендарний музикант. Він був уже старий, але й тепер приїжджали за де-

сятки верстов його кликати грати. Говорили, що за його скрипку якийсь меломан давав тисячу карбованців, але він не взяв.

Мле захоплення скрипкою було скороминуле. Інші думки, інші мрії мною володіли.

Про Марка Денисовича Підопригору я вперше почув у мачухи. Трапилось це під час якоїсь бесіди. Саме всі були схвильовані появою у нас штундистів, і всюди по хатах ішли палкі дискусії на релігійні теми: штундистів у нас до цього часу не було, і, власне, не так всі були схвильовані їхньою появою, як тим, що до них вступив Павло Варибрус, що досі вважався за одного з богомільніших парахвіян і що завжди читав апостола в церкві і співав на криласі: і ось такий, здавалось би, твердий чоловік у вірі, раптом відмовився від церкви. Для мене тепер ясно, що й Варибрус був одним із „шукачів“ правди на землі, але він шукав її в релігії. Очевидно, православ'я його не задовольнило і він пішов туди, де, як йому здавалось, та правда перебуває. Інакше я не можу собі пояснити цього переходу.

— Кому ви молитесь?— ніби казав Варибрус своїм сусідам.—Ідолам, дошкам молитесь, а не богові. А бог сказав:—„Не сотвори собі кумира“.—А ви сотворили... Бог сказав, що „коли хочеш молитись, то молись у тайні“, а ви до церкви лізете, перед митарями и фарисеями молитесь, перед кожним свою побожність виставляєте!

З тою ж пристрасстю, з якою Варибрус раніше вірив у православну догму, він тепер нападав на неї; а що він був довгий час своєю людиною серед попів і знав всі їхні вади і грішки, то його проповідь мала надзви-

чайний успіх серед частини слобожан і викликала справжнє заворушення умів.

У нас всі одностайно вирішили, що Варибрус помиляється. Хто він такий, мовляв, що має закон новий встановляти. Проте дехто казав, що й попи неправильно говорять, що між євангелією і тим, що попи проповідують, такі великі є розходження.

— А от Марко Підопригора,— сказав Кантемір,— так той зовсім не вірить у бога!

Всі перелякано подивились на нього.

— Як не вірить?.. Зовсім не вірить?..

— Зовсім... Немає, каже, ніякого бога. Все — природа!..

— Та де він учився,— загарячився Малець,— що сміє такі слова говорити? Якась тобі смердюча майстеровщина — і туди ж: приро-о-о-д-а-а!.. А дош хто дає? Природа? А пішло все звідки? З природи? А чоловіка хто сотворив?— і Малець підніс догори пучку.

— Він каже, що чоловік пішов від обізяни!— глумливо відповів Кантемір.

— Та як він сміє!— закричав знову Малець.— Куди дивиться поліція? Як вона терпить таке паскудство?.. Та за такі слова знаєте, що треба робити? На муку таких сукиних синів треба молоти!.. На Сибір!.. На каторгу!..

В хаті зчинився справжній гармидер. Всі забули навіть горілку пити. Про Варибруса забули і всі тільки й балакали, що про Підопригору. Звістка Кантеміра вивела всіх із рівноваги, всі заперечалися, перебиваючи один одного і не слухали, що каже сусіда.

— Ви зрозумійте, що він говорить!— кричав Кантемір.— Він говорить, що прийде час, коли не буде ні

царів, ні попів, ні багатих, ні бідних. У багатих все заберуть і віддадуть бідним. Всі будуть працювати, і всі будуть рівні!..

— Та як же це так!— гарчався товстий Свитник.— Виходить, що я наживав, наживав, а в мене тоді возьмуть і заберуть. І хто? Якісь ледащі, що не робили весь свій вік! Юринда! Цього ніколи не буде!..

— Та як же ти зрівняєш дурня з розумним?— казав другий.— Скільки ти не рвняй їх, а дурень лишиться дурнем, а розумний—розумним!..

— Твоя правда, Павле Федоровичу!..

Я прислухався до цих балачок з напруженою увагою, намагаючись не пропустити з них жадного слова.

— А, ну його к лихій годині, цього Підопригору! Давайте краще заспіваємо!— сказала мачуха і перша завела пісню. Я постановив собі за всяку ціну ближче познайомитися з Підопригорою. Зробити це можна було тільки через діда Кирика, бо я знав, що й дід устряв в одну з ним кумпанію. Я зрідка до діда Кирика заходив і тепер намагався якось при нагоді навести розмову на Марка, але дід якось унікав цього. Допоміг мені випадок.

Зайшовши однієї неділі, я застав у діда цілу кумпанію, а між ними був і Марко.

Коли я прийшов, розмова на мить увірвалась, потім Марко, не звертаючи на мене ніякої уваги, заговорив:

— Ви думаєте, є рай та пекло? Десь там, на тім світі? Нічого подібного. То попи та багаті вигадали. Ось тут, на землі, і рай, і пекло. Рай для багатих і пекло для бідних. Капіталісти вигадали дуже хитру механіку. Бідний може мучитись скільки завгодно на землі, зате йому буде нагорода на небі. І от він не

бунтує, а багатий тим часом раює на землі, бо він у рай на небі не вірить!..

Всі уважно слухали.

— От кажуть—бог. А чого ж бог так погано розпорядився? Ні порядку, ні ладу! І чомусь завжди бог обстоює за багатих, а не за бідних. Христос виступав проти багатих. Він був революціонером, бо стояв за бідних. Його попи й пани вбили, а потім зробили богом, щоб його ідеї не заражували бідних, евангеліє підробили. От і дошукуйся тут правди!..

— Правда — це труд людський! — вів далі Марко. — Все створено працею. Коли ми перестанемо працювати, то нічого буде їсти ні попам, ні панам. Всі вони живуть із нашої праці. Ми їх годуємо, а що ми маємо за це?

— Коли буде соціалізм, — говорив він, — то все буде інакше. Тоді не буде злодіїв, бо ніхто нічого не запирає; всього буде в достатку, і що мені треба, — я піду до громадського склепу й візьму. Не буде тюрем, поліції, війська, губернаторів, царів. Грошей теж не буде, банків — також. Все буде громадське, і одяг й харчів буде досхочу. Всі будуть освічені, і не буде того, що є зараз, коли освічений намагається теж злізти на наш горб. Не буде й релігії. Релігію заступить наука!

Слова Марка не були для мене якоюсь новиною, але й на мене його слова справляли таке ж велике вражіння, як і на всіх присутніх, бо в них чулася велика віра в скороминучість цього ладу й перекональність у голосі.

Все ж таки я не стримався й запитав:

— А як ви ставитесь до Варибруса?

— Варибрус — темна людина, — відповів він. — У мене ось плеврит, і я лікуюсь. А він почув про це, підходить

і каже:— „Чого ти, Марку Денисовичу, до лікаря ходиш? Ти б краще помолився богові, воно б і прошло!“— Я йому й кажу:— „Дурень ти, дурень, Павле. Темний ти чоловік. Ну, хіба молитва тобі допоможе, як у тебе зуб болить!“— Штунда—така ж сама омана, як і попівська наука.

Розмова тривала довго, і ми всі розійшлися після півночі. Потім якось так сталося, що я став часто ходити до Підопригори. Приходили й інші. Повторились ніби колишні вечори в Івана Семеновича. Про що тільки не було розмов у ці довгі зимові вечори! І всі наші балачки зводились до одного: що теперішній лад нікчемний і що революція рано чи пізно прийде. Але про якесь організаційне оформлення нашого гуртка ми не думали. Це просто були розмови, і я тільки дивувався, чому поліція нас не чіпала, хоч вона, без сумніву, знала про ці наші зібрання. Читач із цього може зробити той висновок, що соціялістичні думки тоді вже не були якоюсь новиною, а що вони починали просякати в широкі товщі, і в соціялізм починали вірити не тільки передові робітники, а й дехто з селян.

На прикладі Сапсая і Підопригори я тільки хотів показати, куди були скеровані мої прагнення й симпатії.

А мої знайомства тим часом поширювались. Згодом я познайомився з молоддю, що вчилася в місті. Її можна було поділити на дві частини: одні, крім школи і розваг, нічого не знали; другі, серйозніші, що їхній розумовий обрій був далеко ширший. Само собою, мене тягло більше до других, ніж до перших. Літом, коли молодь приїздила на вакації, вечорами, а часто й цілими ночами розгортались палкі розмови на політичні та літературні теми. І хоч я був тільки прикажчиком,

не більше, проте я був своєю людиною в цім колі і говорив не менше, якщо не більше, за інших. Розмови були найрізноманітніші: це було молоде палахкотіння. Ми критикували все, часто за одну ніч ми ошасливілювали весь світ новим соціяльним ладом, справедливішим, на нашу думку, ніж сучасний; перекидали престоли богів і царів, творили революції, ставали на чолі народніх рухів, літали на інші плянети, переводили реформи побуту. Нема чого й говорити, що всі ми були досить радикальними соціялістами, хоч нас і не об'єднувала жадна соціялістична програма. Ми стояли за народ, ми бажали йому добра, ми готувались до боротьби проти тиранії—такий був символ нашої віри.

А втім серед нас були й незгоди. Я пам'ятаю, як одного разу ми до світанку проспечечались про те, яким шляхом краще розвиватися прогресові—шляхом революції, чи шляхом еволюції. І той і другий погляд найшов своїх гарячих оборонців. Другого разу виникли серйозні суперечки з приводу національного питання, при чому до цієї дискусії почасти спричинився я.

Само собою, що я, як і всякий інший, а може, ще й більше, як самоук, перебував під величезним впливом руської літератури і руської культури взагалі. Правда, в ці часи я читав газету „Раду“, „Літературно-Науковий Вістник“ тощо, і з культурним українським рухом був трохи обізнаний, але вважав, що денаціоналізація України є неминучий результат розвитку капіталізму. Чи шкодить це інтернаціоналізмові, міркував я. На мою думку виходило, що ні. Я гадав, що чим швидше відійдуть у минуле дрібні нації, чим швидше вони зіллються з націями сильнішими і культурнішими, тим краще буде для світового поступу.

Я говорив :

— Коли на землі лишиться чотири великих мови— англійська, німецька, французька і російська, тим швидше ми прийдемо до справжнього братерства народів!

Звичайно, що так ставити питання було неправильно і дуже наївно, щоб не сказати більше. І я зустрів жорстокий опір з боку деяких моїх товаришів. Взагалі, треба сказати, що в ці часи, перед війною, серед нас, молоді, український рух почав швидко ширитись і здобував гарячих прихильників. Ми уважно стежили за культурним і політичним життям Галичини, і для багатьох з нас вона була справжнім українським П'ємонт. І навіть я, що ніби стояв на інтернаціональних чи, правильніше, на космополітичних засадах у цьому питанні, співчував цьому рухові і часом ловив себе на тому, що не погано б було, коли б і Україна справді стала незалежною державою, бо серед нас були і самостійники, які в майбутньому відкидали будь-яку федерацію чи союз із сусідами. Але в суперечках я завжди виступав проти наших скрайніх націоналістів, а вони справедливо мені вказували на те, що мої аргументи мають дуже мало спільного з прогресом і інтернаціоналізмом, і що по суті я підтримую поглинення України Росією, а тим самим підтримую гніт сильного над слабшим, і що той, хто так говорить, не має права зараховувати себе до прихильників поступу.

— Тільки вільний розвиток націй та їхньої культури, незалежно від того, чи та нація велика чи мала, чи історична вона чи не історична, приведе людство до загального щастя. Щодо України, то вона мусить увійти в федеративний зв'язок, як рівна з рівними, з іншими частинами Росії. Всі краї імперії після пере-

можної революції утворять федеративну республіку!— так говорив Володя Михайловський, мій найбільший приятель і разом найбільший супротивник у національному питанні.

Але були серед нас і такі, що говорили:

— А на чорта нам з москалями робити федерацію? Ми ж таки сорокамільйонний народ! Зробимо свою державу від Карпат до Кавказу, від Сяну до Дону, буде в нас своя власна республіка, а на президента виберемо якогось гетьмана і будемо жити. У нас же пшениця, вугілля, залізо, Чорне море! Чого нам ще? Якісь там булгари, серби, румуни, мають свою державу, а нам федерація? Ні, тільки самостійна держава!..

Мене ні ті, ні інші доводи не переконували. Я трохи насмішкувато ставився до тих із своїх товаришів, що особливо напостоювали на самобутність України. Я не відкидав того, що Україні потрібна своя національна школа, потрібен навіть свій сойм. Я тільки говорив, що російська культура дуже багата на духовні цінності, що російську мову, яку розуміють сто п'ятдесят мільйонів людей, треба поширювати, бо через неї дужче поширюватимуться і культурні та інтернаціональні ідеї. І скільки б там прихильники української самобутности не боролись, все одно російська культура, як дужча, переможе. Російську мову,— аргументував я,— знає і культурний киргиз, і татарин, і вірмен, і грузин, і черкес, і українець. Отже через російську мову вони швидше зрозуміють один одного, ніж тоді, коли вони говоритимуть кожний своєю рідною мовою. Уявіть собі такий конгрес? Це ж буде справжній вавилонський гармидер!

— Неправда, неправда!— гукали мені у відповідь.

Сучасний читач легко зрозуміє, що в національному питанні я безнадійно плутовся і що в моїх поглядах не було нічого інтернаціонального. Але плутались ми всі. Наступні роки показали, що саме на цьому питанні багато з нас розійшлись між собою настільки ґрунтовно, що захищали свої погляди на різних боках барикади. Та й сам я переоцінював свій „інтернаціоналізм“. Прийшов час, коли й мене цілком, із головою, захопила національна стихія.

XIII

На мою думку, у кожного з нас між шістнадцятьма й двадцятьма роками остаточно визначаються основні риси вдачі. До цього ми більше ростемо, як росте кожна рослина чи тварина, і більше керуємось інстинктами, ніж розсудливістю. Ми робимо тільки перші кроки в житті, але шляхів ми не вибираємо; нас ведуть і ми слухаємось. До життя, до світу, до дорослих, ми ставимося з довір'ям і рідко кому з нас спаде на думку протестувати проти цього. Критичне ставлення до фактів не розвинене і ми сприймаємо життя, я б сказав, через чужі окуляри.

З шістнадцяти років починається поворот. Індивідуальність, що до цього часу була в зародку, починає розкривати одну свою пелюстку за другою і незабаром ми починаємо помічати, що у кожного з нас є свої симпатії і антипатії, що старі авторитети, яким до цього часу ми сліпо наслідували, в наших очах занепадають до неможливого; я висловлююсь ще гостріше: в ці роки ми бунтуємо. Бунтуємо... взагалі, бунтуємо проти авторитетів і намагаємося братись за розв'язання найскладніших проблем життя, над якими тисячоліттями б'ється людська думка. Це період криз, що його переживає кожна людина; для одних він проходить легко, більш-менш спокійно, а для других це іноді має фатальні наслідки. Молода індивідуальність відразу

бере страшний розгон; багато хто перескакує бар'єр, а деякі розбиваються при цьому на смерть.

Можливо, що це має зв'язок з біологією. Якраз саме на ці роки припадають перші неясні пориви нашої статі, і один із найсильніших інстинктів починає подавати свій голос, спершу неясно, глухо, а далі все дужче й дужче, поки перед вами він не стане в усій своїй предковичній силі, що людство пронесло його від логовища горілли через усю цивілізацію аж до наших днів.

Присутність жінки навіває на нас якесь хвилювання, і ви вже починаєте озиратися в людській отарі і вибирати собі самицю. Я навмисне тут так грубо й схематично малюю цей важливий момент в життю кожного з нас, хоч добре знаю, що насправді воно часто не так діється, але я цим хочу тільки гостріше підкреслити свою думку. І тут вами часто керують не любов, не кохання, не ті ліричні почуття, на оспівування яких поети витратили стільки атраменту,— а той же самий первісний інстинкт.

Для мене особисто взаємини чоловіки й жінки не були таємницею. Грубу правду я знав про них уже давно, можливо, що про це я вперше почув від старших за мене хлопців на вулиці. Можливо, що тут вплинули і грубі натяки, дотепи та балачки ремонтних робітників на будці. Робітня Мандрики так само не могла сприяти ідеалізації цих відносин. Принаймні, ту справжню підоснову, що ховалась за залицяннями Майбороди до моєї матері я, певне, підозрівав чи, може, розумів. І я червонів за свою матір і стискав в дитячій безсилості кулаки, що не міг оборонити її від цього грубого й завжди п'яного чоловіка. Однак, це знання правди не дуже вплинуло на мене, зіпсу-

тість деяких товаришів не зачепила мене глибоко. Лишилось кілька уразок, що згодом загоїлись без сліду. Те, що я сприймав цю грубу правду як факт, що розкрита таємниця не лишала місця для хоробливої цікавості, можливо, мало якраз добрі наслідки для мене, кращі, ніж коли б то було навпаки.

Але в мене була буйна фантазія і досить вразлива душа, і це почасти відбилось на моєму дитинстві. Досить, наприклад, відзначити, що я у вісім-дев'ять років пережив справжню любов до жінки, що лишила в мені глибокий слід. Коли я пригадую факти цього дитячого, такого дивного й такого незвичайного кохання, то я просто сам собі дивуюсь, та факт залишається фактом, був закоханий у свою тітку в других Оксану; правда, я тоді цього не розумів і в своїх учинках і в своїй поведінці справи собі не здавав.

Не знаю вже, з якої причини, тільки тітка Оксана стала досить часто в нас бувати. Це була висока, вродлива дівчина, русява, струнка, з червоними вишневими устами. Для мене вона, звичайно, була ідеалом краси, королівною з тих казок, що я їх тоді уперше, навчившись грамоти, читав. Мене одразу потягло до неї; я годинами сидів, притулившись до її теплового боку, і переживав якусь, самому мені невідому, насолоду. Я закривав очі, щось гаряче тріпотіло мені в грудях, і я летів у якомусь тумані в безодню. Безперечно, це було хоробливе явище.

Нема чого й казати, що я залічив Оксану до числа своїх героїнь. Вона назавжди витиснула з моєї фантазії різних Мілітріс Кірбітовен, що для них я досі робив всі свої героїчні вчинки. Оксана разом зо мною гасала на коні серед бойовищ і я показував їй сотні й тисячі трупів, що загинули від моєї руки. Я визволяв її від

злого чарівника, я брав її за руку, я щось говорив, їй... але до кінця моя фантазія не доходила ніколи. Це був дивний казковий світ восьмилітнього хлопчика, куди вдерлася жінка і закрасила його своєю присутністю. Раніше я мріяв не конкретно, мої царівни були неживі, нереальні, а тепер у мене була своя, жива, реальна царівна, і для неї я ладен був зробити все. Я зараз сміюся з тих дитячих мрій, мені навіть важко їх аналізувати. Я не можу собі згадати, звідки взялися в такого маленького хлопчика такі дикі, такі незвичайні фантазії.

Моя поведінка, очевидно, звернула увагу моїх батьків. Одного тихого зимового вечора, коли я сидів коло Оксани, весь віддавшись своїм мріям, батько, посміхаючись, сказав:

— Бач, Оксано, ти скаржишся, що тебе ніхто не сватає. Ось тобі молодий! — і він показав на мене.

Я весь зашарівся, а Оксана міцно пригорнула мене до себе і поцілувала просто в уста.

— Правда, Юрку, ти мене любиш? Адже ж правда?

Що я їй міг на це відказати? Я тільки бачив, що моя таємниця розкрита, що ті дивні побудування моєї фантазії, які я з такою старанністю мурував, розсипались. Я відчув батькову іронію. Я зрозумів, що я тільки хлопчик, а Оксана доросла дівчина і тихо відсунувся від неї. А через місяць вона пішла заміж і на цьому мій роман скінчився. Але найцікавіше трапилось через багато років після цього. Коли я вже жив у мачухи, одного разу мене покликали до покоїв. За столом сиділи дві зовсім незнайомих мені жінки в міщанському вбранні, і розмовляли жахливою мовою. Я байдуже на них подивився, поздоровкався і сів до столу.

— Що ж ти, Юрку, хіба не пізнаєш?— сказав до мене батько. Це ж Оксана!— і він показав на одну з жінок.— Пам'ятаєш, вона колись на будку до нас ходила?

Я пам'ятав і тепер придивлявся до цієї жінки. Невже це Оксана?— Невже це вона, героїня моїх дитячих мрій? Мене пройняв холод. Оксана лишилась у моїй уяві молодою, вродливою. А передо мною сиділа вже пристаркувата жінка, говорила попсованою українською мовою, з грубими від роботи руками. І мені стало чомусь сумно-сумно. Дитяча казка за ці кілька хвилин зовсім розвіялась і лишились тільки порохняві руїни.

Коли я вчився в народній школі, зо мною трапилась друга пригода. Разом зо мною училась сестра Володі Михайловського, що про нього я вже згадував,— Зоя, яку в сім'ї звали просто Пумою. Пума і я дуже товаришували, я робив їй багато послуг під час лекцій у школі. Наше подвір'я було недалеко від дачі Михайловських, так що я навіть літом міг її часто бачити.

Батько Михайловських, офіцер, загинув десь у Хині під час боксерського повстання. Вдова переселилась до Воронівки, де й жила кілька років. Була це лагідна жінка з тією народницькою ідеологією, що підказувала інтелігенції служити й допомагати простому народові. Вона залюбки носила українське вбрання, а жінки мали в ній порадицю в деяких своїх справах. Мені здається, що українство Володі Михайловського пішло саме від матері і було нею підтримуване. Вона й сама гарно розмовляла по-українському і, здається, була членом якихось українських товариств та громад. Взагалі, дім Михайловських у Воронівці був збірним пунктом для молоді, де гаряче обговорювалися пляни все-

світньої революції і ошасливлення людства. Любов Михайлівна ніколи не втручалася в ті наші розмови, вона тільки посміхалася із нашої молоді запальності і з наших молодих та недозрілих утопій. Треба сказати, що ця родина, взагалі, була культурна, і я рідко зустрічав таку злагоду між матір'ю й дітьми. Я так часом заздрих Михайловським!

Але вернись до перерваного оповідання. Сталося так, що я захворів. Любов Михайлівна, що якось ішла повз нас із дітьми, побачивши мене жовтого й виснаженого, запитала в матері, що зо мною.

— Він хворий, пані!— відповіла мати.

— У нього, мабуть, пропасниця!— відповіла Любов Михайлівна.— Я принесу йому ліків!

І справді, вона кілька разів заходила до нас. А коли я видужав, Пума попросила матір:

— Мамо, хай Юрко ходить до нас бавитись!

Любов Михайлівна відповіла:

— Хлопчик, мабуть, працює вдома і йому ніколи!

— А я хочу, щоб він приходив, а то мені з Володею сумно. Я прошу, хай приходять!— і вона аж тупнула ніжкою. А повернувшись до мене, сказала:— Приходь, Юрку, у нас буде весело!

Пума, очевидно, вміла настоювати, і мені дозволили ходити до Михайловських. Ми з Пумою були майже однолітки, а Володя був років на півтора старший за мене, але худий і млявий, тоді як Пума вся була вогонь. У Михайловських я вперше дізнався, що таке „Дядькова Томова хата“, хто такий Робінзон Крузо, почув про Жюль-Верна, Майн-Ріда, тощо. І грались ми, звичайно, в індіців, в піратів, в мисливців у первісних лісах та преріях, при чому прибирали імена героїв із щойно прочитаних книг. Смішно тепер зга-

дати, але Володя завжди в наших забавах чомусь відогравав другорядну ролю. Пума керувала грою, вона ж призначала кожному із нас і ролі. Це вона настоювала, щоб Володя був або червонолицим індієм, ватажком племені, що нападає на табор білих, або піратом, чи страшним мурином, а я мусів її від нього захищати. Ми то блудили серед пустель, то потрапляли з розбитого корабля на пустельний острів, де переживали надзвичайні пригоди; я був то хоробрим матросом, то її братом, то нареченим.

Володя іноді протестував проти цього.

— Як це так! — казав він. — Годиться, щоб я тебе захищав, бо я ж тобі брат! А Юрій хай буде індієм!

Пума надувала губи і сердито говорила:

— Ну так щож!.. А в грі я не хочу, щоб ти був братом. Потім Юрій далеко краше за тебе грає!

Так, у гру я вкладав весь темперамент, але, звичайно, я був лише мужиченя, і коли я з примхи дівчинки ставав лицарем, то з тієї ж примхи я завтра міг обернутись на страшного й відразливого пірата, а то й взагалі бути вигнаним.

Великий сад служив нам за тропічний праліс. Ми з Пумою ховалися в найтемніших куточках, сідали десь під кушем і притулялись близько одне до одного, в той час, як Володя шукав нас. Взагалі, Пума любила темні куточки; вона тоді вся тремтіла, нашошено прислухалась до кожного звуку. Коли наближався ворог, я ховав її подалі в куші, а сам вибігав назустріч і після короткої боротьби проганяв піратів — Володю. А тоді ми, узявшись за руки, бігли до потоку що протікав через сад, де на нас чекав човен (в уяві, звісно) і щасливо втікали від страшних пригод.

Одного разу, після такої сутички з Володею, ми з Пумою забрались у таку гушавину, де ще ні разу не були. Крізь густе шатро листя пробивалось зеленкувате світло дня і тут стояла золота сутінь. Було тихо. Пахло майками і тьмяним запахом бузини, що її білі кетяги звисали до самої землі. Над нами бренили незчисленні комахи, що водили танки в соняшному промінні. Пташка заклопотано лазила по старому плоті і дивилась на нас своїми чорними очима-зернятками. Нам здавалось, що ми й справді десь далеко-далеко від людей. Сидячи на землі, вся зашарівшись, Пума сказала мені серйозним тоном:

— Я читала, що завжди та, яку врятовують, цілує свого рятівника, бо вона його кохає!

Я нічого не розумів.

— Так от я тебе хочу поцілувати! Хочеш?

І не чекаючи відповіді, вона вхопила мою голову і я почув на своїх устах дотик ніжних і гарячих уст. Раптом вона відсунулась від мене з широко розкритими від ляку очима. Я підвів голову і побачив перед собою Володю, що нахмурих брови і був переповнений хлоп'ячою лютістю. Без сумніву, що в ньому заговорила кров, гонор, що так ревно береже свою честь. Я ту честь образив і мусів понести кару. Тільки я зрозумів це, як швидко зірвався на ноги і став у оборончу позицію.

— Як ти смів цілувати її? — процідив Володя крізь зуби, наступаючи на мене.

— То не я! — почав я збентежено виправдуватись. — То вона сама!.. — і я благально перевів очі на Пуму, чекаючи, що вона підтвердить це.

Але в Пумі заговорила Єва; в її особі мені вперше довелося спізнатись з безсоромною брехливістю жінки.

Хоч як Пума не була мала, але вона відразу оцінила становище і вважала, що збрехати для неї буде краще, ніж сказати правду; скласти всю провину на мене було для неї найлегшим виходом, бо це рятувало її від кари, адже ж ніхто не міг припустити, щоб вихована дівчинка могла дійти до таких пустошів. Це зробити міг тільки я, а я був мужиченя!

Ось чому Володя відразу повірив Пумі і не повірив мені.

— Ти ще до того й брехун! — кинув він мені в обличчя нове обвинувачення.

Це мене розлютило. Сто чортів, ці паненята, справді, вважають себе за щось путнє. Гаразд!

І я, не чекаючи, поки Володя почне наступ, кинувся на нього і ми покотилися обидва на землю. Пума не крикнула, не побігла до хати. Вона з тими ж розширеними очима дивилась на те, як ми качались по землі, наділяючи один одного стусанами. Тепер це вже не була гра, а була справжня боротьба і для кожного з нас було справою честі лишитись переможцем. Спершу перемога була на боці Володі. Але я був меткіший, більш пружинястий і м'язи мав дужчі. Тому через якусь хвилину я спритно з-під нього вивернувся, кинувши його через себе, сів йому на спину і почав шосили молотити його кулаками. Він спершу пручався, а потім затих і я скоро почув тихий плач. Можливо, що той плач був не стільки від болю, скільки від образи. Я скочив з нього, побідно крикнув, пірнув у куші і майнув додому.

Зрозуміла річ, що вся історія розкрилась, і мені здорово влетіло від матері, але Любов Михайлівна нічого мені не сказала. А в тім ясно, що більше до Михайловських я не ходив гратись.

Коли через кілька років ми знову зустрілись з Володею, то перш за все, пригадали цю свою бійку. Володя широко реготав з того, розповідаючи матері всі подробиці цієї дитячої сутички. Любов Михайлівна мило посміхалась, а Пума, що тепер починала витягатись у струнку дівчину, почервоніла і, схопившись з місця, сказала братові:

— І охота тобі згадувати дурниці!.. — і з цими словами вона вийшла з кімнати. На людях Пума завжди уникала мене, але на самоті проводила зо мною цілі години. Ми то ділилися своїми вражіннями з приводу прочитаних книжок, то вона просила мене розповісти їй про своє життя в Мандрики та про Ковалівку. Наша дружба росла й міцніла. Володя помічав це і іноді хитро посміхався, але вже не протестував, як колись, — очевидно, маючи тепер демократичні погляди, він вважав мою дружбу з його сестрою за річ цілком нормальну. Щодо Любов Михайлівни, то вона, мабуть, нічого не бачила і не помічала, а коли й помічала, то не надавала цьому жадного значіння. Якої б форми набрали наші взаємини з Пумою? Чим би скінчилась наша приязнь? Можливо, що в наших відносинах таїлось зерно чогось більшого, ніж звичайна приязнь, але йому не довелося зійти. Михайловські незабаром виїхали зовсім з Воронівки, і це було одним із найтяжчих ударів для мене в цей період. З від'їздом Пуми й Володі, якого я широко любив і з яким мене сполучало багато спільних інтересів, я позбавився своїх краших друзів, що так на мене корисно впливали. Світ мені звузився і я знову почував свою самотність.

Я навмисне все це розповів для того, щоб були ясними мої дальші переживання. В сімнадцять років ми до статевої проблеми ставимось зовсім інакше, ніж

потім, коли доходимо до зрілого віку. В ці роки у нас багато ідеалізації і екзальтації. В тому гурткові, серед якого я обертався, взагалі багато говорили про жінку, про кохання, про статеві питання. Кожний з нас читав монументальний твір Фореля, знали Вейнінгера, дехто навіть був знайомий з творами Крафт-Ебінга; поруч із цим ми багато сперечалися з приводу Саніна і „санінщини“, що не переставала хвилювати молодь і, взагалі, тих питань про взаємини чоловіка й жінки, що їх тоді порушувала російська література і публіцистика, а ми жили під впливом російської літератури, бо українська була надто бідна тоді і давала далеко менше матеріалу для розмов та дискусій.

Для читача, певне, стає ясною і та величезна різниця, що була між Будановим подвір'ям і моїми духовними інтересами. Буданове подвір'я—це був надто обмежений світ, і ніхто в ньому за хмари не літав і навіть не думав, що є якісь інші інтереси, крім крамниці і своєї хати. Той новий світ відкрили мені книги. В них я знаходив те, чого бракувало мені в реальному житті, вони навіювали мені допитливість і якусь духовну снагу. І звичайно, що коли я почав читати книжки, вони мені відкрили зовсім новий, зовсім інший бік взаємин між чоловіком та жінкою, ніж той, що я бачив навколо себе. Я вже сказав, що грубу правду цих взаємин я знав давно. Я бачив, як жінка надривається в роботі, як її б'ють і калічать чоловіки. Я часто чув ті грубі дотепи й жарти, що їх дозволяли собі чоловіки й жінки, але моя думка поривалася в зовсім інший бік. Книжки малювали друге, зовсім не таке життя, як ото мене оточувало. І в моїй уяві малювались постаті тургеневських жінок і ціла галерея інших героїнь. І от я ріс, і між мною й моїм оточен-

ням поволі виростала духовна прірва. Можливо, що романи впливали на мою еротику, але ця еротика була мрійна. Я думкою продовжував „шасливі“ кінці романів. Одні герої мені подобались, а другі ні, і я по своєму, а не так, як письменник, зводив і розводив героїв і героїнь. Але те тепле й гарне ставлення до жінки й матері, що ним була просякнута справжня художня література, були тією засторогою, що моя фантазія не набирала хоробливого характеру. І ще мушу відзначити таке: підо впливом книжок я майже з дитячих років почав мріяти про „свою“ героїню. Вона мінялася з бігом часу. Кожна прочитана книжка додавала до цього образу якісь свої нюанси, відтінки, нові риси. То вона була аристократкою, але з гордою, незалежною й проїнятою любов'ю душею, а я був „герой“, що знизу пробився на поверхню життя, і вона кидає своє упривілейоване становище заради мене. То вона малювалась мені в образі Квітчиної „Сердешної Оксани“, я рятував її, і наша хата розцвітала тихим раєм. То вона була наймичкою, що її смертельно образив пан, і я був її месником, після чого ми тікали в степ. То, нарешті, це була гордовита красуня, що спершу зовсім не помічала мене й одружилась з нікчемною, що її заплямував, знівечив і кинув; всі од неї одсахнулись, і ось вона йде до мене, як до своєї останньої надії, шукати допомоги, навіть, не сподіваючись її. І я, забувши про свою образу, приймаю її, великодушно помагаю, і вона поволі переконується, що я кращий за всіх, і зо мною тільки й знаходить своє щастя.

Моя фантазія вільно й безборонно плела найдивовижніші мережива на цій канві, і хто знає, скільки я пережив романів, родинних драм, моментів великого щастя. У своїх мріях я брав за себе найпишніших,

найкращих жінок, що їх тільки знав світ або створила людська фантазія. І це рятувало мене на перших порах, коли в нас прокидається статевий інстинкт.

Поруч цього процесу, коли в мені формувалася мужчина, відбувався й другий процес, духовний. Та задушлива атмосфера дрібних сільських крамарів, що панувала у нас, гнівала мене, і, природно, що в мені зростало бажання цей гніт скинути, здійснити проти нього бунт. Як це не дивно, але моє покоління цей бунт, перш за все, зчиняло проти бога. Воно й зрозуміло, бо бог був втіленням всякого гніту, він освячував традиції, владу деспотизму, він над усім неподільно панував.

А книжки розкривали очі на справжню сутність річей і природи, і поволі ця страшна потвора людської фантазії зникала з духовного овиду, або просто ставала смішною й непотрібною. Я навіть пригадую собі, коли я загубив віру в бога. Ніякої духовної кризи з цього приводу в мене не було, все сталося якось непомітно. Толстой, Ренан, Давид Штраувс, Бюхнер, Бельше, Гекель, Дарвін і сила інших авторів, що їхні твори я читав тоді, непомітно розхитали будинок моєї віри і я витряс її порох з моєї голови. Я навіть би й не помітив цього, коли б про зміну цю не нагадала мені мачуха.

Одного вечора вона пильно на мене подивилась і сказала:

— Ти чому, Юрку, ніколи не хрестишся, коли сідаєш за стіл?

Ці слова мене вразили своєю несподіванкою, бо до цього часу я над цим не думав і не здавав собі справи, чи я ще вірю в бога чи не вірю, хоч у своєму

гурткові ми чимало кпили зі „старого“ Почервонівши, я відповів мачусі:

— Вибачте, я не помічав цього. Але, коли вже ви заговорили, то я скажу, що це зайва річ!

— Як, ти вже ото так начитався, що і в бога перестав вірити? А далі й нас перестанеш визнавати? Ні, вже коли ти в нас живеш і хліб наш Іси, то й роби те, що ми кажемо! Будеш сам жити, тоді хоч в магометани записуйся!

Це мені зайвий раз нагадало про те, що я не вільний, що я підлеглий, і в мені зараз же піднялось обурення. Встаючи з-за столу, я сказав:

— Не всякий, хто каже — господи, господи! — увійде до царства небесного. Це в євангелії сказано,— пояснив я. Не всякий, хто хреститься, є гарна людина. Можна й не хреститись і бути порядною людиною!

— Ти, я бачу,— втрутився в розмову батько,— дуже розумний став. А люди он розумніші за тебе, а до церкви ходять. А ти що за їден?

— То їхня справа!— і з цими словами я пішов до себе в кімнату.

Цей випадок призвів до того, що я мусів переглянути свої релігійні переконання.

Але коли я став думати про це, то побачив, що їх у мене немає, що все розвіялось, як дим. І тут же я вирішив боротись за свою духовну свободу. Проте, я за всяку ціну уникав сперечань на релігійні теми з своїми, бо все одно, здавалось мені, я їх не переконаю. Мачуха, бувало, гомонить, гомонить, батько їй притакує, а я собі мовчки слухаю, ніби не до мене мова, або намагаюсь швидше піти до себе; взагалі, я тепер став робити так, щоб як можна менше бути вкупі з старими. До церкви я уперто не ходив, моли-

тись не молився, чим надто засмучував мачуху; батько ставився до цього далеко спокійніше; у нього на це був чисто практичний погляд.

— Воно мені, говорив він,— не мішає. А як люди, так і ми мусимо робити!..

Зате далеко більші конфлікти виникали в мене через Марка Підопригору. Коли на мою дружбу з Михайловськими і, взагалі, на мої знайомства з інтелігенцією дивились не тільки співчутливо, а, навіть, пишались з цього, то проти Підопригори вони рішучо повставали. Я ж, після від'їзду Михайловських, у Підопригори часто бував і ми просиджували цілі ночі в розмовах. Марко Денисович, не зважаючи на те, що я був зовсім молодим, ставився до мене дуже тепло і прислухався до моїх слів. Безумовно, я був далеко розвиненіший, ніж він і всі його приятелі, що в нього бували. Отже я був за коментатора в питаннях, що були для них неясними. Іноді я приносив книжку і тоді ми читали. З другого боку, і Підопригора й інші впливали на мене іншим способом. У них я бачив тих реальних трудівників, що створюють усі цінності, в них утілювався для мене „народ“ Вони досить часто непоштиво висловлювались про наших слобідських крамарів, і тільки, може, з поваги до мене, не лаяли при мені мачухи й батька. Від їхнього впливу в мені почав викристалізовуватись той погляд, що, власне, мачуха й батько належать якраз до тих, проти кого я, як соціяліст, теж мусів боротись, бо вони живуть на чужий рахунок. Адже, думав я, коли революція станеться, коли у всіх відбиратимуть капітали, фабрики, заводи, крамниці, землі тощо, то відберуть і в них. Так воно, за логікою, виходило. Чи личить же мені користуватись цими нетрудовими прибутками, чи не суперечить це моїм переконанням?

А тут іще починав домішуватись і етичний мотив. Якраз цього часу я читав твори Толстого. Толстой впливав на мене патосом своєї критики існуючого ладу. У мене починала складатися думка про несправедність мого життя, про те, що я допомагаю мачусі обкрадати бідних, що торгівля—це звичайний прихований грабунок.

Незабаром після першого інциденту трапився другий. На цей раз почав розмову батько. В слободі група інтелігентів і передових селян вирішила організувати споживче товариство. В цьому активну участь брав і Підопригора. Я був цілком на боці ініціаторів; з другого боку, мені було відомо, що говорив і протилежний табор. Звістка про те, що статут товариства затверджено, викликала цілу бурю серед слобідських крамарів. Особливо репетував Малець.

— Як? — кричав він до селян: — Оті шарпаки хотять нас підрізати? Та не вірте ви їм, вони тільки гроші замошенничають! Товар замотають, а відповідати ви будете!

А в нашому таборі ця звістка викликала бурхливу радість, на кооператив покладались хто-зна які надії.

— Ну, тепер держись, Малець, ми тобі покажемо! — говорив Микола Ковтун.

На це мій дід Кирик, що також вступив одним із перших до товариства, відказував:

— Громада — великий чоловік! Громадою все поборемо!

А коли платив пай, то казав:

— Получай! Якщо не ми, то, може, хоч онуки наші покористаються з цього!

У нас удома теж тільки й розмови було, що про кооператив, бо він зачіпав нас безпосередньо, при

чому ні батько, ні мачуха не скупились на епітети на адресу організаторів товариства. Я мовчки все те слухав. Це, видно, дратувало батька. Одного разу, коли я мовчки повечеряв і зібрався вставати з-за столу, він сказав:

— Чого ж ти тікаєш так швидко? Ти б посидів з нами та побалакав, а то неначе чужий або квартирант. Ти ж книжки всякі читаєш, узяв би й нам коли-небудь щось розказав, що ти там вичитав!

— Те, що я читаю, вам не цікаве!

— Бач який ти! Як нам так і слова не хочеш сказати, а в Підопригори, кажуть, ти за головного оратора служиш!

Я мовчав.

— І чого ти туди ходиш? Найшов до кого ходити! Хто такий Підопригора? Ледар. Не було з нього ніколи хазяїна й не буде!

— Діло не в хазяйстві!

— А в чому ж? Ти от ходиш до нього, говориш з ним, а він нам ворог. А ти з нашим ворогом кумпанію водиш!

— Та чим же він вам ворог? Що він вам такого зробив?

— Ну, як же! Послухати його, так виходить, що в нас все треба забрати! І хто говорить? Майстеровщина якась!..

Я тільки посміхнувся на ці слова. Сперечатись з батьком я не мав ніякої охоти.

— Тепер от цю потребилівку затіяли! Ну скажи, яка користь з неї буде і кому? Зібралось кілька мошенників і каламутять людей!

Тут я спалахнув.

— Ваш Малець більший мошенник! — крикнув я.

— Який же він мошенник? Чоловік нажив собі добро своїм горбом, а ви його на глум підіймаєте. Що ж він, по-вашому, обікрав кого, чи вбив?

— Він таки й краде. Щодня краде!

Батько здивовано подивився на мене, нічого не розуміючи.

— Цебто, як краде? — перепитав він.

— А так, що всяка торгівля є крадіж! — випалив я.

— Цебто виходить, що ми теж крадемо? — спитала мачуха. — Добре ти нам дякуєш, синку, за наш хліб-сіль. Не чекала я цього від тебе!

Я побачив, що зайшов далеко, хоч, по суті, сказав те, що думав.

— Я не кажу, що ви крадете, або Малець краде, як то робить звичайний злодій, — почав я виправдуватись, — але і ви, і Малець, і багато інших живете з того, що привласнюєте частину чужого заробітку, а сами нічого не робите. Правда, не можна рівняти вас і Мальця на один копил, бо ви хоч трохи сами робите, а він нічого не робить. У нього працюють прикажчики, наймити, він живе зиском з капіталів, наживши їх тим же зиском та ошуканством. Ось чому й говорять про тих, хто живе з праці других, що вони крадуть. Вони обкрадають своїх робітників! — пояснив я.

Але вони не розуміли мене. Це так суперечило їхнім усталеним поглядам, що казати й думати так, як я думав, в їхніх очах було повним безглуздя. Адже ж такий був порядок! І людей, що мали торгівлю або підприємство, не тільки не зневажали, як злодіїв, а, навпаки, вони користувались загальною повагою. І чим у людини було більше грошей, чим більшу хто мав торгівлю або чим більше у нього було робітників, тим вище ця людина стояла на соціальної драбині,

І навпаки, в кого не було грошей, хто не мав нічого, того й за людину не мали. Як же цей, здавалось, одвічний порядок можна було помирити з тим, що я говорив? Чи само життя не було проти мене? Ніяк не можна! Тому цілком природно, що батько поставився до моїх слів як до якоїсь дурниці.

— Ти просто начитався усяких книжок і починаєш говорити вже ка-зна що! Ти б ото менше читав, а більше діла пильнував, а то он мати скаржиться на тебе, що ти ніяк не хочеш у крамниці сидіти!..

— Якби товаришував з путящими людьми, то й не говорив би такого. А то тиняється бо-зна з ким, то і сам такий стає! — додала мачуха.

— А чого ж я такого поганого навчився? Що я, горілку п'ю, лаюся погано, чи кривджу кого, що ви мені докоряєте?

— Та ні, ніхто цього не говорить! — відповіла вона. — Всі кажуть, що ти гарний хлопець. А все ж я не хотіла б, щоб ти ходив до Підпоригори. Нічого тобі там робити, не товариш він тобі! — закінчила вона розмову.

Це була друга сутичка, а далі почалися інші і щораз гостріші. Я не поступався ні на крок, а вони вимагали від мене зречення своїх поглядів, визначали, до кого я мусів ходити, намагалися мене збити різними спокусливими пропозиціями, мучили мене допитами про те, як я дивлюсь на ту чи іншу справу, на ту чи іншу річ. Іноді це набирало характеру дискусії, і я говорив гостро й твердо, викладаючи перед ними свої погляди.

Звісно, що говорив багато непотрібного й неправильного, чим засмучував батька й мачуху ще більше. Дійшло до того, що мені поставили вимогу, щоб

я порвав стосунки з Підпригорою. Я категорично відмовився це зробити. Конфлікт наростав.

Але я не мав злого почуття ні до батька, ні до мачухи. Я розумів, що їхнє бажання відірвати мене від моїх друзів виникало з турботи за моє майбутнє, що все це було продиктоване добрими намірами. Ніхто з них не бажав мені зла, і від цього ставало ще більше боляче. Я їх обох поважав. З другого боку, мої переконання неминуче вступали в непримиренний конфлікт з їхнім світорозумінням, отже порозумітись ми ніяк не могли, бо стояли на діаметрально протилежних поглядах і говорили зовсім різними мовами. Вихід був один: — або я мусів скоритись і пристати до поглядів Мальця, батька, мачухи, чи принаймні удавати, що їх поділяю, або мусить статись повний розрив. Поскільки я не мав нахилу до згоди і виявляв упертість, лишався тільки другий вихід. Розрив! Але тоді я про нього не думав, принаймні, не відчував, що він наближається. Думка про це прийшла потім.

XIV

Розповідаючи про все попереднє, я намагався накреслити коло моїх духовних інтересів і тих ідей, серед яких я жив і що мене в той час полонили. Але мої погляди не були усталені, вони часто мінялись. Колиб я мав правильне виховання, то, можливо, цього б не було. Я ж розвивався сам, на книжках, всяку нову ідею я ковтав і вона вже потім сама собі шукала місця серед усіх інших, що я їх раніш заховав у свій духовний арсенал. За останній рік мого життя в мачухи в мені відбулася дуже різка переміна, що примусила мене почасти переглянути і мої дотеперішні погляди. Зміна ця залежала від багатьох впливів: перше — Толстой з своєю філософією; друге — Ібсен; і третє — ті твори, де на перший плян висувалась і взагалі виспівувалась сильна індивідуальність. Як не були закрашені мої погляди в соціалістичний колір, все ж соціалізм я розумів не зовсім ясно. Я приймав його як прийдешню форму життя, але як дійти до соціалізму, який правдивий шлях до нього, я цього твердо не знав. Спершу я ніби знав, що шлях цей — революція. Так вчили мене і деякі книжки, що я їх читав, і ті розмови, що я їх чув. Повстати й скинути владу капіталу, розтрошити панівні класи, — ось який був лямбда мотив наших розмов. Толстой не сприяв цим настроям. Він, як тепер кажуть, розмагнічував мене. І в мені боролись два

погляди: перший — іти до кращого життя через своє особисте внутрішнє удосконалення, — мовляв, коли всі так робитимуть, то незабаром наступить царство боже на землі; другий — це плекання в собі сильної індивідуальності, що стає вищою над юрму, над маси, що веде ту масу за собою. В першому випадкові переважну роль відігравала проповідь і особистий приклад у другому, — сильна особа, герой, надлюдина, що підкоряла собі маси і вела їх за собою до Ідеалів, нею утворених. Здійснюючи їх, вона тим самим підносила людство на вищий щабель.

Спершу переважав у мені культ дужої особи, що нібито творить історію; інакше кажучи, я стояв на ґрунті ідеалістичного розуміння історії і розвитку людства. Я сам увесь час прагнув стати такою сильною індивідуальністю і за всяку ціну ввійти до Пантеону людей, що йому, як мені здавалося, належатиме майбутнє керування світом. Але моїми ідеальними героями були зовсім не великі завойовники, як, наприклад, Олександр Македонський, Юлій Цезар чи Наполеон; не були це й соціяльні реформатори, що часто - густо будували, як мені здавалося, свої утопії на піску. Люди науки, — ось хто були моїми героями. Звідси висновок: не революція, а наука — ось той шлях, що ним мало йти людство до свого щастя; таким, в основному, був мій погляд щодо перебудови світу. Не революціонери, не соціяльні реформатори, не політичні партії перебудують світ, а перебудують його вчені і створюють, кінець - кінцем, соціяльну гармонію. Отже треба вичікувати й терпіти, бо всякий новий науковий винахід, кожна нова машина цю безкровну революцію наближають. Читач може бачити, що Америки я тут не відкрив, а теорія поступовости і віра

в науку, як всезагальну панацею від усякого соціального лиха, є старою, як світ, і її залюбки проповідують реакціонери і ретрогради всіх мастей. Я й не здогадувався тоді, що за півсотні років до мене геніяльний розум Карла Маркса уже дав цілком наукову теорію перебудови світу і накреслив той шлях, що ним людство мало йти до соціалізму. Звідси можна бачити, що я не знав найголовнішого.

Проте, цей погляд склався в мене не відразу, він тільки тепер остаточно більш-менш оформився. Але він визначив і мій життєвий шлях. Я зовсім не думав до смерті просидіти за прилавком крамниці; цей Ідеал ніскільки мене не приваблював. Саме тепер я найдужче відчував задушливу атмосферу Буданового подвір'я і в мені міцніла думка кинутись у вир життя і самому пробити дорогу. Як це зробити, я точно не знав, я був лише певний того, що вперта і не без талану людина може досягти всього. Певної програми вчинків у мене не було. Тільки б вирватись, думав я, а там життя підказало б, якою дорогою йти. Треба бути тільки сильним і упертим.

Мені здавалось, що своєю вдачею я належав якраз до категорії сильних індивідуальностей, відзначених долею і покликаних щось зробити для історії. В це я непохитно вірив. Вірив я і в те, що якимось та осягну я вищу науку, бо без освіти й без науки я не мислив собі широкої діяльності. Я гадав, що, сидячи десь у кабінеті, я обдарую світ чимось таким, що мене будуть славословити наступні покоління.

Наука була моя єдина релігія, і я твердо вірив, що саме вона покликана визволити людство з-під ярма визиску, нужди, неправди і приведе до царства свободи, дасть радість життя і повну рівність. Книжки давали

мені тисячі прикладів того, як виключна індивідуальність, щедро обдарована, осягнувши науку навіть за несприятливих умов, робила переворот в якійсь галузі знання, що мав колосальні наслідки для людей. Поступ людства мені малювався хоч і важким, але рівним шляхом, що піднімався все вище й вище, а перед величчю, філософи, поети, письменники, великі альтруїсти. Імена Греції і Риму, старої й нової історії, всі, хто хоч щонебудь вкладав до скарбниці світової культури й науки, були для мене священними, вони ж були для мене і дороговказами. Я не розумів тоді ясно класової боротьби, хоч, може, підсвідомо і відчував її. Великі історичні катаклізми і зрушення, як от загин Римської імперії, реформація, англійська і французька революція,— здавались мені швидше боротьбою ідей. Боролись ідеї, а не люди, не класи,— а людей я розцінював відповідно до того, чи вони були за прогрес, чи проти прогресу. „Сини сонця“ й „сини темряви“— так я поділяв людей. Моя власна (чи може, чиясь, а я її тільки запозичив) теорія перебудови світу полягала в тому, що треба перевиховати людей, просвітити їх світочем науки,— ідея знову ж стара як світ,— і тоді соціалізм сам спуститься на землю і запанує по всій землі, бо багаті сами відмовляться від своїх багатств, а дужі від своєї влади. Звідки могла з'явитись у мене така думка? Може це трапилось тому, що я читав і користувався здебільшого книжками, де не було й натяку на класову боротьбу, і я зовсім мало знав і мало читав про історичну роль пролетаріату.

Для мене існували багаті й бідні, можновладні й безсилі, що плазували в поросі життя. Багатство і владу я ненавидів. Я бажав рівності, я бажав знищення багатства, я бажав, нарешті, щоб людство злилося в

єдину сім'ю, в один великий колектив, де б наука домінувала над усім, де б усе велось за науковими досвідами і вказівками Всесвітньої академії вчених.

Одночасно, як я вже сказав, я мало вірив у методи примусової перебудови світу, іншими словами — я відкидав війну і революцію. Читач бачив, що з Пантеону великих людей я виключив Юлія Цезаря, Олександра Македонського й Наполеона. Людське життя кожної особи було для мене святим. Єдину жертву я визнавав — це жертву заради науки.

Така була сума моїх поглядів. Чого в ній було більш — толстовства, наївного й нестрашного анархізму, чи просто пацифізму, — не знаю. Коли тепер я це все собі пригадую, тільки хитаю головою. Або, наприклад, на чому ґрунтувалась моя віра в те, — а цьому я твердо вірив, — що я покликаний у житті відограти видатну роль? Чим пояснити таку певність? Але я готувався до цього і гарячково працював над першою частиною свого пляну, щоб мати якесь свідоцтво в своїх руках, що стало б мені за перший шабель до успіху і до слави! . .

Однак події пішли зовсім не так, як я думав. Незабаром трапилось дещо такого, що зовсім перевернуло моє життя. Хто читав уважно те місце, де я розвивав свої думки про кризу переходового віку кожного з нас, той міг зрозуміти, що першим приводом до цього мусить бути жінка. Я тут не можу себе виставляти аскетом, що, крім свого ідеалу і своєї мети, нічого не хотів знати. Від деякого часу мене все частіше й частіше стала бентежити фізіологія. Я іноді ловив себе на думках, що викликали в мені сором; я боровся проти них, але цілком побороти не міг. Ворог сидів міцно, і з першої ж придатної нагоди відновляв свій

наступ. Одно слово, в мені прокинувся потяг до жінки. Якби я жив в іншому оточенні, якби мене хто відтягав від цього, то це неминуче трапилось би далеко пізніше і не в такій формі. Якби, скажімо, була близько Пума, до якої я відчував таку ніжну симпатію і яка ставилася до мене як сестра, то ця дружба, я певен, розряджувала б те напруження, в полоні якого я тепер постійно перебував. Пуми не було, і те неминуче-прийшло і прийшло швидше, ніж я сам гадав.

Я пам'ятаю той вечір так ясно, ніби це трапилось вчора. Були саме різдвяні свята. Батько з мачухою пішли кудись у гості, а вдома лишились я і наша чи то наймичка, чи то нахлібниця — Катря, молода салдатка і далека родичка мачухи. Надворі вже сутеніло і в хаті все потонуло в присмерку. Я сидів за столом перед розкритою книжкою, а Катря топила соломою грубу. Відблиски вогню бігли по стінах і тіні скакали в якомусь чудному танку. Було тихо. Ми не розмовляли. Потім я без всякої затаєної чи то зарані розрахованої думки, узяв стільця і підсів ближче. Мене просто зацікавила гра вогню, ті зміни його, що виникали на одну мить і зараз же зникали: солома ясно спалахувала, від чого вся кімната наповнювалась сяйвом і спекою; потім жеврів червоним жар, по ньому бігали сині язички вогню; далі все швидко вкривалось сивуватим попелом. Ось це мене тільки й цікавило, і я пильно стежив за цими контрастами. Пригадую, що дивлячись на вогонь, у мене промайнула думка:

— Так і життя людське. Помалу розгорається, потім спалахне, і врешті, дим, небуття, ніщо!..

І тут мій погляд упав на Катрю. Не скажу, щоб я її до цього часу не знав чи не бачив. Вона жила в нас давно, і я бачив її щодня. І наші взаємини були рівні,

спокійні, вона заходила у всякий час, і вдень і вночі, до моєї кімнати, і в мене ніколи не з'являлось якоїсь особливої думки про неї. Можливо, що це було через те, що я жив серед неземних жінок, що про них вичитав з книжок, можливо, що я просто до неї звик, як звикають до всякої хатньої речі.

На цей раз чомусь сталося не так. Я вперше піймав себе на тому, що Катря не погана з себе, що в неї гарна лінія шиї, повновиде лице, рівний ніс і спокійні, замріяні очі. У виблисках вогню її обличчя мінилось,— воно то ніби займалось вогнем, то блідло, то закривалось тінню, і тільки очі свіtilись.

Мій погляд простежив лінії її постаті від плечей аж до міцних стегон. Груди в неї були закриті, але мені уявилося, як вона входить в одній сорочці, з-під якої пнуться тугі груди.

Раз ставши на цей шлях, моя уява розгоралась. Пам'ять перебирала, виймала звідкілясь ті хвиливі вражіння, що колись механічно відкладались у пам'яті і тепер впливали. В цей момент я був схожий на ченця, якого спокушає сатана.

Щоб заспокоїти себе, я запалив цигарку,— даремно. Кров починала в мені шумувати, солодко приливаючи до серця, губи стали сухі, в мозок увійшла отрута і запалила всього мене бажанням. Це настільки мене збентежило, що я хотів підвестись і піти, але я відчув, що не маю сили цього зробити,— ноги не слухались. Тоді я в думках спробував вилаяти самого себе і протестувати проти цього гострого, бруталного і зовсім небажаного втручання природи. Я, здається, навіть пригадав якусь книжну сентенцію, але це мене ні скільки не заспокоїло. Вчені, моралісти, філософи,— все це кудись відступило в безсиллі. Я був налитий ніби оливом.

Це була мовчазна внутрішня боротьба. Але моє хвилювання, очевидно, передалось і Катрі, бо я бачив, як паленіло її обличчя. А може то був тільки відблиск вогню? Вона звела на мене очі, в яких полуменів вогонь, і спитала:

— Може самовара наставити?..

Я похитав головою,— не треба. В грубі дотлівав огонь. Вона зібрала останню соломку й сунула до груби. Солома спалахнула, в хаті ясно засвітилось і потухло. Стало темніше, ніж досі. І тут я відчув, як щось гаряче й темне залило мені мозок. Я, не здаючи собі справи, що роблю, нахилився і впився поцілунком в Катрину шию.

Вона рванулась і штовхнула мене в груди. На мить передо мною блиснули її великі, трохи злякані очі. Я вхопив її і почав жагуче цілувати. Вона мляво опиралась, потім якимось пружнисто вирівнялась і не поцілувала, а вкусила мене за губи.

Ще й тепер, коли я пригадую цей випадок, мене бере сором. Я зовсім не хочу себе виправдувати, бо сталось те, що мусіло статись. Не була б Катря, то була б якась друга. І тільки й того, що Катря в цей момент опинилась ближче всіх біля мене. Про кохання, в звичному для нас розумінні цього слова, тут не було й мови. Але коли я згадую Катрю, то в мене завжди зринає якимось тепле чуття до неї. Уже в перші хвилини, коли ми опам'ятались, в ній прокинувся той жіночий материнський інстинкт, якого ми, чоловіки, часто не помічаємо й не цінімо в жінці і який дає таку силу й привабливість жіночій ласці.

Катря тихо перебирала моє волосся й говорила, трохи розтягаючи слова:

— Юрчик, дивлюсь я на тебе й дивуюсь. Такий ти завжди сумний та похмурий, що аж жалько тебе стає.

Зроду б не подумала, що ти такий палкий.— Вона на хвилину замовкла.— Тебе всі вважають за гордого. А я знаю, що ти добрий і що ти всіх людей жалієш. Почнуть тебе лаяти вдома, а я сидю сама собі й жалію.— Вона знову затихла на кілька хвилин, а потім вела далі:— Я все чула, як ти сперечався з батьком та мачухою!

Вона лоскотливо засміялась, притиснулась до мене й сказала:

— Часом хотілося от так підійти до тебе й пожаліти, як свою дитину!

Вона поклала мою голову собі на груди і тихо колисала.

— У тебе не було дітей?— спитав я.

— Ні. Чоловік мені трапився недотепа. Не встигли побратись, як уже почав бити. Як узяли в салдати, то я аж зраділа. А буває так, що й пожалію за ним!

Може і мені вона віддалась тому, що жаліла. В житті потім я багато зустрічав таких жалісливих жінок, що своєю ласкою скрашували іноді моє самотнє й суворе життя.

Так увійшла в моє життя жінщина. Ми мусіли бути обережними, зустрічалися крадькома і на короткий час. Зовні в нас нічого не змінилось, Катря ні єдиним рухом не виказувала того, що між нами трапилось. Тільки іноді, коли вона була трохи знесилена моїми пестошами, тихо нашіптувала мені на вухо:

— Юрчику, Юрчику, як би я хотіла від тебе мати хлопчика. Такого кучерявого, як ти. Поки й помру, буду згадувати про твою до мене ласку велику, про твою добрість, милий!— І, зідхнувши, додавала:— Тісно тобі тут. Гірко. Чує моя душа, що ти скоро

покинеш нас. Ти болієш за людей. Ти підеш, як Олексій, божий чоловік. Втечеш від багатства, від розкошів. А я цілуватиму слід твоєї ноги. Ти нас, простих людей, захищаєш!

А в мені, справді, весь час клекотіла буря. Мої сутички з старими ставали все гострішими, ми все більше і більше говорили одне одному прикrostів. І що більше ми говорили, то більші були наші розходження, то глибше виростала між нами прірва. Я гарячково шукав виходу. Що робити? Куди йти? Мене почали попрікати шматком хліба, мені ставили за приклад моїх однолітків, що слухають батька - матір, роблять те, що їм накажуть, і не мають ніяких фантазій. Ставлення мачухи до мене почало мінятись. До цього часу вона не виявляла до мене в усякім разі ніякої ворожости, а тепер починались довгі рахунки: та ми ж тобі ісправляємо, та ми ж тебе і годуємо, тати ж у нас і живеш, як у христа за пазухою, чого ж тобі ще треба? Чому ми ніколи не чуємо від тебе привітного слова? Ти й на людей не дивишся, он і з тим і з тим не здоровкаєшся, а вони ж люди поважні і можуть нам колись і в пригоді стати. Бували й сльози. А все через те, що я хотів жити і думати не так, як усі.

Слухати ці балачки для мене була справжня мука, я почав уникати обідати разом, а вечеряти ніколи не вечеряв. Катря дещо приховувала для мене і приносила мені до кімнати.

— Знову посварились? — питала вона, коли бачила мене особливо похмурим.

Я махав рукою: мовляв, це вже тепер звичайна історія.

Все це довело мене до того, що в мене почала з'являтися думка про самогубство.

— На якого чорта жити,— думав я,— коли отак тебе пиляють щодня? Хіба не все одно померти в вісімнадцять років чи в вісімдесят? Один кат!..

На щастя, ці думки не на довго мене опали.

— Тікати, тікати! — думав я.— Тікати світ за очі!.. Хай буде голод, холод, важка робота,— все одно!.. Тільки не тут!.. Інакше я загинув!..

Порадитись було ні з ким, я навіть Катрі не казав про це нічого, та й самі наші взаємини з Катрею завдавали мені не меншої муки, бо я часто почував себе перед нею останнім мерзотником. І ось у такому духовному роздвоєнні я схопився за думку написати листа до Л. Толстого. Хай яснополянський мудрець, думав я, допоможе мені і відповідь, що мені робити. Я описав йому весь свій душевний стан, сказав, що хочу покинути рідну стріху батьків і піти в широкий світ, бо я вважаю за ненормальне далі жити за рахунок мачухи і наприкінці прохав дати мені пораду, чи правильно я роблю. Цілих два тижні проминуло для мене в великій тривозі,— аджеж я звертався до такого великого авторитету! Нарешті відповідь прийшла. Вона була коротка, в ній було всього кілька рядків. Яснополянський мудрець відписав мені так:

„Коли ви хочете морально стати вище за тих, хто вас оточує, то я вам не раджу кидати ваше звичне оточення. Постарайтесь і сами перемінитись і їх переконати у гріховності того життя, яке вони провадять. Лев Толстой“.

Я довго думав над цими словами. Ні, вони мене не задовольняли! Лишитися тут, коли ставало нестерпно душно, коли мене, а про це вже в мачухи прохоплювались слівця, одружити хочять і тим самим навіки відрізати мені шлях, що я собі його накреслив,— ні, цього не буде! Тікати, тікати, тікати!..

Легко було сказати — тікати. Але як його зробити? І я почав обдумувати це. Вся біда моя була в тому, що я не знав жадного майстерства, і тут я вперше пожалкував за слюсарством. Учився б далі на слюсаря, тепер би я і не вагався. А без майстерства, що я маю робити? Я не такий був наївний, щоб не розуміти, що самими ідеями не проживеш, що доведеться працювати. А як же бути з моєю програмою, що я її уклав, що буде з моїми плянами про славу діяльність на користь людству, що буде з мріями про кар'єру великого вченого? Правда, думав я, можна „опроститись“, як це радить Лев Толстой, одружитись, наприклад, з Катрею, перейти жити до нашої старої хати, узяти землю, що на мене припадає, і почати хазяйнувати. Звичайно, і за такого стану, міркував я, теж можна чимало користи зробити людям, але я відчував, що це мене незадовольнило б. З'являлись думки й про те, що треба кинути все, піти до міста, стати на якусь роботу і, таким чином, одним ударом з усім цим покінчити. Одно слово, — були сотні плянів, але зупинитись я не міг ні на одному. Від цього мій психічний стан був пригнічений, мене розривали суперечності, я соромився свого зв'язку з Катрею, мені остогидло все. Цілими годинами я обмірковував ситуацію і всюди натикався на безліч труднощів.

Разом з тим я мусів виконувати і свої щоденні обов'язки. О четвертій рано вставав і йшов до крамниці, торгував, балакав з людьми, важив, міряв, обідав. Тільки вечорами я йшов до садка, сідав і думав. Зрідка сюди приходила Катря, і я мовчки приймав її у свої обійми. Часто вона довго дивилась на мене й питала:

— Чого ти такий сумний?

— Так.

— Ні, ти щось надумав, я це бачу. Але я така дурна, що нічим не можу тобі допомогти!

Я мовчав.

— Може я тобі надокучила? — питала вона сумно.— Коли хочеш, я не буду тобі надокучати! — додавала вона.— Он мачуха вже шукає для тебе жінку. Одружися, візьмеш за себе молоду, і тоді тобі буде гарно. Я нічого не маю проти. Я багата тим, що ти мені дав!

— Хай мачуха що хоче думає, але те навряд чи буде!

— Хіба так? Це правда, ти ще молодий, нащо тобі себе зв'язувати!

— Тут щось іншого, Катре!

— Я тільки бачу, що ти нудишся. Ти зовсім останніми днями засумував. І я боюсь.

— Чого?

— Не знаю. Мені тебе жалько-жалько стає. Ти такий хороший, такий добрий, а тебе щось мучить. І ти собі місця не знаходиш.

Я й сам собі добре не здавав справи в усьому цьому. В мені зринали якісь неясні почуття, щось тягло мене з дому. Куди? Геть на простір, на люди. Мені здавалось, що як покину я Буданове подвір'я, як порву відразу всі зв'язки, тоді розв'яжуться всі вузли, всі суперечності.

Весна цього року була тепла та пишна. Сади густо цвіли. Цілі ночі пересвистувались солов'ї. Вулиця співала дівочими голосами. По темному оксамитові неба слався Чумацький шлях. На' левадах здіймались білі тумани, рожевіючи в проміннях ранку,— часто сонце заставало мене перед відчиненим вікном.

І одної ночі в мене якось відразу зросла рішучість. Ніби відповідаючи на чийсь дужий поклик я сказав:

— Іду!..

Тихо підвіся, вийняв пару білизни і зав'язав у хустку. Потім найшов чоботи, старі штани, піджака і обережно передягнувся.

Сів на стільці і востаннє оглянув кімнату.

— Треба щось написати! — подумав я, а то буде переполох!..

Я вирвав листок паперу із зошита і написав кілька слів. Останні слова я писав із затуманеними очима. Стримуючи себе, щоб не розридатись, я навшпиньках пішов з хати. Коли проходив через Ідальню, батько прокинувся і запитав:

— Хто там?

— Це я.

— Чого ти й досі не спиш?

— Еге. Я піду на двір, посиджу трохи!..

Я вийшов і кілька хвилин посидів на ганкові і подумав, що за мною вийде батько. Упевнившись в тому, що він спить, я пішов до хвіртки, рішуче її відчинив і ступив на вулицю.

Так пішов я в світи.

ЧАСТИНА ДРУГА

Ой, послалась доріженька
В далечінь...

Народня пісня

I

Зараз весна, перед моїми вікнами виструнчилась у білому вбранні вишня. На дворі буяє день, якое по-молодому світить сонце, над землею блакитне склепіння неба, в повітрі брешуть бджоли. Десь із городу долинає пісня: чистий, дзвінкий дівочий голос високо виводить слова; мені чути, як вулицею проїждять селяни в поле, торохтять вози, а бронзові постаті дядьків вітають один одного.

Весна завжди викликає в мені неясну тривогу. З весною оживає життя, і в нас тоді зриваються нові бажання, вириваються призабуті спогади. Я кладу перо і замислююсь. І передо мною довгою низкою, чудним плетивом починають проходити давні події й люди. що з ними доля мене якое там зв'язувала. Життя, як клубок ниток, розмотується, постать за постаттю, подія за подією, з'являються, щоб на одну мить освітити якийсь темний куточок пам'яті, щоб потім знову зникнути в небуття. Так силою своєї уяви я на якусь мить знову їх воскрешаю, примушую діяти, скільки мені треба, і тоді наказую їм зникнути, щоб уступити

місце іншим. Так триває кілька годин. Потім я знову беру перо й пишу.

Я кінчив на тому, як однієї весняної ночі, молодим парубком, покинув я батьківську стріху, таємно, наче злодій. Я намагався, як лиш умів, психологічно пояснити, що саме штовхнуло мене на цей вчинок. Не знаю, чи переконав я читача в тім, що для мене не було іншого виходу. Передо мною були два виходи: або я повинен був і надалі жити в мачухи і бути засудженим на нидіштя, або зробити рішучий крок, щоб розірвати павутиштя, що мене повільно облутувало, і самому пробитись на поверхню життя. Я міркував так: краще загинути в боротьбі за життя, чим бути ним роздушеним, бо я відчував, що я здатний на краще, ніж плодити дітей і бути власником бакалійної крамниці. Я ніколи не шкодував, що так зробив. Життя завжди мене вабило, але життя повнокровне. Я мріяв про красу життя. Правда, з роками змінювалися мої життєві ідеали, але снага за життям ніколи мене не залишала, вона живе в мені й тепер. Більше того, що далі я живу і пізнаю життя, то воно мені багатшим і багатобарвнішим видається. Отже, хвала життю!

Що з того, що життя часто нагороджувало мене стусанами, давало мені, „підніжку“ і то саме тоді, коли, як мені здається, я наближаюсь до мети. Що з того? Все ж таки були радости, була боротьба, були поразки, але були й перемоги.

Я любив життя. Я жадібно тягся до його повного келиха. І не моя була провина, що там часом було гірке питво. А гіркого було чимало! Але я приймав і це.

Я намагався розповісти, як розвивались мої погляди. Читач міг бачити, що в них пераважав культ дужої особи, що нібито творила історію. Я сам увесь час

мріяв бути такою вищою особою. Згодом склався в мене свій власний ідеал, правда, в неясних контурах, того, що я мав робити в майбутньому. Шлях до того був один: осягнути науку. Я розумів, що для талановитої й упертої людини після закінчення школи відкривались широкі обрії. У мені були героїчні мрії. Своєю вдачею, так мені тоді здавалось, я належав до тієї категорії людей, що, будучи озброєні наукою, творять різні системи, що потім могутньо впливають на світ, змінюють людські взаємини, ведуть людство до щастя. Отже, можна сказати, що я готувався служити людям, боротись за їхнє щастя, а що наука була тоді моєю єдиною релігією, що я тоді непохитно вірив, що саме вона покликана визволити людство з-під ярма визиску, нужди, неправди і запровадити на землі царство свободи, радість життя і цілковиту рівність, то й служення те людям я уявляв для себе, як наукову роботу. До певної міри, це була одна із моїх чергових фантазій, сам такий погляд на роль науки цілком помилковий, але, повторюю, передо мною стояли вичитані з книжок тисячі прикладів, як історична особа, як людина виключних здібностей робила переворот і, як мені здавалось, повертала історію в інший напрямок. Не моя була провина, що книги давали мені неправильне уявлення про історію людства.

Поступ мені малювався тоді як тяжкий, але без глибоких вибоїн, шлях до нового царства свободи; іншими словами, я був еволюціоністом; вирішальну роль в формуванні цього світогляду відіграли Дарвін і Спенсер. Але вже в ці роки я був переконаним соціалістом, тільки мій соціалізм був якийсь неясний, невиразний, і чого в ньому було більше, — утопії, незрілих думок чи просто запозичених чужих ідей, не можу тепер ска-

зати. Я вже згадував, що для мене існували багаті й бідні, можновладні й безсилі люди, що плазували в поросі життя. Я бажав рівності, я бажав знищення багатства, я бажав знищення всякої влади, я бажав, нарешті, — щоб людство злилось в одну сім'ю, у великий колектив, де б наука домінувала, де б все відбувалось і будувалось за вказівками Всесвітньої академії вчених.

Наука, а не революція, покликана перебудувати світ і обернути нашу планету на рай, — ось друга основна концепція моїх тодішніх поглядів. Революція, як і війна, здавалось мені, не можуть привести людство до всезагального щастя. Підкреслюю, єдиний можливий і правильний шлях до того майбутнього щастя я мислив собі тільки через поширення знань, тільки через науку, що давала в руки людей могутню зброю для опанування природою. Перемога над природою, думав я, можлива тільки за допомогою науки. Наука висуває перед людством все нові й нові завдання, завдання грандіозного, всесвітнього значення. Щоб їх здійснити, потрібні зусилля не одного якогось народу, не однієї держави, а зусилля всіх людей. І тому наука, думав я, кінець - кінцем, змете кордони, ліквідує окремі держави, знищить класи й стани і поволі приведе людей до єдиної організації, єдиної культури, єдиної мови. Цю ж єдину організацію я мислив як організацію соціалістичну.

Отже я мріяв про видатну роль в житті, про провідну роль. Але моєю колосальною хибою було те, що я не мав ні правильного виховання, ні певних знань, ні якоїсь професії. Тікаючи з дому, я зовсім не знав життя, вірніше, я знав його з книжок. Вони справляли на мене непереможний вплив, я їм багато чим завдячував, але через них я пережив і багато розчарувань.

Розуміється, описуючи своє життя, я міг би себе виставити якимось аскетом, людиною, що, крім свого ідеалу і своєї мети, нічого не хотіла знати. Насправді, було далеко не так, аскетом я ніколи не був і своїм ідеалам я часто зраджував. У мені завжди боролось дві вдачі: одна, я назвав би її аскетичною, що прагнула до самообмеження, певного офірування самим собою во Ім'я мети, друга — живорадісна, весела, що вимагала повнокровного життя, що прагнула випити келих життя до самого дна. Не треба забувати, що я був молодий, дужий, і що життя ставило мені вимоги досить настирливо.

Я наближаюсь до найтяжчої і найскладнішої частини свого оповідання. Я хотів би бути цілковито об'єктивним і розказати просто й ясно про той період життя, коли я ходив по світах і про такі події, що їх ми здебільшого чомусь соромливо замовчуємо. В моєму житті були молодечі пориви, але було багато й провалів і падінь, за які я й досі червонію і дорого б я заплатив за те, щоб їх не було зовсім.

Чи можна мене було назвати мрійником? Так, я був мрійником, я плавав у мріях, а життя давало іншу науку. Я пережив багато. Лежав у гавані в Новоросійському, блукав по прибережних пісках Волги, жив у степах Самарщини, працював у глитаїв за наймита, то знов топтав вугляний порошок у Юзівці, то слухав в одному із Сонгородів, серед мішанського провінціального болота, балачки про чисте мистецтво, про красу Бальмонтової поезії, про Блокову „Прекрасну даму“, про те, які прегарні лінії тіла у Ганни Михайлівни і як вона може вимучити за ніч найдужчого мужчину, — про нікчемні романи, про брудне кохання, брудні душі й драми.

Ось вони, всі ці люди й людці, що я проходив повз них, що я здибався з ними, стоять передо мною, і я пильно вдивляюсь в їхні душі.

Мої спогади спускаються нижче, в халупки, в підвали, в бідні робітничі квартири, і там моя душа відпочиває. Ось Зайцев, прекрасної душі людина; ось Іван Семенович, строгий і суворий проповідник соціалізму; ось Марко Підпригора, наївний мрійник про майбутнє щастя людей; ось Карпо Гаврилович, колишній коробочник, що змріяв своїми ногами мало не всю колишню Росію, цинік, що ставився з презирством до жінки, п'яниця, нікчемна душа, а він щоразу плакав, коли йому читали якесь жалібне місце з книжки. Ось шахтар Степан, родом з Полтавщини, що підтримав мене в одну з найскрутніших хвилин життя. Ось стара бабуся, Марія Гаврилівна, що взяла мене голодного й холодного з вулиці, і знову вдихнула в мене надію. Ось її син Порфир, якому я так багато завдячую. Скільки їх було, тих зустрічів! І всі ті люди, до певної міри, впливали на мене в той чи інший бік, від кожного я брав якусь частину і ніс із собою у далеку життєву мандрівку. І ще одно було в мене, що я переніс через усе. Я ніколи не любив білих, випещених' рук, не любив дармоїдства, не любив легкодухих.

Героїзм в усіх своїх виявах завжди захоплював мене. Я пам'ятаю, що я без сліз не міг читати „Севастопольських оповідань“ Л. Толстого, — повість страшну й величну про простих людей. І часом мені самому хотілося бути таким непомітним героєм, зробити своє маленьке діло й зникнути з землі.

Пам'ять плете чудне плетиво спогадів. А перед вікном, вся в білому, як молода, стоїть вишня. І гудуть бджоли.

Дужо зідхає земля, налита творчою силою. Природа розцвітає знову, юно-молода, повна сил. Людина ж тільки одна з істот, що для неї закони природи обов'язкові.

Хіба можна розповісти про ті переживання, коли ви йдете сам один широким степом, не відаючи того, де ви переспите і що вас чекає завтра або через годину?

Навколо хвиляста рівнина, закутані млою далекі могили, лет степових орлів, гамір тисяч невідомих істот, море соняшного світла, блакитна безодня над головою,— і ви один серед цілого світу.

Таке чуття, мабуть, переживали всі мандрівники, що їм було тісно в рямцях звичайного і які тікали в невідомі краї, щоб знайти спокій своїй душі, задовольнити жагу знання і заспокоїти свою невпокійну натуру. Що важать тисячі страждань проти досягнутої мети?

І ви йдете в невідоме. Але ось щось торохтить на степовому шляху; ви озираетесь і бачите гарбу на високих колесах, на ній суворого дядька, а з-за його спини визирає дівоче обличчя з рум'яними устами, в які вправлено перли.

— Здоров, хлопче! Куди бог несе?

— Доброго здоров'я! В світи, дядьку!

— Босякуеш, значить— і суворо зсуває брови.— Робити не хочеш, то й шляєшся по світу!..

— Чому босякую?.. Роботи шукаю!..

— Роботи?..— здивовано перепитує він.— А ти хіба вмієш робити?

— Орати, сіяти, косити, в'язати, гній возити, молотити, їсти, пити. Все, що хочете!

— Ну, про їжу я вірю, а щодо роботи, то...— і він махає батогом.

А що вам все одно, куди йти і що робити, а дівоче обличчя придивляється до вас, і ви відчуваєте, що воля ваша тане, що думки одразу міняються, то ви кажете:

— А ви візьміть, дядьку, спробуйте на роботі. Вам, мабуть, все одно треба робітника?

— Тпру! — гарба зупиняється. — А скільки візьмеш?

— Як люди платять, так і ви. Дорогше не візьму.

— Ну, сідай, підвезу, дорогою побалакаємо!

І ось ви на степовому хуторі. Увечері виходите в степ, увесь залитий блідим місяшним сяйвом, і дивляєтесь, чи не блиснуть де очі, чи не забіліють перлові зуби.

Ой, зійди, зійди,
Ясен місяцю,
Як млинове коло...

Пісня сама вилітає з грудей, і слухає ту пісню степ тихий, бродять по ньому тіні дивні, і дзвенить на відповідь голос дівочий, і тьмяна ніч навіває чари.

Так проминає день, два, тиждень, місяць, а потім ви знову в дорозі, знову навколо вас безкрайній степ, знову бовваніють могили, поблискують у ранішньому світлі бані сільських церков, що сховались десь у балках; блисне степова річка або озеро, мов кристалева чаша з смарагдовими берегами, важко здійметься орел і потоне в блакиті, — і знову ви вільні.

А то сидиш у маленький вогкій кімнатці з скупим світлом; харч — півтора хунти хліба на день і кілька шклянок чаю, решта — од лукавого. За те на столі, на ліжкові, на вікні, всюди книжки і списані аркуші паперу. Нікуди не ходиш, мало спиш, недоїдаєш, стаєш подібним до власної тіні і гризеш одну книжку за другою. Потім одного дня все це кидаєш, щоб знову

мандрувати, милуватись степом, лісом, широкими просторами нашої землі, жити під чистим небом, співати пісень на самоті, або ночами з випадковими товаришами розмовляти про життя.

Так я жив ці роки. Я не хотів зупинятись десь на одному місці. Я хотів більше бачити, більше пережити. Влітку я більше працював фізично, а зимою десь оселявся в місті на околиці, обкладався книжками, записувався до книгозбірні і вчився. Важко собі уявити більшої насолоди, коли після кількох місяців переважно рослинного життя та важкої роботи, ви, нарешті заходите до тих заль книгозбірні. Очі ваші розбігаються по довгих полицях — ось де зібрані скарби людського розуму! Тихо, чути тільки шелест від гортання сторінок. Ви берете книжку і з тремтінням у душі несете її, сідаєте десь у куточку і поринаєте в читання. Як летять години, ви не помічаєте. Ось вас торкають за плече:

— Пора йти, зараз зачинаємо!..

З жалем віддаєте книжку, щоб на ранок знову прийти сюди і знову читати про життя людське. Не знаю, чи хто переживав ту велику, таки справді нез'ясовну радість, що її переживав я після своїх мандрівок, коли мав змогу знову вчитися мудрости з книжок. Вони були мені нагородою за місяці тяжкої праці, нагородою за ті неприємні хвилини, що мені доводилось переживати.

Але не завжди шляхи моїх мандрівок були встелені трояндами, часто під ноги потрапляло і гостре каміння. Чим я був? Мало не люмпен-пролетарем, босяком, бродягою. І можливо, що я опустився б на дно, коли б не книжки, коли б не ця моя жадова як мога більше знати. Щоб задовольнити цю жагу, я беріг кожну ко-

пійку, що діставалась мені тяжкою працею. І, зібравши кілька карбованців, я кидав роботу і мандрував до міста. Там я жив, читав, учився, аж поки в мене не лишалося нічого. Тоді я кидав місто, знову пускався в мандри, щоб через кілька місяців повернутись до нього і продовжувати свою науку далі. Це мало в собі багато непевного, але мені так подобалось, і я не хотів себе ні зв'язувати чимось, а ні прив'язуватись до чогось. Це була боротьба з життям. Воно мене не жалувало, але кожна перемога і над ним і над самим собою сповняла мене гордощами і вірою в свої сили. Я таки вірив, що рано чи пізно, а впіймаю свою долю і тоді вже не випущу її з рук.

Мені пощастило скласти іспити на народнього вчителя і тепер я, при бажанні, міг би собі любісінько учителювати десь на селі. Але за ці роки я полюбив волю, мені подобалось бути перекоти-полем, мені хотілося і далі відбувати герць із життям, і я, сховавши далеко свої посвідчення, не кидав і надалі жити життям бродяги. Я гадав собі, що так краще спізнаю життя, щось мене штовхало з одного місця на друге. Зірвавшись раз, я, очевидно, мав котитись доти, поки щось дуже і владне мене не зупинить. Поки ж цього не було, поки я був один, як палець, вільний, як вітер, то чому б мені не ходити по землі і не бачити нових людей, нові міста, нові звичаї! І я поклав собі перебратись через Урал на Сибір, а далі до Владівостоку, а там, поступивши на якийсь корабель, мандрувати далі — до Австралії або до Америки.

Такий був той світ, що серед нього я несподівано, навіть для самого себе, опинився. Кажу — несподівано, бо ще за день до того, як покинути рідну стріху, я зовсім не думав про мандри, бо й саме рішення по-

кинути батькову хату зродилося в мені раптово, за одну ніч. Підкреслюю, — світ зустрів мене не дуже привітно. Моє уявлення про нього було краще, ніж який він справді був. Я вірив, що на світі, як кажуть, не без добрих людей. Можливо, що воно так і є, тільки ж ніхто вам задарма не дасть і шматка хліба. Саме з цим мені з перших же кроків довелося стикнутись. Грошей у мене не було, мені ледве вистачило на квиток. І поки колеса вагонів ритмічно вистукували, я обмірковував своє становище. Звісно, я міг би на ближчій станції висісти з поїзду і повернутись додому, принаймні, пішки, отже з усієї моєї втечі вийшов би тільки кепський жарт. Та поки я так міркував, поїзд все далі й далі завозив мене. Я дивився крізь вікно, як прокидалась земля в туманному ранкові. На мить передо мною промайнула мачушина крамниця, — саме в цей час я брав ключі і йшов її відмикати. — „Що там зараз у них твориться, — подумав я, — коли вони мене кинулись?“ — Але моя думка не затрималась на цьому. Ніби боячись, що поїзд можуть зупинити, а мене висадити і насильно привести назад, до Буданового подвір'я, я шепотів сам до себе: — „Далі, як можна далі!“ — І поїзд, ніби розуміючи мене, відкидав назад просторінь степу, паротяг гудів на всю силу своїх грудей і здіймав за собою цілий вихор пилу. — „Далі, все далі!“ — шепотів я і, справді, в ту хвилину бажав, щоб поїзд завіз мене якнайдалі і тим позбавив мене можливості повернутись назад. І що більше зростала відстань між мною і домівкою, то більше мої нерви заспокоювались, то спокійніше я міг обмірковувати своє становище.

Я не уявляв собі ясно, що я тепер робитиму. Не це мене турбувало. Я пішов завойовувати світ, — так я

гадав, — і для мене тепер було справою чести повернутись переможцем, не інакше. І я собі уявляв, як я через кілька років повернусь до своїх, осяяний успіхами, в авреолі слави. Яким способом я ту славу собі здобуду, якими засобами я завоюю собі успіх, я не сушив собі цим голови. Одно я постановив собі твердо, — власними силами пробити собі шлях; іншими словами, я збирався виступити у боротьбу з цілим світом. Але я конкретно собі не уявляв, які то перешкоди доведеться мені перемагати, через які джунглі доведеться продиратись, на які небезпеки наражатись. Світ уявлявся мені як море, — воно хоч і буряне, але плавати по ньому можна. В цьому, нема сумніву, теж крився відгомін прочитаних книжок. Та вже перші мої самостійні кроки в широкому світі показали, що дійсність далеко суворіша, а триматись на поверхні життя куди важче, ніж мені здавалося, коли я сидів у мачушиній крамниці. Треба було починати боротись уже з перших кроків.

Основна моя помилка була та, що я світ уявляв собі надто по-книжному, а книжкам я найбільше в світі вірив. Плигнувши в світ, як людина, повна одчаю, плигає за облавок корабля в океан з твердою надією врятуватись і доплисти до твердої землі, я мав мало надій на рятунок.

У житті було куди менше добрих і лагідних людей, менше, ніж я думав, і ще менше, ніж писалося в книжках. Потім, добрих людей треба було шукати зовсім не по тій адресі, що її давали дозвільні романисти, а зовсім ув іншому місті. В цьому я мав нагоду не раз переконатись.

Але повертаюсь до себе. Передо мною стояло марево голоду й злиднів. Мені вперше доводилось дума-

ти про завтрашній день, про те, що їсти й де спати. Досі я не був до цього призвичаєний.

Ненавидячи своє оточення, ненавидячи рослинне життя, що навколо мене пишно розросталось, я все ж більше ідеалізував світ, ніж знав його. І сидячи у вагоні й міркуючи, мені особливо видалися мудрими слова, написані мені яснополянським мудрецем. — „Постарайтесь служити людям і любови в тих обставинах, в яких ви живете зараз!“ — Це було застереження мудрої старости. Але хіба я міг любити тих, хто мене оточував, хіба я міг їх переробити? Це було наївно, я це знав.

— Щоб стати вільною, дійсно вільною людиною, — переконував я самого себе, — треба було кинутись у вир життя, вибороти собі право на місце під сонцем, пройти шлях жорстокої боротьби за існування і, поборовши всі перешкоди, прийти до людей і сказати: — „Ось той, кого ви гнали, кого не визнавали, кого вважали за нижчу істоту. Але тепер, коли він має владу і могутність, ви гнете перед ним спину, заздрите й запобігаєте його ласки. Ваші товсті капшуки до моїх послуг, бо всі ви боїтесь мене, бо я вищий за вас і одного мого слова досить, щоб розбити ваш спокій і ваш добробут!“

Це були химерні думки химерного молодого парубка, яким я тоді був. Бо, як читач міг уже бачити, ніхто мене не переслідував і злоститись на людей особливих підстав у мене не було. Навпаки, мої близькі ставились до мене зовсім не погано. Не кажучи вже про батька, що мене любив, але й мачуха була добра жінка і по-своєму любила мене і широко бажала мені добра. І от цей парубчак покинув їх і кудись їде, сам добре не знаючи, за чим. У цього парубчача в кишені

лише кілька копійок, що Іх видав касир при купівлі квитка, і з ними він гадає завоювати світ. Справді ж, як це смішно і наївно? Але чуття волі було таке непереможне, що я вийшов на ганок вагону і почав наспівувати пісень. На ранок, не доїжджаючи кількох зупинок до того міста, куди було взято квитка, я зліз на невеличкій станції. У буфеті я поснідав, поклав ще шматок хліба в кишеню і пішов.

Так розпочав я свій похід. Навколо стелився широкий степ, у чистому небі розсипали свої трелі жайворонки, розтинався свист ховрашків, повівав свіжий вітерець і під його подихом коливались хліба, — все було таке широке й просторне, що мене охопила радість, і тепер я заспівав на весь голос. Та сонце підбивалось все вище та вище, ставало гарячіше, і хоч ноги все ще ступали бадьоро, але співати пропала охота. Хліб давно вже був з'їдений, і голод напосідав на мене. Над вечір я, зовсім знесилений, зупинився біля однієї залізничної будки. Власне, я хотів розпитати у будошниці про дорогу на село, але сторожиха читала в душі краще, ніж сто психологів укупі і дала мені хліба й невеликий шматочок сала. Леле! Що за смачна була вечеря! Я ніколи нічого подібного не їв!..

Під час перепочивку я з нею розговорився. Я спитав її, чи не знає вона, часом, десь роботи, а може хто-небудь наймита потребує.

Вона похитала головою, — ні, не знаю.

— От, хіба, — сказала вона, вагаючись, — у ремонтній. Це треба дійти до сусідньої будки, там робоча дільниця; там живе і старший, то може вам і пощастить упроситись.

Я подякував. Переночував я цієї ночі на дворі, просто проти неба, і рано, поки ще роса не висохла на траві,

рушив далі. Біля робочої казарми вже метушилися люди, лаштуючись до роботи. Я спитав старшого.

— Он він—показали мені на кремезного чоловіка з рудою бородою, з лопатою в руках.

— Я підійшов і поздоровив його з добрим ранком.

— Тобі чого?—спитав він мене грубо.

— Чи нема у вас роботи?—сказав я не зовсім сміливо.

Він зміряв мене очима і відповів:

— Ні, нема!..

Мені не лишалось нічого більше, як піти геть, і я пішов. Та коли я вже відійшов кроків на п'ятдесят, то почув, як на мене гукали:

— Гей, ти, постій!.. Вернись!..

Я вернувся.

— Та ти справді шукаєш роботи?—спитав старший знову і недовіжливо мене оглянув. Видно, мій вигляд не навівав йому довір'я.

— Еге ж. Ось уже який місяць я ніяк не можу знайти собі роботи!—збрехав я.

— Не знаю, чи то мій вигляд у цей момент був такий жалюгідний, чи може щось інше, тільки старший погладив свою широку бороду і сказав:

— Ну, гаразд, зоставайся!..

Я подякував, поклав свого невеличкого клуночка в казармі і пішов до вагончика, де вже сиділи робітники, щоб їхати на роботу. Вони склали на нього свій струмент, сіли сами, старший попереду, а мене і ще одного робітника, конопатого мужика, примусили котити вагончика.

Цей перший день був, може, найтяжчим у моєму житті. У мене боліли руки й ноги, від кайла щось рвалось у животі, в ухах і в голові дзвеніло. Над вечір я ледве пересував ноги, а руки безсило висіли, як не мої. Я навіть не дочекався вечері і заснув як убитий...

Але все це було ніщо в порівнянні з тим, що я почував другого дня. Коли я спробував звестись на ноги ранком, то всього мене пронизав такий гострий біль, що я ледве стримався, щоб не застогнати. Тіло все нило від болю, не було, здається, такого місця, щоб не нагадувало про себе; наче мене хтось побив. Перемагаючи себе, я швидко встав, умився холодною водою і почав виносити струмент.

Потім стало далеко легше. Моє тіло потроху привичаїлось до роботи, я незабаром навчився орудувати кайлом, ломом, лопатою так, щоб найменше витратити енергії. Спостерігаючи товаришів, я потроху перейняв від них спосіб давати собі відпочинок на кілька секунд, а також зрозумів усю вагу повільності та ритму. За тиждень я нічим не відрізнявся від своїх товаришів по роботі. Руки мої огрубіли, пучки були у виразках, обличчя засмалилось на сонці. Найбільше дісталось моїм рукам,— вони були збиті й зранені, нігті до крові зламані, шия була стерта.

Я зовсім не був кволий, але мачушина крамниця мене розніжила, бо я там ніколи не робив важко. Робота ж чорнороба вимагала напруження всього тіла. Утома була така велика, що від неї нападало отупіння,— ці перші дні я ні про що не думав, а лише про один спочивок. Минуло кілька днів, поки я отямився і прийшов до рівноваги. Тепер я почав придивлятися до своїх товаришів. Це були тупі, забиті люди, темою їхніх балачок виключно були або їжа, або жінки, ніби у них тільки ці два інстинкти й жили. Вони важко, як воли, цілий тиждень працювали, щоб у неділю напитись горілки і дико співати пісень, брудно лаялись і плакати п'яними сльозами. З того часу, як я покинув Ковалівку, ці картини я вже почав призабувати, а тепер

вони знову постали передо мною. Власне кажучи, ці мої товариші були найзвичайнішими людьми і вони тільки на мене одного справляли таке вражіння. Вони навіть були добрими людьми, і не їхня була провина, що вони не знали інших радостей, крім радости бути п'яними від горілки і хвиливої радости й насолоди в обіймах жінки. В останньому їхня фантазія особливо буйно працювала.

А втім, моя самотність була цілковита, бо у нас так мало було спільних, як мені здавалось, інтересів. Для мене цей стан був тимчасовий, а для них це було природне становище, і я боюсь сказати, чи вони мріяли колись про якісь нові світи або свідомо думали про зміну порядків на цій землі, що засудили їх на стан робочої худоби. Я був не зовсім справедливий в оцінці їх. Це видно хоч би й з того, що всі вони поставились до мене дуже хороше і, взагалі, не намагались чимось виявити свою перевагу надо мною, а така перевага у них була. Бувши й сам чорноробом, я зовсім не думав виявляти свою вищість над ними. Проте такий уже закон життя, що не минуло й десяти днів, як я почав сердитись на куховарку за несмачно зварений борщ, лютував на старшого, коли він когось кривдив; одно слово, маленькі буденні, але дошкульні в нашому побуті, інтереси почали й мене затягувати.

Так минуло кілька тижнів. Наслідки були жалюгідні,— у мене чистого заробітку лишилось так мало, що нічого було й лічити. З цієї причини я вирішив, що далі мені тут нічого сидіти. Ранком я пішов до старшого і заявив, що кидаю роботу.

— Діло твоє!— сказав він мені байдуже і повернувся, щоб зробити якесь розпорядження.

Я пішов.

II

Так я розпочав завойовувати світ. Леле! Як часто потім це життя у ремонтних робітників здавалось мені за справжнісінький рай. Коли я тепер пригадую ці роки бурлацтва й поневіряння, то передо мною встають такі образи, що аж повірити важко, що то все було зо мною.

Я жив суворим життям, бо чудесно розумів, що тільки витривалістю та самодисципліною я зможу утриматись на поверхні і не потонути. Перші часи я мандрував з місця на місце і жив з випадкових заробітків. Так я прибився до Новочеркаського. Хто бував у цьому місті за старих часів, той знає його широкі проспекти, обсаджені пірамідальними тополями, білою акацією, широкі двори, повні овочевих дерев, де рано на весні рожево цвіли абрикоси, ніжними пелюстками встилаючи землю. Восени й зимою із степу віяли вітри і тоді місто було наче в їхній облозі; вітер і сніг вільно гуляв його вулицями, шарудів і нишпорив по всіх заулках, і дерева жалібно скрипіли, ніби нарікаючи на свою долю.

Я вирішив перезимувати у донській столиці. Зупинившись на заїзді, я кинувся до міста шукати якоїсь дешевої квартири і, можливо, роботи. Кілька днів пішло марно, і я вже починав губити всяку надію і постановив був рушати далі на південь, коли це, проходячи

якось перед вечором повз один невеличкий будиночок на Поштовій вулиці, я побачив наліпленого папірця з оголошенням, що до цього двору потрібен двірник. Я ще раз уважно перечитав оповістку і рішуче відчинив хвіртку. На ганку стояла якась стара жінка, закутана в приношену шалю. Я звернувся до неї і запитав, де я можу побачити хазяїна чи хазяйку.

— Я й є хазяйка!—відказала вона.— Чого тобі треба?

— Вам потрібен двірник,— сказав я,— чи не взяли б ви мене?

— Але ж ти такий молодий!— скрикнула вона і почала пильно мене розглядати.

— Я думаю, що впораюся з цією роботою!— відповів я.

— А ти грамотний?

— Трохи грамотний.

— Ти, здається, не з тутешніх? Ти з хахлів?

Я сказав, що, дійсно, я не з тутешніх, що був на заробітках і тепер, на зиму, хотів би мати якусь роботу. Поки я говорив, вона весь час уважно мене оглядала, ніби хотіла аж у душу мені залізти.

— У мене немає служниці, так що тобі доведеться і в хаті прибирати!— сказала вона.

— Гаразд, я погоджуюсь!

— Потім все виконувати на подвір'ї, мати діло з квартирантами, ходити на базар, рубати дрова, топити груби і вночі вартувати.

— Це не так тяжко, гадаю, що я впораюсь!

— За це ти матимеш кватирю, обід і вісім карбованців на місяць!

— Я згоден.

Вона щось довго думала, а я з тремтінням і надією стояв перед нею і чекав відповіді. Нарешті, вона сказала:

— Гаразд, лишайся, я подивлюсь!

Так я став за двірника у вдови козачого полковника Реброва. Полковниця жила сама і скидалась швидше на гриба, ніж на жінку; на зморщеному обличчі світилось двоє вицвілих оченят, що як миші нишпорили по всьому подвір'ї; у неї раніш жила вихованка її, небога з Краснодару, але потім та небога накликала на себе її гнів за те, що вона вийшла без дозволу заміж за якогось дрібного урядовця. Реброва так розсердилась, що вигнала і небогу й зятя і відтоді не мала ніяких звісток від них. Вона була буркотлива і завжди когось лаяла; я мусів слухати її довгі теревені про всіх сусідів або з приводу якихось дрібних випадків, що, буквально, виводили її з себе.

Двір був великий; на вулицю виходив одноповерховий невеликий будиночок з верандою, де жила сама Реброва,— а в дворі стояло два флігелі, один менший, в якому жила кравчиха Уля, молода ще дівчина, і урядовець з банку на прізвиське Підгорецький; а в другому, що стояв у самому садку, жила родина Гриневичів, що складалась з горбатого брата Антона, що теж десь служив, і трьох сестер, старшої—Віри, середньої—Надії і меншої—Люби, що ще ходила до гімназії. Віра давала приватні лекції музики. Вона то й викликала мою особливу увагу.

Мої обов'язки були зовсім нескладні, але я намагався виконувати їх ретельно і сумлінно, щоб догодити полковниці; проте вона перші дні невідступно за мною стежила. Це мене непокоїло. Коли я прибирав у неї біля будинку, вона виходила на веранду і починала розпитувати мене, хто я, звідки та чому пішов між люди, коли можна жити й на селі. Певне, я мало скидався на справжнього робітника чи двірника, і стара в чомусь підозривала мене. Щоб заспокоїти її, мені

доводилось безсоромно їй брехати і вигадувати всілякі нісенітниці, аби тільки вона мені повірила. Часто, слухаючи ті вигадані мої історії, вона хитала головою, і говорила, що коли я шануватимусь, то знайду собі щастя на цім світі.

Я не сказав би, що в Ребрової мені було дуже зле. Комірчина, де я жив, була чиста і виходила в сад, харчувала вона мене гарно і, нарешті, у мене багато було вільного часу. Незабаром у Ребрової я заслужив такої довіри, що вона передала мені ключ від льохи й комори, посилала мене самого на базар, до крамниці, казала, щоб я доглядав за квартирантами і сусідами, бо всі вони злодії і дуже її обкрадають.

Та мене цікавила не стільки хазяйка, скільки Гриневичі. У них завжди збиралось вечорами товариство, — чути було веселі розмови, жіночий сміх, співи. Іноді Віра сідала за рояль, і тоді до мене в сад долітали чудові звуки музики. Моє серце стискалось від якогось стриманого хвилювання, і я знову й знову думав про свою долю.

До Гриневичів я часто заходив у різних справах, а іноді, коли я йшов до міста, вони давали мені деякі доручення. Одного разу Віра хотіла дати мені за якусь дрібну послугу грошей, але я категорично відмовився їх узяти, а натомість попросив у неї щось почитати. Вона прижмурила свої зеленкуваті очі й спитала здивовано :

— Читати? Що ж би ти хотів читати?..

— Видно, що вона вважала мене за звичайного хлопця.

— Ну, наприклад, хоч би Золя, коли у вас є, а то, може, Мопассана чи Діккенса. Коли є щось нове з російської літератури, то теж візьму!.. — тут я прикусив

язика, бо чим далі говорив, тим здивованіше дивилась на мене Віра. Я зрозумів, що вклепався.

— Ти.. ви Золя читаєте? Ви — Золя?— повторила вона вже стурбовано.— В перший раз у житті зустрічаю двірника, що цікавиться Золя, Мопассаном, Діккенсом, літературою. Дивно!— і вона знизала плечима і підозріло подивилась на мене, а я вже лаяв себе за те, що прохопився словом, бо Віра мала цілковиту рацію дивуватись, бо де ж таки видано, щоб двірник знав, хто такий був Золя або Діккенс. Ясно, що тут щось не гаразд, і підозра сама собою з'являлась.

— Де ж ти ото навчився читати Золя?— спитала вона вже спокійніше, бо її здивування пройшло, і вона отямилась.

— Я довго служив у одного пана на Україні, що мав велику книгозбірню. При роботі я часто йому прислуговував і підбирав йому потрібні книжки. У нього я й навчився читати!— брехав я, не червоніючи.

— Так от звідки в тебе такий незвичайний вигляд!— посміхнулась вона.— А ми давно звернули увагу на те, чому це наш двірник не такий, як інші. Тепер ясно. Антосю,— гукнула вона до брата, що сидів у другій кімнаті,— ти чуєш, що він розкажує? Це скидається на щось романтичне! Правда ж?— додала вона.

— Отуди, к чорту!— подумав я.— Що ж то в мене за особливий вигляд, що так кидається кожному у вічі!— Тепер і для мене стали зрозумілими ті трохи здивовані погляди, якими мене завжди зустрічали, коли я приходив кудись шукати роботи. Очевидно, я дуже відрізнявся від загального типу робітника.

Горбатий вийшов до нас. Він уважно подивився на мене, ніби бачив мене вперше і сказав, звертаючись до Віри:

— Ну що ж тут дивного? Буває. Дай йому що-небудь!

— Гарзд! Заходьте ввечері, ми щось знайдемо для вас!— і Віра ще раз недовірливо подивилась на мене. А коли я виходив, то до мене долетіло:

— Чудний тип!..

Ці слова мене трохи кольнули, але я постановив не відступати і ввечері пішов за книжками. Вся сім'я сиділа за чаєм. Горбатий подивився на мене тепер якось уважніше і спитав:

— А в якого пана ви служили?

Я не чекав цього запитання та й ранком байка про пана якось сама зірвалася з моїх уст, проте я швидко зміркував і відповів:

— У князя Репніна в Яготині, коли чули. Це на Полтавщині!— а сам собі думав:— Хай докопуються, як матимуть охоту!..

— А-а!— протяг Антось і нахилився над чашкою. Від мене не сховалась його іронічна посмішка, але я так наївно і, мабуть, чесно, дивився всім у вічі, що Віра перервала мовчанку і сказала:

— Що ж ви там робили?

— Мене змалку взяли до князівського палацу. Спершу я був у князя ніби за козачка, а потім допомагав йому в книгозбірні, бо князь багато читав і все щось писав.

— Чого ж ви пішли від князя?— спитав мене знову Антось.

— Старий князь помер, молоді пани виїхали до Петербургу. Мені нічого не лишалось, як піти геть, і я пішов.

Через годину я обережно ніс до себе кілька книжок. Можна було зрозуміти мій захват, бо я от уже який місяць нічого не читав, крім випадкових уривків з ста-

рих газет. Читання ж давало мені можливість забувати про своє убоге оточення, воно служило мені за наркотики й оберігало мене від розпуки. До цього я добув з торбинки деякі свої підручники і часто, вечорами, засвітивши маленьку лямпочку, я просиджував аж за північ, читаючи книжки. З своїми книгами й читанням я ховався від хазяйки, здогадуючись, що й це їй буде не до вподоби.

З цього часу я часто став ходити до Гриневичів по книжки і кожного разу Віра пильно дивилась на мене своїми зеленими, кольору морської води, очима, що мені аж ніяково від того погляду ставало. Одного разу, коли я вже зібрався йти, вона зупинила мене словами :

— Слухайте, Діброво, ви й справді думаєте, що ми повірили вашій байці про князя ?

— Удавайте, що повірили. Для мене й цього буде досить !

Вона збентежено подивилась на мене.

— У кожного з нас в житті є якась таємниця,— пояснив я.— Зрозуміла річ, що коли б я сказав полковниці Ребровій, що, крім того, що замітатиму подвір'я, читатиму ще й Золя чи Анатолія Франса, то, як ви гадаєте, чи взяла б вона мене до себе за двірника ? Ось чому й ви мусите вірити в те, що я вам сказав про князя ! Тим більше, що це найменше вас обходить !..

Кажучи це, я стежив, яке вражіння мої слова на неї справлять. І про таємницю я сказав навмисне, бо я знав, що до неї ходить високий чорнявий чоловік,— я кілька разів пізно вночі відчиняв їм хвіртку і багато дечого іншого я знав про неї й про чорнявого. Одного разу я чув, як вона сказала йому :

— Це наш новий двірник. Уяви собі, він дуже цікавиться літературою !

— Гоголівський Петрушка, як відомо, теж любив читати! — насмішкувато відповів той.

— Ні, тут щось інше!..

Я був вдячний їй за цю оборону, а втім ця жінка наповнювала мене тривогою. Погляд її зеленкуватих очей мене переслідував. Вона кожного разу намагалася мене розпитувати про моє минуле і, взагалі, про все, що я роблю. Коли я ранком прибирав у садку, вона виходила туди гуляти, і сталось так, що я розказав їй усе своє життя: і те, як я втік з дому, і про мої героїчні мрії, і про те, що я, ховаючись від усіх, учуся. Коли я скінчив, вона довго мовчала. Потім відповіла:

— Тепер я розумію вас і вашу потайливість!..

Я попросив, щоб усе, що я розказав, лишилось між нами і щоб ніхто більше не знав про це. Вона обіцяла. Так між нами зав'язалось щось подібне до дружби. Зустрічаючись ранками у садку, я з мітлою, а вона просто так, ми неодмінно розпочинали про щось розмову; теми були найрізноманітніші, від дріб'язкових подій, що трапились у нас на подвір'ї, аж до подій світового значіння. В порівнянні з нею, я був цілковитий неук, і для мене було справжньою насолодою слухати її. Іноді я забував, що я тільки двірник і починав з нею сперечатись; тоді я кидав мітлу і, заклавши руки під фартух, ішов поруч з нею по доріжці, вимахував руками, і казав:

— Не так, не так, не так!.. Я з вами не погоджуюсь!..

Потім я із сміхом говорив, що я забувся, що двірникові не личить так кричати і брався до роботи, водночас слухаючи її оповідань.

Не пам'ятаю вже, з якого приводу ми заговорили про кохання. Вона жартома мене спитала, чи гуляю я з дівчатами. Я відповів, що ні.

Вона зіскоса подивилась на мене і лукаво сказала :

— А он Улі ви, наприклад, подобається!

— Двірникові це шкодить!— засміявся я.

— Чим?

— А так!— знизав я плечима.

Вона, як і завжди, примружила очі.

— А, розумію. У вас, напевне, там, на селі, лишилася дівчина. Якась там кароока Оксана!.. Так? Вгадала?

— Ні, ви помилились. Кароока Оксана не мій ідеал. Мій ідеал трохи інший.

— А який же ваш ідеал, дозвольте вас спитати?

— Це повинна бути жінка!.. і я зупинився.

— Ну, ну!..— підбадьорувала вона мене.

— Не скажу!— увірвав я різко.

Тоді вона звела розмову на інше.

— Хочете,— сказала вона,— я вам найду крашу службу?

— Дякую, але зараз мені її не треба.

— Хіба вам добре служити за двірника?

— Покищо, не погано.

— А як надокучить, тоді що?

— Піду геть!

— Куди?

— Світ широкий!— відповів я загадково, як колись мій родич, Іван—салдат.

Вона відходила від мене незадоволена, а я ламав собі голову над тим, чого вона від мене хоче.

Була вже глибока осінь. У Гриневичів не переставали збиратись щовечора гості. Ходила більше молодь і, на перший погляд, у цьому не було нічого дивного, аджеж їх було аж три сестри. Але я підозрівав, що одним цим справа не обмежувалась. Я помітив, що коли

одна частина, справді, веселилась, то друга збиралася в кімнаті горбатого Антона, де, видно, відбувались якісь серйозні розмови. Помешкання Гриневичів оповивала якась таємниця, це для мене було ясно, але яка? Ті веселі розваги, що в них улаштовувались, то була тільки декорація, думав я часто, сидячи на самоті в саду чи на веранді. Але що ховалось за ними? Якщо це такі збори, як я думав, то мене дивувала та сміливість, з якою вони збирались.

На чому ґрунтувались мої підозріння? На тому, що не тільки до Гриневичів ходили ті знайомі, що я до них уже звик, а часто приходили зовсім нові і невідомі мені люди. Я помітив, що ці нові ніколи у них не ночували і взагалі рідко бували у них удруге. Як потаємно вони з'являлись, так само потаємно і зникали. Часто їх проводила Віра. Через якусь годину вона поверталась назад і швидко, ніби крадькома, прослизала повз мене.

Я удавав, що нічого не помічаю, і в розмовах з Вірою жадним рухом чи натяком не показував, що я щось підозріваю або знаю. Кінець-кінцем, то не моя справа, міркував я. Я тільки двірник.

Наше подвір'я виходило на дві вулиці, при чому з заходу сад виходив на широкий майдан, на якому стояла церква, а за нею зараз же починалась глибока балка, що тікала в степ. В ній було розсипано кілька десятків хаток і вся вона була вкрита садками та чагарником.

На майдан колись виходила хвіртка, потім її для чогось забили. Хазяйка щосуботи і щонеділі ходила до церкви, причому їй доводилось обходити кругом кілька кварталів, тому я попросив у неї дозволу ту хвіртку поправити. Вона дала мені згоду. Коли

я порався коло неї, підійшла Віра і спитала, для чого я лагоджу хвіртку.

— На всякий випадок!— відповів я.— Може, наприклад, вам колинебудь знадобиться другий вихід!— і я уважно подивився на неї.

Як не намагалась вона стримати себе, все ж я помітив, як у неї затремтіли вії.

— Що ви хочете цим сказати?

Я відклав сокиру набік, звівся на ноги, обтрусив землю на колінах, і, озирнувшись навкруги, сказав:

— Посада двірника має в собі одну неприємну рису: вночі він багато помічає дечого такого, чого б люди не хотіли, щоб знали інші!..

Вона спокійно дивилась на мене, тільки злегка зблідла.

— Коли б вам була потрібна якась послуга від двірника, то можете з спокійною душею до нього звертатись!

З цими словами я знову нахилився і взявся до роботи. Коли я підвів голову, Віри коло мене не було.

Кілька днів після того Віра зо мною не говорила, вона тільки уважно й нашорошено до мене придивлялась. Потім якось спитала:

— Ви ото серйозно про допомогу мені говорили?

— А ви як думаете?

— Я думаю, що серйозно!

Тоді я повільно, розділяючи кожне слово, відповів:

— Запам'ятайте і ви і перекажіть так і братові, що я абсолютно нічого не знаю і не помічаю. Але повторюю, що коли вам щось треба буде від двірника, то він до ваших послуг!

Віра хвилину збентежено дивилась на мене, потім стиснула мені руку і промовила:

— Дякую!..

Моя послуга знадобилась швидше, ніж я сам думав і ніж, напевне, думала Віра. Це трапилось однієї темної осінньої ночі. На дворі вив вітер і лив дощ. Я сидів у своїй комірчині і чув, як скрипіли дерева в саду і хитались стіни від поривів вітру. Раптом до мене тихо застукали в двері і не встиг я скочити і відчинити їх, як вони сами відчинились і на порозі з'явилась Віра і стала як укопана; з її шалі струменем стікала вода.

Мене дуже здивувала ця нічна візита, і я майже злякано дивився на неї. А вона теж була якось по особливому схвильована, її зеленкуваті очі широко дивились на мене і пильно вдивлялись у стіни, ніби чогось шукаючи за ними. З хвилину тривала мовчанка. Потім вона тихо сказала:

— Я прийшла до вас просити допомоги, про яку ви мені якось говорили!

— Я вас слухаю!..

— Бачите,—почала вона, запинаючись на кожному слові,—одному нашому знайомому треба десь переночувати цю ніч...

Я поглядом попрохав її продовжувати.

— У нас він не може. Розумієте?

— Розумію.

— І я, і брат прохаємо вас, щоб він переночував у вас. Розумієте?

— Розумію.

— Гадаю, що вам не треба нічого пояснювати?

— Ні, не треба. Для мене все ясно!

— Так можна?

— А де той ваш знайомий?

— Він незабаром прийде.

Я трохи подумав.

— Ви, певне, хотіли б, щоб його ніхто, абсолютно ніхто не бачив?— сказав я.

Вона хитнула головою:

— Так, це було б найкраще!..

— Тоді знаєте що! Я передам вам ключа, а ви самі його приведете сюди. Буде краще, коли я його зовсім не бачитиму!

— Правильно. А де ж ви будете?

— Нічого, я десь знайду собі місце!

І я одягся, потушив лампу, замкнув двері і віддав їй ключа. Ніч, справді, була жахлива. Вітер свистів вулицями, торохтів на дахах бляхою, нагинав дерева, мчав галопом по вулиці, то починав жалісливо стогнати, то раптом сміятися. Небо було чорне, як безодня. Шум дощу перемагав усе. Чути було, як із дзюркотом з дахів стікала вода.

Я пройшов двором на веранду, щільніше закутався й сів у куточку. Минула година, може більше, коли я почув, як хтось обережно відчиняє хвіртку і повз мене прослизнула чиясь неясна постать. Я сидів непорушно, нікому не помітний. Потім я побачив, як засвітилось в одному вікні у Гриневичів світло, в квадраті вікна промайнула тінь Віри, далі світло погасло і все зникло.

Негода тривала далі. Ставало холодно. Я звівся й зійшов з веранди, щоб трохи пройтись. Тут я помітив, що з кімнати Улі крізь віконницю пробивається тонке пасмо світла. Очевидно, вона ще не спала. З Улею я зрідка перекидався словами, і вона завжди жартувала зо мною, але довгий час наше знайомство далі не йшло.

Я з нею тримався так само обережно, як і з Вірою. Я знав, що до неї двічі на тиждень приходив

якийсь урядовець, і то завжди з пакуночком, і залишався в неї ночувати. Сама Уля була пухка і веселої вдачі дівчина. Попервах, зустрічаючи її десь у дворі, я намагався швидше пройти повз неї.

— Та куди ж ти поспішаєш?— казала вона в таких випадках. — Почекай, я хочу щось тобі сказати!

— Ніколи!— кидав я і йшов до себе.

Згодом вона почала виходити до мене вечорами на веранду, але говорити з нею у мене не було про що, такі ми були з нею різні й далекі; більше говорила вона; від неї я довідувався про всі новини, які тільки трапились на нашій вулиці, в місті і в сусідів. Вона все інтимне життя багатьох родин вивертала передо мною; хто до кого ходив, хто з ким і як жив, кого в кого застали. Що за брудне й убоге життя було! Наговорившись, вона зупинялась і казала:

— Ну, а тепер ти розкажи шонебудь!

Я сміючись відповідав, що не маю чого розказувати та й не вмю.

— Ти скучний!— казала вона невдоволено.— А я страх не люблю понурих людей!

Я знову на ті слова посміхався і відповідав:

— Можливо. Але хіба це тебе обходить!— і тихо наспівував:

По той бік гора,
По цей бік гора,
Поміж тими та горами
Сходила зоря...

Вона слухала, міцно притулившись до мене, а коли я кінчав, то просила:

— Юрію, а ну заспівай ще якоїсь. Люблю, як ти співаєш своїх хахлацьких пісень.

-- Якої ж тобі? Може оцієї?— і я починав тихо:

Ой, давно, давно
Я в ньеньки була;
Та вже ж моя стежечка
Терном заросла.
Та терном, терном,
Ще й шипшиною,
Як була я в пеньки
Ще й дівчиною.
Там, де ночувала,
Кришиця стояла,
А в тій криниченьці
Холодна вода,
До самого дна.

Вона схиялась до мене, і я чув крізь одяг тепло її тіла. Дівчина ця була мені зовсім чужа, а все ж, вона вабила мене до себе.

І ось мені тепер раптом захотілось піти до неї посидіти. Я тихо підійшов до вікна і заглянув у щілину. Чути було шум швацької машини і Улін голос, що наспівував пісню всіх швачок. До мене долетіли останні слова:

И с тех пор я больш не шью,
Нитка моя рвется,
И с тех пор я слезы лью,
Серце мое бьется.

Коли вона скінчила, я тихо постукав у вікно. Уля злякано схопилася з місця і схвильовано запитала:

— Ой, хто там?

— Це свої! Відчини!..

Вона пізнала мій голос, заметушилась по кімнаті і сказала:

— Іди, я зараз відчиню!..

Через хвилину я вже стояв у кімнаті, обтрушував воду і говорив:

— Оце так погодка!.. Тільки для злодів! А хазяйка вимагає, щоб я сторожив двір! Собача служба!.. Поки обійшов двір, став мокрий, як хлющ. Бачу, світиться в тебе, дай, думаю, зайду, посиджу трохи, тим більше, що ти й сама не раз мене кликала у гості!— закінчив я, жартуючи.

Уля ніяково посміхалась, слухаючи мене. Потім схопилась і сказала:

— Та скидай же пальто, воно ж у тебе зовсім мокрісіньке! Може чаю хочеш!

Мені треба було як можна довше просидіти, а чай був для цього гарною причіпкою. Коли ми сиділи вже за столом, Уля, наливаючи мені чаю, говорила:

— А я думала, що ти на мене за щось сердишся, бо останній час зовсім мене не помічав! Та стара карга, Реброва, завжди на мене набріхує!..

— О, що ти!.. То в мене така вже вдача, що я видаюсь сердитим!..

В кімнаті було затишно, тепло. В кутку, біліючи подушками, стояло пишне ліжко. Чай з коньяком, десь то подарунок Уліного урядовця, приємно грів кров. Сама вона, сховавшись за ширму, наділа чисту блюзку і якимось одразу помолодшала. У неї була гарна, виточена шия, на якій спокусливо закручувалось волосся, високі перса і непогані руки. Мій погляд все частіше й частіше зупинявся на ній. Я зовсім забув про того, хто спав у моїй кімнаті. Після Катрі я зовсім не знав жінок, і тепер у цій затишній кімнаті, в присутності Улі, в мені починала шумувати кров.

Ми зійшлись на диво швидко. Потім, аніскільки не соромлячись, вона сказала:

— Ти мені як тільки в дворі появилвся, вже й тоді сподобався!

— А як же твій урядовець?— спитав я.— Щось я його не бачу останнього часу!..

— Ну, Пилип Михайлович, то зовсім інша річ. Нашій сестрі неможна без мужчини. А Пилип Михайлович нічого собі чоловік був, добрий. Він мене не обіжав. Тільки ми з ним розійшлись!..

Мене здивували такі взаємини.

— Виходить, ти його ні крихітки не кохала?

Вона засміялась.

— А, звичайно, ні!.. Був у мене один, що я кохала, так покинув;

— Ну, а оце зо мною?..— допитувався я її.— Що це таке?..

— От чудачок!.. А хіба ти невдоволений?.. А потім, коли хороший чоловік, то чому ж його гнати від себе?.. Чому?..

Це мене зовсім обеззброїло; я не міг на це нічого відповісти.

Ранком, випроваджаючи мене, вона говорила:

— Ти приходь іще!— і вона ласкаво штовхнула мене в спину і зачинила двері.

На дворі починало розвиднятись. Вітер гнав кудлаті хмари. Дош усух. Вітер зменшився, лише зрідка зриваючись і гойдаючи дерева.

Я пішов до своєї комірчини. Двері були замкнені, ключ лежав на умовленому місті. Я відчинив і ввійшов у середину. Нічного гостя вже не було. Він зник.

III

Уля була зовсім не погана дівчина. Сама заробляючи мало, вона допомагала ще й своїм батькам, що жили десь на селі. Ми з нею стали ширими приятелями; після інтимних хвилин, вона, закинувши за голову руки, при чому їй високо випинались перса, любила поговорити про себе і про своє життя. Її мрією було вийти заміж за тихого й тверезого чоловіка і заснувати свою сім'ю. Вона тихо розповідала про те, як би вона жаліла свого чоловіка і як би його любила. Я не придатний був до такої ролі, і вона сама це добре розуміла, проте у відносинах до мене вона виявляла безліч ніжності. Десь то, любити когось дня неї було потребою. Вона взяла на себе низку дрібних турбот про мене, намагалася хоч чимнебудь прикрасити моє життя і кожного разу зробити мені щось приємне. Тільки іноді, коли я згадував про Віру, очі їй спалахували вогниками ревнощів:

— І про що ти там з нею в саду завжди балакаєш?— допитувалась вона.— Хай би вже трималась своїх студентів!

— А ти ревнуєш?

— Та ні! Тільки мені якось чудно, що вона з тобою говорить! А ти теж хороший!..

Жінки завжди допитливі. Уля намагалась увійти в моє духовне життя, а я щільно зачиняв його перед

нею. Вона не сердилась за це. Наші відносини мали більше дружній характер, ніж відносини двох коханців; вона не вимагала від мене нічого. Скільки в її відносинах до мене було справжнього кохання, важко сказати, швидше, це було оте материнське чуття, що живе в кожній жінці. А я був дуже вдячний їй за ті хвилини кохання, що вона їх мені дарувала.

В педілю я мав вільний час і завжди використовував його для прогулянки по місту. Як і колись, будиши малим, я любив вештатись вулицями, довго стояти перед вітринами книгарень і дивитись на людей, що скрізь вешталась. Новочеркаське було тоді досить жвавим містом, особливо було багато молоді, що вчилась у місцевих середніх та вищих школах. Часто я довго ходив по саду, що його мешканці гордовито називали парком; з валу мені було видно Темерник і білий від снігу степ, що тікав ген-ген, скільки око сягало, білою хвилястою рівниною. Опівдні відчиняли книгозбірню і я йшов туди. Там я відпочивав душею. Я вже не почував себе таким самітнім, а був рівний зо всіма. Вибрав з каталогу якусь книжку, обережно брав її з рук бібліотекарші, сідав десь у куточку читальної залі і поринав у читання. Я забував тоді про навколишній світ, я вже не був простим двірником, бідним і убогим, моїй фантазії належав цілий світ. Я вже згадував, чим для мене були книжки; вони були моїми єдиними вчителями, моїм єдиним університетом. Зо людьми я не дуже любив говорити. Моя природня сором'язливість і відлюдність у цьому мені дуже завжала; щоб говорити з людиною, я мусів її добре знати, до неї пристосуватись. Книжки не вимагали нічого такого, вони для мене були рідні й близькі завжди, вони завжди охоче розмовляли зо мною.

З книгозбірні я виходив сп'янілий, повний нових думок, образів, мрій, фантазій, романтики й героїзму.

Щоб притамувати оте нервове піднесення, щоб привести до норми свою фантазію, що надто буйно працювала, я мав звичку після цього ще години дві ходити по місту. Рух, різноманітні обличчя, уривки слів, всілякі вуличні сцени розважали мене. Я йшов тоді рівними широкими проспектами, і люди, і світло, і гамір поволі справляли свій вплив, нервова напруженість спадала, я знову ставав самим собою і тихими кроками повертав додому. Там часто зустрічав Улю, що чекала на мене на веранді.

— Звідки так пізно?

— Гуляв!—кидав я сухо і йшов до себе. Лягав на ліжко, а фантазія моя знову починала працювати. Даремно Уля проходила кілька разів повз моє вікно; я не виходив.

Отак вештаючись одного разу вулицями, я раптом побачив чорнявого знайомого Гриневичів з якимсь невідомим мені добродієм у сірому пальті. Вони швидко йшли, розштовхуючи юрму, що вщерть заповнювала пішоходи, і про щось розмовляли. Мене охопила така цікавість підслухати, про що вони говорять, що я підняв комір пальта, наздогнав їх і пішов слідом за три кроки від них. Вони йшли, не оглядаючись, і до мене долітали окремі фрази й слова. Чорнявий, взагалі, давно мене цікавив, сам не знаю чому; може, через Віру. Але хто був отой, у сірому пальті?

Одна фраза примусила мене нашорошитись.

— Поштова, 17, кажете?— спитав незнайомий.

— Так!— відповів чорнявий.— Нам би не пошкодило про дещо поговорити серйозно!

— Приходьте до мене завтра на Єрмаковській, 33. Мене тут абсолютно ніхто не знає і можете бути цілком безпечними!

— Коли ?

— О восьмій вечора !..

Що відповів чорнявий, я не почув, бо саме в цей момент мене хтось штовхнув, що примусило мене оглянутись; а коли я обернувся назад, то ні чорнявого, ні того, в сірому пальті, не видно вже було; вони як у воду впали, загубившись десь у юрмі.

Хтось інший не звернув би на цю зустріч жадної уваги; не те було зо мною. Я брав участь у „ділі“. Всі знайомі Гриневичів мене цікавили саме з погляду інтересів „діла“. Сидячи в себе ночами на веранді, я всіх їх досконало вивчив і кожного пізнавав навіть по ході. Отож кожна нова людина мимоволі притягала мою увагу. До того ж, це був якраз час, коли газети були повні сенсаційних викривань діяльності провокаторів. Отже нема нічого дивного в тому, що, побачивши чорнявого вкупі з незнайомою людиною і почувши, як вони згадували Поштову вулицю і номер нашого будинку, я, само собою, нашорошився. Одна думка, правда дика, пронизала мене всього, що я на мить аж ошелешив і зупинився. Потім я знову кинувся їх шукати в юрмі, оббіг два квартали, але даремно; це було все одно, що шукати голку в скирті соломи. На щастя, я запам'ятав адресу, що її сказав чорнявому чоловік у сірому пальті. Але що могли означати підслухані слова? Були можливі такі припущення: або той, другий, теж є один з друзів Гриневичів, або?.. Тут, признаюся, в мені все похололо. Небезпека загрожувала не тільки Гриневичам, а й мені, бо чорнявий міг знати, що я теж допомагаю „ділу“. Таким чином, усе досить легко в'язалося в один вузол. Першим моїм наміром було зараз же піти до Гриневичів і про все їм розповісти. Але я завагався. Справді, на чому

я засновує свої підозріння? На кількох випадково підслуханих фразах? Та чи маю я право когось у чомусь підозрівати? А що, як я помиляюсь? Або від мене зажадають доказів, чим я доведу правдивість своїх підозрінь? Нічим! Ні, — сказав я сам собі, — треба подождати, перевірити, обміркувати спершу самому, а потім уже розказати про все Гриневичам. Принаймні, розмову з Антосем, саме з Антосем, а не з Вірою, треба відкласти на ранок. На цьому я заспокоївся.

Повинен тут зазначити, що після того, як я зробив першу послугу „ділу“, ставлення Гриневичів до мене зовні мало в чому змінилось. Антось так само байдуже на мене дивився, з меншими сестрами я тільки здоровкався, тільки одна Віра зо мною балакала і то не про „діло“; про нього ми раз назавжди умовились мовчати. Тільки один раз я спитав Віру:

— Скажіть, знає ще хтонебудь, крім вас і брата, що я беру участь у „ділі“?

Вона відповіла:

— Жадна душа!

— Це добре! — сказав я.

Це було якраз перед тим, як чорнявий на деякий час кудись зник. Потім він знову pojavився, і Віра так само, як і раніше, часто пізно вночі поверталася додому.

Через деякий час моя послуга була знову потрібна. На цей раз мені передали якийсь пакунок, і Віра попросила, щоб я переховав його в себе яких днів зо два. Я взяв. Через тиждень це повторилось. Я догадувався, що то була література, проте, ні разу не виявив цікавості до її змісту. Я вдавав, що це мені було зовсім байдуже. Віру це інтригувало, і вона якось висловила з цього приводу своє здивування. Я відповів, що не

хотів перший зачіпати цього питання, а чекав, поки вона сама догадається це зробити. Після того я мав усі листівки і видання, що проходили через наші руки; це була виключно література есерівського напрямку, більшість її виходила за кордоном.

Другим разом Віра захотіла внести ясність у мою співучасть в „ділі“. Вона сказала:

— Слухайте, а ви не боїтесь?

— Чого?

— А того, що ви робите?

Я підійшов до неї ближче і сказав серйозним тоном:

— Я знаю, що я роблю, і будьте певні, що на випадок чого, я швидше вирву собі язика, ніж комусь скажу про це!

— Ну, а як вас хтось питає?

— А я почім знаю, що там пани роблять! То не моя справа!

— А коли поліція зробить трус, і у вас знайдуть щонебудь?

— Будьте певні, що в мене не знайдуть нічого!

Вона знизала плечима:

— Ви надто хитрий! Проте, дивіться!

— Ви повинні раз назавжди запам'ятати,— сказав я,— що я абсолютно нічого не знаю. Зрозуміли? І ніяка поліція не догадається робити в мене трус. При умові, звичайно, що їй хтось не скаже!

Та це зовсім не означало, що мене не цікавили деталі; навпаки. Але я не домагався їх дізнаватися, бо добре розумів, що все прийде в свій час, і мені скажуть все, коли треба буде. Я був задоволений з того, що своїми маленькими послугами допомагав Антосеві й Вірі робити їхнє важливе й небезпечне діло, бо я йому співчував, і воно, до певної міри, було й моїм ділом.

У такому стані, були справи, коли ото в мене за-
крались чорні підозріння проти чорнявого. Вдома я всю
ніч просидів на веранді і думав, як мені бути. Потім
мої думки перейшли на інше. Я думав про заплутані
шляхи життя, про те, яка маленька і незначна є лю-
дина в порівнянні з космосом, але яке разом із тим
і вперте це створіння. За такими філософськими мірку-
ваннями застав мене ранок. Щодо чорнявого, то я ви-
рішив, що мені робити. Коли зовсім розвиднилось,
я взявся прибирати в дворі, дожидаючись Антося.
Нарешті він вийшов у двір. Я підійшов до нього,
поздоровкався і попросив закурити. Він дав. Упевнив-
шись, що за нами ніхто не стежить, я тихо сказав:

— Бійтесь знайомого вам чорнявого чоловіка!..

Він чи то злякано, чи то здивовано подивився на
мене.

— Невідомий мені чоловік у сірому пальті призначив
йому побачення сьогодні о восьмій годині ввечері
в будинку по Єрмаковському 33. Відомо вам це?..

Але Антось уже опанував себе, і тепер, коли я гово-
рив, у нього на обличчі не ворухнувся жадний мускул;
спокійним рівним голосом він спитав:

— А як ви про це довідалися?

Я коротко переповів йому про мою вчорашню зу-
стріч на вулиці і про підслухану розмову. Коли я скін-
чив, Антось подякував і пішов, а я, лишившись сам,
довго думав про те, чи гаразд я зробив, що розповів
усе горбатову, і чи не потрапив я в смішне становище.
Коли мої підозріння були безпідставні, то добру ж
я кашу заварив! І надала ж мені лиха година втру-
чатися в не свої справи!

Два дні проминули спокійно, у Гриневичів нічого
не змінилось. Антось звертав на мене тепер ще менше

уваги, ніж досі, ніби зовсім мене не помічав, Віра, якій я кланявся при зустрічі в дворі, сухо кидала:— „Добридень!“—і яшіркою прослизала в хвіртку,— яшіркою її прозвала Уля за зеленкуваті очі. Проте, я, видно, встряв у ці справи доречно, бо на третій день до мене пізно ввечері прибігла Віра; кілька хвилин вона блукала широко розкритими очима по стінах і, нарешті, з усиллям вимовила:

— Слухайте, що ви там за чутки розпускаєте про Трохима Михайловича? Деся ви з кимось його бачили, щось чули?

Я повторив їй від слова до слова те, що розповів і Антосеві. Вона слухала, а брови їй суворо зсувалися, лице ж набрало жорстокого й холодного виразу. Коли я скінчив, вона швидко запитала:

— Ви це й при свідках повторите?

— Коли треба буде, то повторю!

Більше вона нічого не сказала й пішла, низько похиливши голову. Чорнявого всі ці дні не було видно, він десь зник. Я вже почав був заспокоюватись, коли нові події зовсім перевернули наше тихе подвір'я.

Як і завжди, я сидів вночі на веранді і вартував дім,—моя хазяйка чомусь дуже боялася злодіїв,—коли мою увагу притягли кроки на вулиці. Було вже по півночі. Це не були кроки безпечних людей, що пізно повертали з гостей або з гулянки, вони були обережні, ніби хтось підкрадався до двору. Тінь неясного підозріння майнула мені в голові, та не встиг я про це й подумати як слід, як хтось обережно помацав клямку.

— Хто там?—на весь голос спитав я.

— Відчини! Гриневичам телеграму принесли!..

Хвилину панувала тиша. Я перегнувсь через веранду на вулицю і побачив кілька неясних постатів в уніформі,

що поблискували в темряві своїми значками. У постатях я впізнав поліцейських, але я не поспішав їм відчиняти.

Ніби для того, щоб остаточно розвіяти мої сумніви, хрипкий голос наказав мені:

— Ну, ти там швидше ворухися! Поліція прийшла!..

Я зійшов з веранди, а в середині у мене щось тіпалося, як пійманий птах, і відчиняючи хвіртку, я так зацокотів клямкою, що, мабуть, було чути на другому кварталі:

— Та тихше, ти там, чорте! Усю нам вулицю розбудиш!—і з цими словами відчинилась хвіртка, і я побачив перед самим носом великого чорного кулака, що примусило мене відсахнутись назад.

Шум, видно, й справді, був великий, бо моя полковниця прокинулася, злякано виглянула в квартиру й спитала:

— Юрію, що там за шум? Хто то прийшов?

— Поліція!—сказав я злісно.—До Гриневичів пішла!

— Ах, господи!.. Ти, слухай, нікуди не ходи!.. Ні, краще піди, а потім мені все розкажеш!..

Але їй не треба було мене посилати, бо зараз же прибіг поліцейський і наказав мені йти за ним. У мене пройшов холодок по грудях, але я спокійно зійшов на ганок і опинився в тій самій кімнаті, де я не раз бував. Поліція вже була в квартирі і почала трус; крім пристава та поліцейських, був ще один у цивільному одязі. Я здригнувся,—це був той самий добродій, якого я бачив на вулиці разом із чорнявим. Сестри і Антось напіводягнені стояли в кутку і хмуρο поглядали на пристава, що, розсівшись біля столу, перегортав папери.

Побачивши мене, він спитав:

— Двірник?

- Так точно, ваше високородіє!
- Ти будеш за понятого! Зрозумів?
- Так точно, зрозумів!

Добродій у цивільному запитав у пристава:

- Можна починати?
- Да-да, будь ласка!

Трус тривав довго. На підлогу летіли купами книжки, старі газети, папери. Коли знаходили щось цікаве, то несли на стіл до пристава. Він брав те в руки, читав, задоволено чмокав губами і, ніби сам до себе, але так, щоб чули всі, промовляв:

— Чудово!.. Прекрасно!.. Да-да!.. Хм-хм!.. Цікаво... Не чекав!— і при тому поглядав то на сестер, то на Антося.

Пристав тримався спокійно, солідно, довго прохав вибачити йому, коли йшов до кімнати менших сестер; видно було, що він був глибоко переконаний в користі свого діла, звідси і отой впевнений вигляд, що виходив, очевидно, з переконання, що він, в даному разі виконує не тільки службовий обов'язок, але й обов'язок громадянина. А що перед ним на столі накопичувалось все більше річевих доказів, то він був цим утішений, аж веселий.

Через дві години в квартирі був повний розгром, ніби тут переночувала сотня салдатів. Віддаючи зв'язані паки паперів і книжок, пристав, обернувшись до Антося, сказав:

— Вам доведеться одягнутись і поїхати зо мною. Там ми вам вчинимо маленький допит!..

Віра винесла Антосеві пальто й шапку і допомогла йому одягтись. Він мовчки поцілував сестер і пішов до виходу. Пристав, галантно вклонившись сестрам, сказав:

— Ви за брата не хвилюйтесь... Можливо, що він ще сьогодні буде вдома!..

Вони пішли, не зачинивши дверей. Увірвався до кімнати вітер і шелестів розкиданими на підлозі паперами. Через хвилину почувся глухий гуркіт зачиненої хвіртки... Поїхали... Віра підійшла з порожніми очима до вікна і заломила руки. Люба й Надія тихо плакали, уткнувши свої обличчя в стіну. Я навшпиньках вийшов з кімнати і позачиняв двері.

Хазяйка нетерпляче чекала на мене.

— Ну що, горбатого повезли?

— Повезли...

— Він давно мені не подобався! Взагалі, горбатих я не люблю. Вони злі!.. А що в нього знайшли?..

— Бомби!..— випалив я, ледве стримуючись від того, щоб не кинутись на цю стару відьму і не задушити її.

— Свят, свят, свят!..— захрестилась вона.— Бомби!.. І подумати, такий злодій жив у мене в дворі! Юріє! Юріє,— мало не кричала вона.— Завтра ж скажи, що я не хочу, щоб вони жили в мене!.. Не хочу я тримати в себе анархистів!

Але я не слухав її. Зійшов з ганку, одчинив хвіртку і пішов глухими вулицями, а куди—і сам не здавав собі справи. Опам'ятався лише тоді, коли опинився за околицею міста. Із степу віяв рвучкий вітер. Схід неба прорізала тремтлива світла смуга,— то народжувався ранок. Я зняв кашкета і підставив гаряче чоло під холодний вітер. У мене було бажання отак зараз узяти й піти просто в степ, зникнути в його просторах і більше не повертатись. Потім я різко повернувся і майже побіг назад. Двір ще спав. Я відчинив двері до своєї комірчини і знесило впа на ліжку.

Ні того, ні другого дня мені не довелося говорити з Вірою. Її обличчя було страдницьке, вона змарніла, зів'яла, очі глибоко запали, а під ними лягли довгі сині тіні. Більшу частину дня вона перебувала десь у місті, а коли поверталась, то мала такий стомлений вигляд, таке бліде обличчя, що я не наслідуювався до неї підійти. Кілька разів я збирався піти до Гриневичів на квартиру, навіть на ганок сходив, але якась проклята нерішучість кожного разу стримувала мене, і я повертався назад. У Гриневичів усі ці дні було тихо, як після смерті дорогої людини; до них всі перестали ходити. Згодом Віра почала пізно вечорами виходити в сад гуляти і довго ходити по доріжці, що я її прочистив; було помітно, що вона про щось уперто й настирливо думає.

Чорнявий усі ці дні не з'являвся зовсім. Але одного вечора він несподівано з'явився і подзвонив до Гриневичів; йому відкрили, і він просидів у них до пізньої ночі.

Ранком другого дня Віра покликала мене до себе в кімнату, шільно причинила двері й попросила:

— Я хочу, щоб ви ще раз розказали про те, як ви зустріли Трохима Михайловича на вулиці!..

Я розказав їй усе з самого початку і виклав ті підозріння, що тоді в мене виникли, і те, як я другого ранку про все розказав Антосеві. Коли я скінчив, вона довго мовчала. Нарешті вимовила:

— Гарзд!.. Дякую!.. Це дуже важливо!..— і вийшла.

Знову минуло кілька днів без змін. Віра виходила ранком до міста на цілий день. Кілька разів поверталася пізно вночі, і я мовчки відчиняв їй хвіртку. Потім вона заперлася вдома і нікуди не виходила. Ось чому

мене не дуже здивувало, коли одного вечора прослизнув у хвіртку чорнявий, високо піднявши комір свого пальта. Я міг би собі спокійно сидіти й далі на своєму місці, але то було не в моїх інтересах, бо справа стосувалася трошки й мене. Отже хай нікого не дивує те, що, як тільки за чорнявим зачинились двері, я вийшов у сад і став під старим горіхом. Ніч була темна, і мене не можна було помітити. Передчуття мене не обдурило. Через годину чорнявий і Віра вийшли в сад і почали ходити по доріжці. Із своєї схованки я міг чути кожне слово.

— Чого ж ти не прийшла ні вчора, ні позавчора? — спитав чорнявий.

— Я взагалі більше не прийду!

— Але що за причина?.. Ти якась чудна стала за останні дні.. Якась нерівна... Я весь час докопуюсь причини такої раптової зміни і нічого не можу придумати... Це мене мучить... Коли ти не прийшла вчора, то я вирішив піти до тебе сьогодні і дізнатись сам про все, хоч це і зв'язане з великою небезпекою для мене!..

Павза. Довга павза. Потім Віра, як мені здалось, з великим зусиллям вимовила:

— Не скажу!.. І прошу вас більше мене не турбувати. Прошайте!..

І повз мене майнула тінь Віри; так що я ледве встиг відхилитись до горіха, щоб мене не помітили.

Чорнявий рвонувся за нею:

— Віруся, Віруня!.. Та почекай же!.. Нам треба порозумітись! Тут просто якийсь непорозуміння!.. Якесь страшне непорозуміння!..

Віра зупинилась.

— Ну, що скажете? — гостро спитала вона, коли чорнявий підійшов до неї,

— Ти приходь до мене,— сказав він,— нам треба серйозно поговорити!

— Не прийду!

— Ну, коли не хочеш до мене, то визнач сама місце, де б ми могли побачитись. Нам конче треба ще раз побачитись! — прохав він.— Конче треба!.. Розумієш, конче треба! — додав він ще раз із притиском.

Мовчання. Мабуть, Віра вагалась. Згодом вона сказала:

— Хай так. Я згоджуюсь ще раз поговорити з вами. Приходьте завтра о десятій вечора до міського саду, бокова алея, праворуч від альтанки. А тепер прощайте. Мені холодно!..

— Так прийдеш?

— Я ж сказала! — кинула вона через плече і зникла в дверях.

Чорнявий постояв хвилину на місці, потім запалив цигарку і з легеньким свистом пішов. Коли затихли його кроки на порожній вулиці, а в квартирі Гриневичів погасло світло, я вийшов із своєї схованки і, повний думок, пішов до себе.

З мого вікна було видно ганок квартирі Гриневичів. Другого дня, коли настав вечір, я не спускав з нього очей. Справді, о пів на дев'яту Віра вийшла на ганок, крадькома озирнулась навколо і пішла з двору. Я тоді й собі швидко накинув на плечі пальто, замкнув двері і виглянув на вулицю. В світлі ліхтарів мені було видно Віру, що швидко йшла, не оглядаючись. Давши їй повернути за ріг, я назирцем пішов за нею, весь час тримаючись на певній від неї відстані. Упевнившись, що вона, справді, йде до парку, я повернув у другий бік, щоб раніше прийти туди, бо я знав те місце, де мало відбутись побачення.

Було темно і накрапав дощ. Легкий відсвіт ліхтарів лягав на порожні алеї, що ледве просохли, і тіні дерев примхливими візерунками мережили доріжки, і мереживо те щохвилини мінялось, бо помірний вітер гойдав дерева. Парк був порожній. Я вибрав вигідне місце і став за кущами так, щоб мені було видно всю головну алею. Через кілька хвилин з'явилась постать мужчини. Я одразу впізнав чорнявого. Назустріч йому швидко йшла Віра. Вони зустрілись недалеко від мене, але що вони сказали одне одному, я не почув. Кілька кроків вони пройшли в протилежний бік, потім повернули назад. Розмова спершу йшла ніби спокійно, але скоро перейшла в сперечання; мені було чути кожне слово.

Чорнявий допитувався:

— Та скажи ж, нарешті, що трапилось? Не любиш більше, да? Розлюбила?

— Не скажу!

— Але ж повинна бути якась причина? Повинна? Не може бути без причини! — настирливо допитувався він.

Вони пройшли повз мене до кінця алеї і повернули назад. Якраз навпроти того місця, де я стояв, росла купа дерев. Біля них Віра і він зупинилися. Я добре помітив, що Віра стояла ліворуч від чорнявого і обличчям до мене; чорнявого я бачив лише з спини.

Він, може, вдесяте повторив:

— Ну, так скажеш? — і хотів її обняти.

Віра ухилилась від цього і, наблизивши своє обличчя до нього, якимось зловісним голосом промовила:

— Хочете знати причину? Хотите?

— Так, хочу! Дуже хочу! — упевнено, з посмішкою в голосі, сказав він.

Віра хвилину мовчала, ніби збирала сили, і потім, б'ючи словами, як нагаєм, заговорила:

— Мерзотнику!.. Провокаторе!.. Тобі мало того, що посадовив товаришів і брата до в'язниці, продав друга!.. Так тобі ще хотілось мати любовницею його сестру!.. І після цього в тебе вистачає сміливости говорити зо мною про кохання, про любов?.. О, мерзотнику!..

— Що?..— скрикнув чорнявий і мені здалось, що він аж підскочив.— Що ти сказала? Повтори!..

— Те, що ти провокатор і мерзотник! От що!

Віра хотіла йти, але він простяг руку і захопив її за шию; стискаючи її і, певне, не стямившись, хрипким голосом, повним злоби й ляку, питав:

— Говори, хто сказав?.. Хто сказав?

— Не скажу!..

— Хто сказав?..

— Пустити!..

Тут я вирішив, що настав час мені втрутитися в події. Я вийшов із своєї засідки і одним ударом відкинув чорнявого в куші. Він швидко підвівся і пішов просто на мене. В руках у нього щось блиснуло. З грудей Віри вирвався стриманий крик жаху. Я чи то теж крикнув, чи то сказав їй: „Тікайте швидше, я з ним сам упораюсь!“—але замість тікати, вона кинулась між мною і ним і сказала:

— Не смійте його чіпати!.. І потім це вам нічого не допоможе! Вас викрито і здемасковано! Всі знають про вашу діяльність!..

Від цих слів він якимось одразу зігнувся, осунувся, пробурмотів якесь прокляття і кинувся від нас боковою доріжкою. Ми провели його очима, поки він не заховався за поворотом, а тоді й собі швидко кинулись

геть із саду. Раптом повітря розітнув постріл, і Віра було рвонулась назад, але я вхопив міцно її за руку, і ми кинулись бігти алеєю щосили. Коли ми, задихані й захекані, добігли до протилежного кінця парку, до нас долетіли сюрчки поліцейських. У цей момент лився дощ, перший весняний дощ.

Коли ми опинилися на Платовському проспекті, Віра хотіла взяти візника, але я запротестував:

— Ні в якому разі! Чим дуж додому пішки! Я вас впущу через хвіртку в саду!..— і я швидко пішов уперед, щоб бути на кілька хвилин раніш неї. Тільки я встиг відімкнути хвіртку, як крізь неї вскочила Віра. Я обережно оглянув вулицю, вона була порожня.

— Чудесно! — подумав я.— А дощ змиє всякі сліди!..

Я зайшов до своєї комірчини, перемінив мокре пальто на піджака, накинув плаща і вийшов на веранду. Дощ не вщухав. Я тільки встиг сісти у своєму куточку, як у малому флігелі відчинилися двері і вийшла Уля. Я тихо кашлянув. Вона підійшла до мене і сіла поруч, сказавши:

— Ху, насилу скінчила!.. Завтра рано треба нести роботу!..

У мене відлягло від серця, бо я боявся, чи не помітила вона, бува, моєї відсутности. Здається, ні. Вода шуміла на покрівлі і в ринвах. Нервово напруження змінила втома. Я обняв Улю, і так ми сиділи довго. Вона, знаючи мою мовчазливість, не надокучала мені балачками, а тільки грілась біля мене.

— Як у тебе серце б'ється! — сказала вона після довгої мовчанки.

— А ти не знаєш чого? — і я міцно обняв її стан, бо в цей час я нічого так не бажав, як забуття, хоч, може, дехто вважатиме за потворне таке бажання.

Вона так була здивована цією, несподіваною з мого боку, ласкою, що більше не розпитувала ні про що. В кімнаті Уля шасливо простягла до мене руки, і я скорився неминучому.

Прокинувся я рано. Уля міцно спала, і груди її рівно дихали. Я тихо одягся і вийшов у двір. Дош ушух. Розвиднялось. Я подивився на флігель Гриневичів,— там, видимо, всі спали. Раптом я пригадав нічну драму в парку; в розв'язці я вбачав руку Немезіди. Та щоб там не було далі, а я постановив бути німим, як риба. І я взявся до виконання своїх щоденних обов'язків.

Пробіг вулицею газетяр і на весь голос кричав:

— Таємниче самогубство в парку! Таємниче самогубство в парку!..

Я здригнувся і подумав:

— От воно, починається!..

Людське обличчя—це машкара. В цьому я переконався в той день. О десятій пройшла до міста Віра; обличчя спокійне, губи рум'яні, тільки очі глибоко запали.

— Чи спала вона цієї ночі?— подумав я.

Побачивши мене, вона спокійно привіталась. А вчора, коли там, у парку, пролунав постріл, її обличчя побіліло від страху і зляканий крик вир'язався з її уст.

Я спокійно замітав двір. Уля вибивала на ганочку одяг, щось весело наспівувала і кидала на мене палкі погляди. Вийшла на веранду сама полковниця і хазяйським оком оглянула весь двір. Все було таке, ніби абсолютно нічого не трапилось. І все ж таки двоє з нас були пов'язані тайною, а третій лежав неживий.

Я приготувався до всього. Передчуття мене не обдурило. Опівдні до нас зайшов пристав і зараз же покликав мене.

— Ти де був цієї ночі? — спитав він.

— Де я був? Вдома, як і завжди!

— А не бачив, ніхто вчора не виходив з ваших квартирів увечері з дому?

Я був певний, що поліція не має даних про те, що ми з Вірою були в парку, а дош поміг тому, щоб змити наші сліди, і тому я спокійно відповів:

— Ні, не бачив.

Пристав недовіжливо подивився на мене.

— У мене є свідок! — додав я.

— Хто такий?

— А тут одна дівчина кравчиха, що в нас квартирує.

— А! — протяг пристав. — Покликати сюди кравчиху!

За хвилину прийшла Уля, поправляючи свого фартушка. Пристав подивився на неї і облизав губи. Уля мені потім розповідала, що як тільки вона переступила поріг і побачила мене й пристава, то зрозуміла, що мені загрожує якась небезпека і зараз же постановила мене за всяку ціну захищати і вигороджувати, хоч і сама не знала, як і від чого. На щастя, їй допоміг сам пристав:

— Ну, серденько, — ласкаво заговорив він до неї, — розкажи, що ти вчора робила?

— Шила, а потім виходила гуляти.

— А де двірник тоді був?

— Він сидів, як і завжди, на веранді.

— Там він завжди сидить?

— Завжди.

— І довго?

— Та аж поки не почне розвиднятись.

— Так... Ну, ти, значить вийшла до нього... Що ж ви робили?

— Сиділи, балакали.

— А коли ти вийшла до нього на веранду, не пам'ятаєш?

— Чом не пам'ятаю? Пам'ятаю. Це було годині о десятій, не пізніше! — відповіла твердо Уля.

— А сиділа ти з ним довго?

— Поки не почало розвиднятись.

— А чого ж ти ото собі двірника вибрала? З твоїм обличчям можна, той, кращого кавалера мати!

З цими словами він звівся з стільця, узяв Улю за підборіддя і продовжив:

— От хоч би й я, наприклад, га? Ти, той, той, як би його, прийняла?.. Га?..

Уля вся зашарілась; вона чудесно зіграла свою роль. Пристав, певне, забув, за чим він прийшов, і, припинивши допит, почав шукати чогось зовсім іншого. Уля спритно ухилялась від його цікавих рук, так що він, нарешті, був примушений дати їй спокій. Відпускаючи її, він сказав:

— Так ти, той, приходь колинебудь, рад буду бачити!..

Після цього пристав довго говорив з полковницею; очевидно, мова йшла або про мене або про Гриневичів. Гриневичів чомусь поліція на цей раз зовсім не чіпала, про самогубство чорнявого, крім першої замітки, нічого більше не друкували, теж, очевидно, за директивою поліції. Можна було вважати, що справу на деякий час зліквідовано.

З Вірою, після тих подій у парку, я ні разу не балакав; вона тепер сиділа вдома і нікуди не виходила; а коли виходила в двір, то уникала мене; я на це не ображався.

Одного дня до нас у двір в'їхали хури і вивезли все з квартири Гриневичів. Я довідався, що вони все спро-

дали і виїзять з Новочеркаського. Антося кудись висилали, і сестри хотіли бути ближче до нього.

Мені не довелось навіть з ними попрощатись. Єдиною згадкою про Віру в мене лишилась невеличка записка, де стояло:

„Ми всі вам вдячні за ті послуги, що ви зробили братові й нам. Будемо вас довго пам'ятати. Прощайте! Ваша Віра Г-ч“.

Я сидів уночі на веранді в своєму куточку і думав про Віру, про Антося, про Улю, взагалі, про людей, що товчуться і метушаться на нашій бідній землі, і відчув, що я теж не можу більше бути в цьому місті, що й мене тягне звідси. Куди, хіба не все одно?

Через кілька день я раненько постукався до хазяйки. Вона відчинила й спитала:

— У чім річ, Юрію?

— Вибачте, пані, але я повинен вам сказати, що я йду!

— Куди йдеш?.. До міста?.. Хіба я тебе посилала?..

— Ні, я зовсім іду від вас!..

— Хіба ти чимось незадоволений?..

— Ні, нічого!.. Тільки мені треба йти!..

Реброва довго щось незадоволено бурмотіла, але, кінець-кінцем, винесла мені гроші й пашпорта. Я пішов до себе, склав свої речі в торбинку й пішов. Коли проходив повз Улине вікно, я подумав:

— Прощай, хороша дівчино!..

Через годину я вже йшов степовим шляхом на схід. Віяв теплий вітер із моря. Він на своїх крилах ніс звістку про весну...

IV

Пароплав м'яко розбивав своїми колесами воду Волги. Його довгий корпус, увесь освітлений, скидався на велетенського світляка, що тихо сковзавсь по лискучій дзеркальній дорозі. За кормою пінилась вода і в ній відбивалось зламане світло ілюмінаторів. Була саме суха осінь. Небо мерехтіло повними зорями; пропливали назад далекі темні береги, що на них зрідка виднілись села; вони ледве світились вогнями. Іноді з степу долітав гарячий вітер, і в його подувах чулась пустеля, пахло полинем, пересохлою травою і безмежними просторами Азії. Там, праворуч, просла-лась вона; від Каспія,— синього Хвалинського моря,— від Оренбурзьких степів починалась вона і тяглась аж до далекого Паміру і високих верховин Гіндукуша,— батьківщина убогих киргизів, з їхніми сумними піснями, узбеків і сартів,— колиска старовинних культур і слави Тамерлана,— казкова країна. І була безмежна й про-стора ця ніч, Волга здавалась єдиною дорогою у да-лекий світ.

Вона зараз була порожня. Не помітно на ній було весняної метушні, коли на її могутніх грудях гойдались мільйони тон вантажу і тисячі люду, що в своєму непокої, в своїй жадобі перемоги, під ударами злиднів ішли шукати заробітку; на сотнях суден сунули вони з суворої півночі на далекий південь і там розброди-

лись і зникали в широких степових просторах. Назад збирались не великими гомінкими валками, а малесенькими табунцями, стомлені, обсмалені сонцем, обвіяні вітром степовим—з Кавказу, Кубані, Ставропілля, з Баку, з рибних промислів, з шахтів Донбасу, щоб знову закопатись на півроку в снігових заметах лісових сел, а на весні, коли Даждьбог почне розтоплювати сніги й кригу, знову знятись і летіти до того благословенного півдня. Вгорі десь над річкою пролунали крики птиці, що повертали з півночі до ірію. Люди повертали на північ, ними був напакований цілий пароплав. І так щороку, в'осени і на весні, люди й птиця зустрічались на цій великій річці, що була водночас і великою артерією людського життя.

Я схилився на поручні і весь віддався чарам цієї осінньої ночі. Передо мною пропливали далекі образи. Я радий був відпочити від денного гамору, що мене стомив. Мені в ухах все ще бренила гармошка п'яного молодого забродчика з рибних промислів, що тілілікав на ній цілий день у нашій четвертій клясі, а другий, п'яний його товариш, підспівував йому :

Тула-я, Тула-я.
Тула родина моя!..

Гармоніст дрібно перебирав клявіші своєї „саратівки“, і вона, переливаючись тонкими голосами, вторила йому:

Тілі - тілі, тілі - тілі,
Тілі - тілі, ті - лі - лі!..
Ті - лілі, ті - лі - лі,
Тілі - тілі, ті - лі - лі!..

Гармоніст при цьому якось по-чудернацькому, якось по-своєму перегинався, гармонія в його руках ось - ось

мала перекрутитись і порватись; а в цей момент його товариш високим фальцетом підхоплював:

Как Ерема стал тонуть,
Фому за ноги тянуть!..

А гармонія притакувала:

Та - ла - ла, та - ла - ла,
Тула — родина моя!..

Співець, притупнувши ногою, міняючи ритм, швидким речитативом починав:

Ах вы, сени, мои сени,
Сени новые мои!..

А гармонія, ніби щось підтверджуючи, басовими голосниками казала:

За тесовы, за новые ворота!..

Увесь наш чардак сміявся з тих двох п'яно-веселих парубків з білуватими лісовими очима, а поважний дядько з пишною чорною бородою, у величезних чоботях-забродах, з халявами аж до піхов, горловим голосом, весь час викидаючи за облавок шкаралуші з кавуна, говорив до гармоніста:

— Васятка, покинь!.. Піди краще виспись?..

— Дядя Вань, гулять хочу!.. — кричав Васятка, і гармонія знову розсипалась:

Тили - тили, тили - тили,
Тала - тала, та - ла - ла,
Тула — родина моя!..

А над річкою шугали чайки, на воді блискавками ламалось соняшне проміння, з боків повзли піскуваті береги, ляльковий пароплав тягнув дуби, повні кавунів, проти течії, до верхів'їв Волги; на одному з тих дубів правила стерном висока повногруда баба з високо підтиканою спідницею; на березі з'явилася валка верблюдів і через хвилину зникла, як міраж.

— Го-го-го! — кричали з нашого пароплава на бабу. — Підіткнись вище!..

Дуби гойдались на хвилях, збитих пароплавом, як великі птахи, а з ними гойдалась і баба; вітер щільно пригортав до її дужих стегон спідницю, при чому було видно сильні мускулясті ноги.

— Охальники! — обзивалася вона. — На, коли не бачив! — крикнула вона до одного миршавого дядька, що вигукував особливо безсоромні слова, — і високо підняла поділki спідниці.

— Охо-хо-хо! — розляглося над мовчазною річкою. — А що, побачив? — сміялися з того.

Гармоніст на всю широчінь розтяг свою гармонію, узяв кілька мажорних акордів і сіпонував „бариню“. Баба, не випускаючи стерна з рук, почала пританцьовувати, а в нас теж затупотіло кілька десятків ніг. І знову дядя Вань сказав до гармоніста:

— Васятка, брось!..

— Дядя Вань, гулять хочу! — крикнув він, не перестаючи грати, і пальці його забігали ще швидше.

Сонце, простір, степовий осінній вітер, що долітав аж сюди, на середину річки, чиста блакить неба, прозора далечінь, ясні й дужі голоси команди, — все п'янило й викликало на поверхню силу людську, її безмежне бажання перемогти нудоту життя, віддатись всією істотою веселошам. Я дивився на цих двох парубків і міркував сам собі:

— А воно й веселощі виходять сумні!

Над вечір гармоніст та його товариш, стомлені піснями й горілкою, лягли спати; викинувши останню шкаралушу з кавуна, поліз за ними і їхній ментор; було ще рано, а четверта кляса, а за нею і третя, вже спали. Тільки в буфеті першої, ясно освітленій

електрикою, якась буйна кумпанія довго вечеряла; чувся голосний сміх, брязкіт чарок і п'яний шум. Нарешті і там замовкли. Навколо запала глибока тиша.

Мене опали спогади. Всього кілька днів тому я був за дві тисячі кілометрів звідси, на одній цукроварні на Курщині, де я гадав прожити весь виробничий сезон. Мені пощастило поступити на перевалочний пункт табельщиком до артілі від контори. Артіль мала перевантажувати буряки з вагонів ширококолійки у вагони вузькоколійки, що вела до цукроварні.

Умови праці і все оточення були для мене зовсім нові, а службовці, що приїздили на виробничий сезон, та й самі робітники, теж були своєрідні. Своєрідність ця поглиблювалася ще тим, що директором цукроварні і головним управителем маєтку були поляки, тому всі тимчасові службовці були представники знакомитої і відомої на всьому Правобережжі, так званої, „дрібної шляхти“. Цілий рік сиділа вона по невеликих містах та містечках, палила люльки, сварилася з жінками, пиячила; дехто з них мав, навіть, свою землю. Але ось надходила осінь, і серед „дрібної шляхти“ починалась метушня. Починались розмови, хто куди їде, на яку саме посаду і пригадували славні діла минулих літ,— що то були за діла, легко було догадатись. Від такого службовця вимагалось не багато: здоровий голос, міцні кулаки і вміння обдурити мужика та обшахраїти робітника на користь економії та цукроварні. Над усе цінувалось, звичайно, останнє. Чим краше й спритніше він це робив, тим його вище цінували. Та ця орда була не від того, щоб обшахраїти і цукроварню і економію. Дядько теж був не від того, щоб здобути зайвого карбованця за свій буряк і за свою роботу, причому багаті плянтатори просто закладали спілку з прикажчи-

ками, що їм приписували зайві берковці. Отже, крадіж і шахрайство процвітало пишним цвітом. Мене це дуже здивувало, але коли я говорив про це і широко обурювався тими порядками, що тут панували, то мене просто мали за наївного дурника і в вічі сміялися, а де-хто радив мені краще не втручатися в ці справи і держати язика за зубами, бо інакше я можу нажити собі такої халепи, що й не радий буду. Досвідчені люди, що посивіли на цукроварнях, потім пояснили мені, що такий порядок заведено з давніх-давен, що крадуть усі, починаючи від незначного прикажчика і кінчаючи управителем маєтками та директором цукроварні, і терплять від цього, кінець-кінцем, тільки селяни та робітники. Мене навіть запевняли, що багатьох людей притягає сюди не стільки плата, бо вона не така вже то й велика, скільки отой незаконний прибуток, що часто перевищує плату в кілька разів.

Друге, що мене вразило, це те, що всі люди, які приїхали на „буряки“,— я беру тут лише службовців,— ніби скидали з себе всі турботи і ставали справжніми „ташкенцями“. Справді, контролю над ними не було майже ніякого, родини лишились десь далеко, і всі вони віддавались на волю своїх первісних інстинктів.

Всі багато пили; потім майже кожний із головніших службовців заводив собі метресу,— жінок цього типу тут було скільки хочете,— а, крім того, багато дівчат і жінок на плянтаціях і на самому перевалочному пункті не могли сприяти моральним чеснотам: проституція, як побічний зарібок, процвітала. Обставини цьому якнайкраще сприяли, бо на невеликому і порожньому місці, коли розпочиналось виробництво, збивалось кілька тисяч люду; бараки й казарми, часто спільні, тільки допомагали розпусті. Мені аж бридко

було дивитись на те, як люди майже по-тваринному задовольняли свою потребу. Але я не засуджував цих людей. Мені тільки боляче й соромно було за них, а до того, хіба я сам був краший!

Робота була скажена. У нас клекотіло, як у казані.

Від світанку до пізньої ночі сотні хур безперервною валкою сунули до всіх чотирьох вагівниць. Степ ступонів від тупоту коней і гуркотіння возів, повітря було наповнене іржанням, вигуками, лясканням батогів, лайкою возів і матюками прикажчиків. Все робилось на бігу, все поспішало, бо цукроварня вимагала все нових і нових берківців буряку. Кілька сот робітників, привезених звідкілясь із центральної Росії,—це були собі звичайні селяни, що їх злидні погнали на заробітки,—день і ніч перевантажували буряки з великих вагонів на вузькоколійку. Вони працювали од вагона артілью, жили в над міру брудній казармі, і було навіть дивно дивитись, як вони бояться свого бородатого старости Василь Михалича, що витискував з них десятий піт.

А на плянтаціях сотні копачів, що виїхали сюди з жінками й дітьми,—села на цей час більше пустіли, ніж у жнива,—копали буряки; в шатрах, критих гичкою, в якихось норах жили вони тижнями; тут же, в болоті та екскрементах, ворушилися і їхні діти. Гомін стояв над плянтаціями, люди скажено працювали, намагаючись як можна більше заробити. А цукроварня жерла без перестанку десятки тисяч берківців буряків, бо вона мала дати за сезон рівно один мільйон пудів цукру. Голод її був непомірний. Вона вимагала все нової й нової їжі; вона підганяла ввесь цей складний організм, і воля і влада її здавалась непереможною.

Мені подобалась ця гарячкова праця, і я так само, як і всі інші, крутився в цьому скаженому шалі, лягаючи

спати після півночі. Мені подобалась вся ця складна велетенська машина, що втягувала в свій рух сотні найрізноманітніших людей, підкоряла їх своєму ритмові, примушувала кожного працювати не так, як він того хотів, а так, як вимагали вакуум - апарати.

Серед робітників - вантажників я незабаром став своєю людиною, бо записував їхні табелі; а що я,— кажу не похваляючись,— ставився до них не так, як більшість службовців, то вони довіряли мені і вважали мене за свою людину. Я часто заходив до них у бараки; мене до них приваблювала цікавість як до людей, що прибули з незнайомої мені місцевості, і могли дещо цікавого розповісти про себе. Вони були невдоволені з умов праці, а серед них було кілька чоловіка людей бувалих. Я часто після роботи заходив до них, і в нас виникали розмови на різні теми, але ні про яку агітацію серед них я й гадки не мав. Одного разу, коли вони особливо почали скаржитись на контору, на свого Василя Михалича, я жартома сказав:

— Не знаєте ви, хлопці, що робити! Спробуйте кинути роботу!

— Цебто застрайкувати, виходить?

— Авжеж!

Я це сказав жартома і ніколи не думав, що мої слова матимуть такий вплив, але виявилось, що моя думка про страйк викликала палкі дискусії; знайшлися і гарячі прихильники страйку і не менш гарячі його противники. В той час, як старі застерігали молодих від нерозважливих учинків, молоді говорили, що тільки таким способом можна буде примусити контору поліпшити умови праці і збільшити платню. Словом, сам того не відаючи, я вкинув іскру до порохового льюху,

Страйк виник стихійно. Почався він з того, що коли підігнали нові вагони для перевантажування, то вантажники, замість того, щоб узятись до роботи, зашуміли, одійшли од вагонів до кагатів і розбились на купки. Прикажчик, бачачи те, аж пополотнів.

— Чого, чорти пузаті, стали? За роботу!..— закричав він.

— Сам ставай, коли тобі ніколи, а ми постоїмо!— відповіло кілька голосів.

Троє поважних дядьків, обсмикуючи свої білі з червоними комірчиками сорочки, підійшли до нього і серйозно заявили:

А ти, комарина твоя душа, не лайся, а піди краще скажи економові, що, мовляв, хлопці його хочуть бачити, та за одним заходом поклич і нашого старосту!

Сам не свій, прикажчик побіг до контори. Першим, погладжуючи свою пишну бороду, вийшов Василь Михалич і спитав, чого це вони не стають на роботу.

— Ти тягнеш за управителем!—закричало на нього кілька голосів.

— Живоїд!

— Наживаєшся на нас!

— Не хочемо робити за таку ціну!

— Найшов дурнів та й їздить!

Василь Михалич спершу зовсім був розгубився. Потім сказав:

— Такий був уговор, хлопці! А уговор дорожче грошей!

— Йди ти під три чорти з своїм уговором! Давай сюди економа!..

У цей момент якраз наспів і сам пан-економ, Сигизмунд Францович. Руді вуса його страшенно наїжачи-

лись, очі палали, руки трусились. Ще не добігши до вантажників, він почав лаятись:

— Ви ж чого це, мать вашу так та перетак, покинули роботу?!. Бунт мені тут робити?!. Роботу зриваєте! Та я вам!.. Марш зараз до вагонів!..

Дехто ворухнувся, щоб іти, але більшість і з місця не зрушилась. Наперед вийшов старий вантажник, підтяг свого очкура і, дивлячись то на свої личаки, то на чоботи Сигизмунда Францовича, сказав звільна:

— Ти, той, не кричи!.. Ми вже лякані!.. Ти от краше, скажи: даєш прибавку?

— Прибавку? Ніякої прибавки! Я покличу поліцію!..

— Поки ти кликатимеш поліцію, цукроварня стане!..

Ці слова були для пана-економа що цебер холодної води. Проте він запалився ще більшою люттю і кричав:

— Хамули!.. Хамлоти!.. Хаами! Мужва репана!..— і, перескочивши на польську мову, репетував: Хлопи!.. Пся крев! Лайдаки!..

Його лайку спокійно слухали. Коли він замовк, той самий дядько запитав:

Скінчив? Ну, а тепер до діла: даєш прибавку?

Пан-економ побачив, що наскочила коса на камінь, і вже куди спокійніше сказав:

— Так чого ви, власне, хочете?

Його оточили, замахали руками, всі разом заговорили; зчинився справжній гармидер; одні скаржились на погані харчі, другі на помешкання, треті на малу платню. Не можна було нічого розібрати, виривались лише окремі вигуки та матюки. Увесь червоний, Сигизмунд Францович вискочив з натовпу і пішов до контори; за ним слідом посунули майже всі вантажники.

— Та зрозумійте ж ви, дубові голови, що не маю я права давати вам прибавки! Це ж заріз для цукроварні!..

В конторі він тремтливими руками узяв трубку телефона і подзвонив до цукроварні, що на пункті страйк. Тимчасом вантажники мирно розташувалися навколо контори, палили цигарки, жартували. Тривога й занепокоєння перекинулись на інші ділянки роботи; стали, насторожившись, копальники буряків, захвилювались дівчата біля кагатів; страйк міг перекинутись щохвилини далі. Мабуть, у головній конторі це зважили, бо за якусь годину до страйкарів прибув у шарабані, запряженому парою караконих коней, сам головний управитель Узембло. На полі з'явилися об'їзники-черкеси, а трохи перегода прибуло ще кілька стражників.

Атмосфера почала нагріватись, нервозність і занепокоєння захопили всіх.

Узембло разом з економом відбували якусь таємну нараду, кінця якої нетерпляче чекали всі. Нарешті управитель вийшов. Вантажники встали і, як завжди, поздіймали шапки; тільки дехто з них не зняв шапки.

— Що ж ви, хлопці,—почав він лагідно і з тихим докором, ніби батько до дітей, коли вони накоять якоїсь шкоди,—так, га? Замість того, щоб по-доброму поговорити, ви кидаєте роботу? Негарно, негарно!—докірливо похитав він головою.—Чого просите?

Цей лагідний вступ багатьох обеззброїв. Узембло був старий лис і знав, де треба натиснути, а де дійти свого ласкою: і справді, дехто з вантажників завагався; вони були довірливі, як діти, і ласкаве слово могло їх розтопити; вони всі зашуміли, загаласували, замахали руками.

— Сійте, сійте! Не всі разом! Хто говорить?..

Хвилину тривала мовчанка. Потім кілька голосів загуло:

— Хай дядько Свирид говорить! Виходь, дядьку Свириде!— і вони виштовхнули того самого дядька, що ото сперечався з паном-економом.

— А може ви своїх уповноважених виберете?

В очах натовпу блиснуло недовір'я.

— Ні, хай дядько Свирид говорить!..

— Ну, ходімо, дядьку Свириде, поговоримо!— сказав Узембло.

Тоді вантажники знову загули.

— Нікуди не треба ходити!.. Тут, при всіх, нехай говорить!..

Управитель знизав плечима. Василь Михалич, що весь час мовчав, посміхався.

— Так ми, хлопці, ні до чого не договоримось!— заявив Узембло, і в його голосі почулись нотки роздратовання.

Наперед вискочив кремезний рябий парубок і закричав:

— Та що ви його слухаєте? Хіба ви не бачите, що управитель з нами хитрує, хоче обдурити. Хай скаже, чи дасть прибавку? А коли ні, то кидай габлі і гайда до бараків!..

— Правильно!.. Бросай!.. До бараків!.. До бараків!..

Габлі полетіли на землю, руки потяглись за свитами і весь натовп пішов до бараків.

— Та постійте, чорти!— вилаявся Узембло.— Давайте говорити по-людському. Хочете, прибавлю по гривенику од вагона?..

Почувши це, в натовпі глузливо засміялися. Інші зупинялись і кричали:

- Мало!
- Нема дурних!
- Розшморгни ширше калитку!..
- Візьми собі!

Узембло і економ знову пішли на нараду. На цей раз вона тривала ще довше. Василь Михалич чекав у конторі. Він обчислював у голові, скільки він загубить або заробить на цьому ділі. Тільки дядько Свирид поводився спокійно в своєму кутку й терпляче чекав кінця наради. Нарешті економ вийшов і оголосив дядькові Свиридові волю Узембла.

— Контора згоджується прибавити по четвертаку на вагоні, але з умовою, що вантажники негайно стануть до роботи. Коли ні, то контора візьме інших робітників!

З цією відповіддю дядько Свирид пішов до бараків. Коли він переказав пропозицію управителя, то її так само відкинули; виходило, що вантажники рішуче надумали страйкувати. Але контора теж мала свій плян. Негайно послали до економії зняти всіх робітників і перекинути на перевалочний пункт; послано верхівців по далеких селах за робітниками, і надвечір надійшло їх близько двох сот. Їм платили поденно і багато дорожче, ніж вантажникам. Нові робітники розпочали роботу під охороною стражників, бо між ними і старими вантажниками мало до бійки надійшло. А охочих стати на роботу надходило все більше, і біля контори їх збився цілий натовп. Узембло міг тріюмфувати. Але робота йшла мляво, бо нові робітники працювали, як мокре горить, бо вони були непривичаєні до такої роботи. На станції збилося багато вагонів, цукроварня безперервно дзвонила і вимагала буряків, бо їй загрожувала зупинка. Ніхто не спав цілу ніч. Незабаром поденні заявили, що вони вимагають надвишки платні.

Становище Узембла було скрутне. На ранок переговори з вантажниками почалися знову, а разом з тим контора видала наказа, щоб старі робітники звільнили бараки для нових робітників, бо їм не було де спати. Прийшла депутація від Узембла, що її обрали ранком, і заявила, що він добавляє 35 коп. на вагон і виставляє п'ять відер горілки на мирову. Тут вантажники завагалися, поміркованіші почали вмовляти гарячіших ставати до роботи; між ними дійшло до сварки.

Кінчили на тому, що обрали нову депутацію і послали до Узембла; більшість її складалася з людей поміркованих.

Узембло клявся, божився, аж землю їв, що він би радніший дати більше, але ніяк не може. Кінець-кінцем, йому пощастило дійти згоди. Селян зняли, робітників відіслали до економії. Через дві години вантажники вже працювали. А ввечері вони геть усі були п'яні, кричали, лаялись; кілька чоловіка побились між собою. Узембло мав право святкувати перемогу.

Так скінчився цей чисто стихійний виступ. Заробили на цьому, безперечно, Узембло, економ, Василь Михайлич та ще дехто. Їм, справді, „страйк“ пішов на користь, бо вони, мабуть, такого рахунка подали за його ліквідацію, що кожному перепало. Вночі, коли ото всі спали, звалені горілкою, мене хтось потормосив за плече. Я прокинувся і побачив над собою рябого парубка, що був найгарячішим прихильником страйку. Він нахилився до мене і тихо сказав:

— Я йду... Поліція почне арештовувати. Боюсь, щоб мене не захопили. Чув я, що згадують і про тебе!

— А що кажуть?

— Кажуть, що ти був одним із заводіїв. Дехто з наших, підпивши, про це прохопився.

Я зрозумів усю небезпеку, що мені загрожувала. Щоб зібратися в дорогу, мені було потрібно кілька хвилин, і ми непомітно вислизнули із барака. Вже починало сіріти. Білий туман котився мовчазними ланами. Все спало. На плянтаціях дотлівали вогні, і до вогкого запаху туману домішувався їдкий запах диму. Довгими чорними трапеціями простяглись кагати. Будівлі і бараки ледве було видно. Ми йшли полем, щоб нас хто-небудь не побачив. До станції дійшли щасливо за кілька хвилин до приходу поїзду. Ми купили квитки й сіли на поїзд. Коли він рушив, нам було видно, як в опаловому тумані на обрії викотилось сонце.

В Курському я розпрощався з рябим,—він повертав на Орел, а я поїхав до Вороніжу, звідтам повернув на Пензу, далі на Балашов і, нарешті, попрямував до Царицина. Царицин вразив мене пилом своїх вулиць,—були саме великі вітри, і на вулицях крутились справжні смерчі піску,—горами кавунів і помідорів, що були складені на землі велетенськими купами, галасливістю базарного натовпу, зо всіма прикметними властивостями людей з Азії—рухливістю та кольористістю. Я прокрутився в Царицині цілий тиждень, шукаючи роботи, але без успіху. Грошей лишилось у мене мало, і тоді я поклав їхати до Самари, а звідти пробиратись далі на схід. Ось про цю то подорож я й думав цієї теплої ночі, коли волзький пароплав рівно розбивав своїми колесами темну воду ріки.

V

І тут раптом, ніби принесені на крилах далекого степового вітру, до мене долинули тихі, але напрочуд знайомі звуки. Чимось рідним і разом далеким вїнуло на мене, чимось призабутим, але таким, що завжди жило в душі моїй. Я прислухався і сам собі не вірив: сопілка грала сумної чумацької пісні. І я уявив собі той безмежний степ, вкритий тирсою, і чумака того хорого, і волів круторогих, що схилились над ним, ремигаючи, і товаришів його вірних. Щось віщунське було в тій пісні, і біль стиснув мені серце, бо не мав я тих товаришів вірних, був самотній у цілому світі, і коли б мені довелося вмирати, то нікому навіть було б звістки передати додому.

Я прокрався до корми і побачив там старого діда у високій баранячій шапці і подертій на плечах свитині, що задумано дивився на темну воду; вода пінилась за пароплавом, і на її шумовинні грали відблиски пароплавних вогнів. Вгорі, під чорним, засіяним зорями небом, на невидимій шоглі, горіли два ліхтарі—зелений і червоний; вони були як дві зорі, тихо пливучи і гойдаючись над темною рікою, що важко несла свою воду. З боків на кілька сажнів вода була освітлена, а далі стояла темна стіна, і за нею нічого не видно було. Часом здавалось, що пароплав не їде, а стоїть на місці,

а повз нього пливе ріка з своїми берегами. Я знову глянув на діда—він так само сидів і дивився на воду, а сопілка його тихо співала, наче дзюрчав легенький струмочок. Видно було, що його думки далеко десь літають, і він не бачить ні цієї широкої ріки, ні неба просторого, ні самого пароплава, з могутнім двигуном—машиною, створеною людським генієм. Він був чужий усьому цьому, він здавався мені живим минулим, що якимось чудом повернулось назад, щоб подивитись на наш світ. Сопілка співала про сиву давнину, вона навівала спогади про тисячоліття, що назавжди відійшли в минуле. Мені на мить здалося, що це сидить чабан, і сидить він не на кормі одного з найкращих волзьких пароплавів, а на могилі в степу, а степ той, синій та зелений, прослався ген широко, а по ньому розсипались вівці, а з неба чути клекіт орлиний, а скитська баба на могилі загадково посміхається і вдивляється в степ і ніби щось хоче розказати чабанові, бо й він же все бачив і все чув, і йому стільки ж років, як тій кам'яній бабі. А степ постелився перед ним і слухає сопілку. І раптом оживає він, і на обрії починають майоріти люди, хмара пилу здіймається до неба, широкою лавою розсипаються кіннотчики, ідуть піші полки і під ними земля вгинається, чути скрип немазаних чумацьких возів, що їх тягнуть рогаті воли. І з другого боку насувається така ж хмара людська; блищать на сонці шоломи, блискавками миготять мечі, на списах грає сонце, лати виблискують, коні виграють під шовковими попонами. Ось засурмили сурми і дві хмари сходяться до бою. І вже нічого не чути, крім січі страшної. Падають люди з коней, топчуть їх піші, з переможними викликами одні носять на списах голови забитих, а ті он конають, розчавлені, порубані. І коли на степ

лягає чорна тінь, виходять вовки - сіроманці, і починається тоді для них бенкет. Тишу ночі іноді роздирає страшний людський зойк і завмирає. Страшна тиша навколо і все застилає імла.

А сопілка грає. Грав дід не зовсім звичайно. Він ото пограє трохи, а потім перестане, чи то прислухаючись до тиші, чи то вдивляючись у ніч, чи то пригадуючи щось, а потім знову притулить до уст сопілку, і над водою починають литись тихі задумливі звуки. Так триває кілька хвилин, а тоді дід уриває, поправить шапку, озирнеться навколо, чи не підглядає хто, і знову починає грати. В своїй свиті і високій баранячій шапці, ледве освітлений, з цим примітивними музичним інструментом, що дожив до нас, він здавався мені мітичною істотою, наче якимось українським Агасфером, що, блукаючи по землі, забрів на ці порожні береги Волги і тепер тужить за своїм рідним краєм, шлях до якого йому заказано.

Я побачив, як майнула дівоча постать і сіла біля нього. Дід, не озираючись, тихо сказав:

— Що, не спиться, Галинко?

І, не чекаючи на відповідь, тихим голосом провадив далі:

— А я оце не витримав і вийшов на свіже повітря. Та як пригадав собі свій степ та овець отари, то аж до сопілки взявся.

Дівчина мерзлякувато повела своїми плечима і шільніше закуталась у шалю. Дід співчутливо промовив:

— Що, Василя жаль?.. Не журись, дівко, на новому місці не такого собі парубка знайдеш! А то, дивись, і сам твій Василь на весну приїде до нас! — і з його сопілки полилось:

Ой, Василю, Василю,
Серденятко моє,
Не ходи ти у салдати.
Нехай батько іде!
 Батько старенький,
 На світі нажився,
 А Василь молодий,
 Ще й не одружився!..

Мені здалось, що він ніби при цьому в темряві під-
моргує до дівчини.

Раптом він перемінив пісню і я почув знайому мені
мелодію, що її колись наспівувала моя мати:

Ішов козак дорогою,
Дорогою широкою,
Могилою високою.
Зійшов козак на могилоньку,
Глянув козак у долиноньку,
А в долинонці
Вогні горять, турки сидять.
Посеред турчини
Молода дівчина,
Вона сидить, косу чеше,
Чеше косу гребінкою,
Примочує горілкою.
Кому ж ти, косо, дісталася?
Ой, дісталася гіркій п'яниці.
Гіркий п'яниця наругається!

Дівчина похилилась, і я почув стримане ридання.
А дід замовк і тихо гладив її по плечу.

— Всюди люди однакові і всюди горе ходить за
ними. Милый світе, для чого в тобі так багато розлито
всякого нещастя? І чому у тобі так мало радості?

На ранок я вирішив відшукати діда, що так звору-
шив мене вночі і розбудив в мені якісь нові струни.
За всі ці роки, коли я мандрував по світу, я ні разу
не згадував ні про свою батьківщину, ні про Україну,

ні про своїх кривних. Не було в мені, як то кажуть, і туги за рідним краєм, і лише за кілька хвилин перед цим я думав не про Україну, а про Америку та про Австралію, куди мене тягли уява і непереможне бажання. А тут дідова сопілка вчинила чудо, вона збудила невідомі мені струни чуттів. Слухаючи його музику, я придивлявся до темних волзьких берегів і раптом зрозумів, що я на чужині, далеко від рідного краю. Це нове почуття було таке гостре, дуже та сумне, що коли б у ту хвилину пароплав причалив до якоїсь пристані, я напевне встав би і пішки побрів на Україну, до її степів, до веселих сіл. Правда, я знав, що й там зустрів би я

Убогі ниви, убогі села,
Убогий, обшарпаний люд...

але чомусь у цю хвилину Україна здалася мені такою чарівною, такою рідною, що я на собі відчув правдивість слів поета, що сказав:

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра...

І мені чомусь пригадалися слова Бокля про те, що спершу цивілізації народжувались на берегах великих річок, що їх наші далекі предки обожнювали. Тигр і Ефрат, Ніл, Ганг, Ян-цзе-кіянґ, Райн, Дніпро, Волга,— хіба народи не називають їх найласкавішими іменами, хіба вони не склали про них чудових балад і оповідань? Дніпро-Славути, хіба в цій назві не брентить щось величне й урочисте? Про це гадаючи, відчув я велику любов до великої української річки, цього символу одности українського народу, його батька, що розсіяв своїх дітей на широких просторах. І я, пливучи на пароплаві другою великою річкою, що її нарід ззивав „матушкою“, „кормилицей“, що порівнював її води

з слізьми народніми, річкою, що жила в народі, що склав на її честь пісні, я відчув, як мене ще дужче опала туга.

З моєї уяви враз вилетів і Владивосток, і Америка, і Австралія, мене потягло назад, у мені заговорив голос крові, і сопілку дідову я сприйняв як таємничий знак, як віщунське видиво, як звістку з рідного краю, як пересторогу про те, що не слід, не годиться поривати з ним. І я не наважився рвати ниток, що ще зв'язували мене з Україною. Ось справжня причина того, чому я не поїхав ні до Америки, ні до Австралії, а постановив тут же, на пароплаві, за першої ж нагоди повернутись на Україну. Я не буду зараз заглиблюватися в причини цього явища, відзначаю лише, що так воно тоді було.

Діда я швидко знайшов. Він сидів у третій класі і пив чай. При денному світлі він видався мені зовсім іншим, ніж уночі. Обличчя у нього було сухорляве, обсмалене вітром, а очі сірі. Він дивився якимось поверх людей; видно, ті очі звикли до широких просторів. Біля нього сиділа смаглява дівчина з довгими віями над мрійними очима, та сама, що вчора виходила до нього на корму. Було рано, тільки що викотилось сонце з-за рудуватого степу, і Волга була в цей час вся ніжно-рожева, а по ній, розрізаючи те червоне золото, плавали білокрилі чайки.

Я глянув на діда й дівчину і сказав:

— Здорові були, діду!.. Чи дозволите біля вас присісти землякові?

Дід швидко зиркнув на мене, а дівчина втопила в мене погляд, і легка краска проступила їй на щоках.

— Здоров, хлопче, здоров!—після довгої павзи відповів дід.— Здоров! Звідки сам будеш?

Голос у нього був тихий, але глибокий, молодий, з якимись особливими вібраціями.

— Та, — кажу, — з України!.. Учора чув, як ви на сопілку грали, так оце зважився спитати, звідкіля ви.

Він удруге глянув на мене, поставив чашку з чаєм на стіл, повернув до мене своє мусянжове обличчя, в мереживі тоненьких зморшок і перепитав:

— З України, кажеш. А якої губернії?

Я сказав.

— А ми Полтавської!.. — поволі відповів він. І згодом додав: — Були колись полтавські!..

— А тепер?

— Тепер?.. Вроді як би Астраханської, тільки не знаю достотно, бо ідемо на Сибір... Так що й не скажу тобі, якої ми тепер губернії!.. Вроді, як безбатченки ми зараз!.. — і ніби глузлива, ніби сумна посмішка з'явилася на його губах, а в словах почувалась прихована туга старої людини, що її вирвали з рідного ґрунту, туга перекоти-поля, що не має сили десь зупинитись.

— А давно з Полтавщини?

— Та давно, мабуть що років з тридцять, якщо не більше, буде!.. Та тут нас на пароході ціла кумпанія їде!.. — А йдіть сюди, — гукнув він до каюти, — тут от земляк об'явився!..

З каюти вийшло кілька чоловіків і жінок. Дід обізвався до них:

— Сідайте!.. От земляк, з України, каже!

Всі зацікавлено подивились на мене і почали розпитувати, хто я, та звідки, та чому так далеко забився від рідного краю, та чого блукаю по світу.

— А так, — кажу, — шукаю долі!..

Одна з молодиць похитала головою й промовила словами пісні:

— Не винна доля, а винна своя воля!..

— А яка ж вона, та твоя доля?—спитала друга.

Я посміхнувся:

— Моя доля та дрова рубає!..

— Еге!—відказав уже літній дядько.—То тобі, хлопче, як я бачу, пальця на зуби не клади. А ти знаєш, що кажуть старі люди:—Своєї долі і конем не об'їдеш!..

А перша молодиця підкинула:

— Плаче твоя доля, та не зна чого!..

На що я, вже сміючись, відповів:

— Мені що? Я сам один. І хоч моє щастя таке, як тої курки, що качат водить, та я не жур-голова! А от вашій долі я не заздрю!..

— А щоб тобі воша в потилицю, парубче!—відказав дід.—Ну, цьому не втреш носа! Сідай ближче до нас та поснідаєш разом з нами.—Він посунувся на лавці.—Сідай та розкажуй, що там нового в наших краях! Ти ж бо недавно звідти!

— Багато розказувати, та мало слухати!—ухилився я від відповіді.—Кажуть люди, що гарно там, де нас нема. А от ви звідки будете та куди йдете?

— Та кажуть же тобі,—заторохтіла дебела молодиця в канусовій кохті, яких уже давно не носили в моїх краях,—що ми полтавські. А переселились ми до Астраханської, бач, землі багато захотіли. А воно, прости господи, не земля, а пісок. Степ голий, та полинь та колмик нещасний, от тобі й усе! І слова путнього від нього не почувеш, не люди, а песиголовці якісь! Як згадаєш ото свій край, то так тебе жаль за серце і вхопить!

Хтось журно сказав:

— Не дурно ж воно і в пісні співається:—Ой, буде ж вас, діти по горах, по долинах, ой буде ж вас, діти, та й по чужих країнах!..

— Так,— підтакнули чоловіки,— правильно! Тутешні краї не наші!.. У нас там і сонце ласкавіше гріє, і земля не та, та й люди не ті!..

— А тут—чужа чужина!..—сумно похитала головою молодиця.

— Земля там хоч і роботи просить, так за те ж і родить!—говорив другий дядько.—Вийдеш ото в поле, а пшениця стоїть стіною, наливається, а вітер її розчісує, а вона тобі кланяється та ніби говорить: Здоров був, хазяїне!— і він махнув рукою, бо від зворушення не міг більше нічого сказати.

Над усіма нами майнула крилом тужлива тиша.

— Попомучились ми ото в тих степах,—почала знову балакуча жінка,—а потім стали думати, що треба нам на нові місця подаватись. На стару батьківщину нема чого, бо там давно і сліди наші позаростали. Послали ходаків до Семирічинської області, туди частина наших раніше переселилась. Приїхали наші звідти і кажуть, що жити там можна. Так ми оце п'ять сімейств продали все і ідемо туди, до земляків своїх!

І почалась розмова. Але розповідали вони не про своє теперішнє життя і не про те, що їх чекає на новому місці, а все згадували колишнє своє полтавське село, з вербами над ставом, з вітряками за цариною, з густим вишником навколо хати,—і ніби з цими спогадами до них удруге молодість поверталась. Що то значить край рідний, і як довго туга по ньому живе в людському серці!

Чотири дні я їхав з ними до Самари, де ми мали разом вставати, і так до всіх призвик, що всі неначе мали мене за свого. Галинин батько все вмовляв мене їхати з ними,

— Їдьмо, Петровичу!— казав він.— Будеш дітей наших грамоти вчити, а то за писаря станеш, людей там грамотних треба, бо їх нема, землі візьмеш, одружишся і житимеш собі паном діло!.. Єй право!.. А так, чого по світу волочитись будеш!..

І поривало мене їхати з ними, скільки б світу побачив, але надходив вечір і я передумав. А все то дід Гордій зо своєю сопілкою! Він грає, а я сиджу поруч Олени, а передо мною розгортаються рідні краєвиди, і тужно-тужно стає мені на серці, не хочеться тинятись по світу, не хочеться бути перекоти-полем. Відчув я, що треба мені вертатися назад, що ніде я не знайду собі місця, а тільки там, де родилась оця пісня журлива. Дід грав, а я думав і все твердішим ставало моє рішення, що з Самари треба повертати назад, на батьківщину.

До Самари приїхали соняшного ранку, а що я не мав чого робити, то я своїх полтавчан провів на вокзал. Там ще прожив два дні і все розмовляв з ними, впливаючись словами, так я скучив за своїми, і тим ніби загартовував себе для повороту. Але ще за кілька годин до їхнього від'їзду я вагався. Коли Галинин батько, сідаючи до вагону, сказав: Петровичу, їдьмо!.. Чого тут лишаєшся!— я мало не побіг до каси по квиток, але тут згадав, що у мене в кишені зостався лише один карбованець. І тоді я, махнувши рукою, рішуче відповів:

— Ні, дядьку, спасибі, я лишаюсь!.. Назад поїду!..

— Жаль! Ну, то діло твоє!..

Розітнувся другий дзвінок. Жінки заплакали. Деякі наказували:

— Як приїдете назад, то вклоніться землі нашій і передайте їй ширий привіт!

У мене виступили сльози на очах.

— Добре, передам!..

Пробив третій дзвінок. Потяг рушив. Я помахав востаннє на прощання кашкетом і, круто повернувшись, пішов до міста.

Місто! Яке воно гарне, як любо й привітно світять огні його для тих, хто має гроші, чи рідних та друзів у ньому. Але горе бездомним! Горе бідним! Гірше пустині для них це місто. Будинки високі вас давлять; люди байдужі; все чуже! Ви нікому непотрібні, вас обминають, ледацюгою та волоцюгою взивають. Крамниці аж тріщать від краму—то не ваше; там повно їжі і ваші очі пожирають її, вона дратує вас, але вам ні за що купити навіть шматка хліба, і ви насилу одриваєте свій погляд од вітрин, ви подалі тікаєте від них у глухі темні вулиці, бо інакше ви збожеволієте від голоду. Ви, глибоко засунувши руки в кишені, йдете тими довгими вулицями, аж поки знесилені десь падаєте в сквері на лавку. Місто! Ось кілька днів я тиняюсь по цьому незнайомому і ворожому мені місту. У мене лишився тільки гривеник у кишені. Раз на день я йду на пристань, заходжу до обжорки, де обідають і пиячать вантажники, босяки і всякий люд, що стоїть на найнижчому шаблі життя, беру тарілку якоїсь бурди і шматок хліба,—ото і вся моя їжа на цілий день. Квартири не маю, а сплю або на вокзалі, або в саду, або десь на пристані, під порожніми склепами та баржами, бездомний, брудний, босякуватий. Даремно я шукав роботи. Скрізь одна відповідь: Роботи нема! Даремно я в місцевій газеті читав об'яви. Не було й натяку на якусь роботу. А вже надходила зима. Що вона мала принести мені?

Одразу якось захолодало і ранками були досить великі заморозки. Я вже кілька день спав у порожній

баржі. Було холодно, пронизуватим і вогким вітром тягло з Волги, і я трусився як у пропасниці. Ранком, задубілий, я вискакував з баржі і довго біг берегом, аж поки зогрівався. Людей я уникав, бо страше й відразливе було населення цих вулиць і вуличок, що збігали до пристані.

Одного ранку, коли я ото так вискочив із своєї баржі, саме прийшов пароплав з Нижнього, і я став біля сходнів, сам не знаю чого. Раптом чую, як якась пані, показуючи на дві валізи, сказала мені:

— Неси!..

Я вхопив їх і доніс до візника і одержав за це від неї аж тридцять копійок. Цей несподіваний заробіток давав мені змогу сьак-так перебитись кілька днів і наштотхнув на одну думку. І от я став бігати від вокзалу до пристані, пропонуючи свої послуги пасажирам. Кілька день мені шастило, але потім раптом урвалось і ніхто моїх послуг більше не потребував.

Ставало зовсім холодно. Навігація припинилась; у баржі спати було не можна, так там проймав нічний холод; але дні стояли соняшні й теплі. На деякий час я улаштувався в саду, де лишились павільйони від земської виставки, недалечко від жіночого монастиря. Там я ночував, а вдень блукав по цвинтарі і читав довгі епітафії на могилах „божих наречених“ і розмишляв про тлінь земного життя та про суету людських змагань.

Становище моє було критичне. У мене не вистачало більше сил терпіти муки голоду. Одного разу, сидячи над могилою якоїсь манахині Перепетуї з довгою епітафією церковно-слов'янським віршем, що оспівував великі цієї манахині чесноти, надумався я постукатись до монастиря і перезимувати там, але я жахнувся цієї думки й відразу ж відкинув її. Було ясно, що я му-

сив тікати з цього міста, коли не хотів загинути. Передо мною було два можливих шляхи—злочин і жебрацтво і, леле! з якою ненавистю я часто вночі дивився на випещених і ситих людей, що байдуже проходили повз мене. Я картав себе за те, що не погодився їхати з полтавчанами на Семиріччя; вони якось би там мене влаштували, принаймні, я став би десь за наймита. Вечорами, щоб хоч трохи зігрітися, я годинами кружляв вулицями; коло однієї аптеки я якось випадково подивився у дзеркало і не впізнав самого себе. На мене дивилось чуже, змарніле обличчя; на щоках і підборідді густо засіялась борода; очі були як дві жарини і гарячково блищали, а сам я був брудний і обшарпаний. Щоб більше не дивитись на цю потвору, на цього босяка, що викликав у мені огиду, я швидко пішов геть.

Я став жебрачити. І коли я вперше на випрохані гроші купив собі убогу вечерю і заліз у свою схованку, щось здушило мені горло і я заплакав гарячими сльозами. Я плакав, широко признаюсь в цьому, і солоний присмак сліз падав мені на хліб, що я його їв.

Але це був тільки один випадок одчаю. Дух мій не вгасав. Фантазія моя ні на хвилину не переставала працювати. Чим більші опадали мене злидні, чим більше у мене зростало бажання боротись, тим частіше виникали у мене найхімерніші думки, і це мені допомагало забути своє прикре становище.

Блукаючи отак по місту, несподівано для самого себе натрапив я на посередницьку контору в справі найму робітної сили. Внизу каліграфічним письмом було написано:

— Потрібні на виїзд слюсарі, ковалі й чорнороби. Спитати тут.

Кілька хвилин я, як зачарований, дивився на цю об'яву. У мене зажевріла надія. Я повернувся до дверей, ступив два кроки вниз і опинився в досить просторій кімнаті, де за конторкою сидів огрядний добродій і крізь окуляри уважно дивився на мене. Насилу повертаючи язиком, я, показуючи на вікно, спитав:

— Це вам потрібні робітники?

В цей момент я найбільше боявся почути: Вибачте, робітників уже найнято! — Але добродій відповів мені:

— А ви що, шукаєте роботи?

— Так, шукаю. Я став би на всяку роботу!

— Слюсар, коваль? — спитав він.

— Ні, чорнороб! Хоч трохи знаюся і на слюсарстві! Він підібрав губу, потім заглянув до товстої книги, глипнув на мене очима і промовив:

— Потрібні в одному місті і чорнороби!

Мене охопила така радість, серце так сильно забилося, потім мене пройняла така млость, що я боявся, що впаду. Зібравши решту сили, я ледве вимовив:

— О, прошу, пошліть мене!..

Тоді добродій узяв клаптик паперу, зняв окуляри і кинув:

— Але за рекомендацію ми беремо десять процентів з заробітку протягом трьох місяців. Та ще ви маєте заплатити нам півтора карбованця внесків зараз!

Від цих слів я остовпів; уся надія мати роботу розвіялась як дим.

— Вибачте, добродію, але в мене немає й копійки зараз!..

— Ми без цього не можемо рекомендувати!

Чіпляючись за останню соломинку, я сказав:

— Може б ви взяли в заставу пашпорта... Раз я одержу роботу, то ви ці свої півтора карбованця одержите!

Він пожував губами. Потім зиркнув на мене, надів чомусь окуляри, потарабанив по конторці олівцем і, нарешті, вимовив:

— Гаразд, давайте пашпорта!

Я подав; він уважно його перечитав і повернув назад, сказавши:

— Я зроблю для вас вийняток і дам вам рекомендацію без попереднього внеску, ми його вирахуємо потім.

Він сів і написав записку. Даючи її мені в конверті він спитав:

— Ви знаєте, куди вам треба їхати?

— Я не тутешній.

— Це село Покровське, верстов за сімдесят звідси. Ідьте туди, знайдіть робітню Сапунова, подайте йому цю записку і він вас візьме на роботу!— і добродій стукнув віком конторки, даючи цим знати, що розмова скінчена. Я, затиснувши в руках записку, вийшов на вулицю. Було вже пізно; засвічувались ліхтарі; на вулиці Льва Толстого було повно людей; дзвонили по всіх церквах і в холодному повітрі густо розляглись мідні звуки,— і тут я згадав, що сьогодні субота. Не знаю, що мене спонукало, але я зайшов до однієї церкви, став у куточку і обмислював своє становище.

— Розуміється,— міркував я,— треба негайно рушати до Покровського, коли я хочу, взагалі, до нього дійти і здобути якусь роботу!..— і зараз же вийшов із церкви і потяг до вокзалу. Там просидів і проблукав до ранку, і як тільки на сході почервоніло, розпитався й рушив уздовж залізниці в напрямку до Покровського. Сонце скупо світило, заливаючи жовтуватим світлом степ.

По дорозі траплялись невеличкі гайки, що їх уже торкнули перші морози, жовтий лист із тихим шелестом слався на землю. Мене кануло від голоду і хотілося прилягти. Але я перемагав себе і, не відпочиваючи, ішов уперед. Навколо не видно було жадного села. Я ледве волочив ноги і за годину проходив не більше трьох верстов. Опівдні я побачив при дорозі покинутий баштан і звернув туди; серед огудини я знайшов кілька напівпримерзлих кавунів. Ними я трохи підживився; правда, при тому я промерз до кости, але це було півлиха. Ночував я в полі, в покинутому курені, зарившись в солому, а повечеряв двома кавунами, що захопив був із собою. Другого дня я вже навмисне шукав тих баштанів і таки знаходив. Надвечір добився я до якогось села і впросився до одного дядька ночувати. Люди трапилися добрі і прийняли мене привітно. Вечеря була для мене як справжній бенкет, бо подавали гарячу картоплю, капусту, огірки і справжній запашний житній хліб, якого я не бачив вже кілька тижнів; і я їв доти, поки сп'янів. До того ж я добре виспався на кулі свіжої соломи.

Хазяїн сказав, що до Покровського вже не більше двадцяти верстов, а коли я піду шляхом, то буде не більше дванадцяти. Добрі хазяї дали мені поснідати, і я, відпочивши, вже зовсім бадьоро вирушив у дорогу. Було вже коло другої години по обіді, коли я дійшов до Покровського. У першого ж селянина я спитав, як мені пройти до Сапунова.

— У нас є два Сапунових,—сказав він,—Павло Семенович і Андрій Семенович. Тобі до якого?

Я прочитав папірця, але там нічого ні про Павла Семеновича, ні про Андрія Семеновича не було сказано, і я відповів:

— Мені до того, що має робітню!

— Так би й говорив відразу. Тоді тобі треба до Павла Семеновича. Іди цією вулицею. Ти що, на роботу до нього?

Я боявся почути якусь неприємну звістку і тому відповів:

— Ні, просто по справі одній!..

Через півгодини я стояв перед високим, підстаркуватим, голеним чоловіком, у піджаку, з широким, м'ясистим обличчям. Він дивився на мене важким поглядом. Взявши двома пальцями записку і прочитавши її, він тихо вимовив:

— Добре, лишайся!.. Плата покищо полтинник на день. Пьотра! — гукнув він до робітні, що уявляла собою довгу повітку і стояла тут же, на подвір'ї. — А йди сюди!..

З дверей вийшла клишонога, чорна і вся поросла волоссям постать, що незграбними кроками попростувала до нас. Вона скидалася на справжнього ведмедя.

— От нового робітника прислали з Самари, візьми собі в помічники! — сказав Сапунов. — Квартирю маєш? — звернувся він до мене.

— Ні; я тільки що прийшов.

— Хлопці тобі покажуть, ставай з ними. На роботу виходь завтра! — і він пішов до себе.

Пьотра вивів мене на вулицю.

— Бачиш он будинок на розі вулиці, під червоним дахом? Ну, так валяй туди. Спитай там Карпа Гавриловича, хазяїна, значить, скажи, що я тебе прислав, і що ти будеш працювати в Сапунова, і він тебе прийме!

Я пішов, а через годину, умившись і простеливши свого піджака, спав, як мертвий.

VI

Я так уже звик підчас своїх блукань до всяких змін і до всяких людей, що вже ніяка нова зміна мене не дуже дивувала. Робітня Сапунова багато чим нагадувала мені робітню Мандрики, де я колись починав свій життєвий шлях,—тільки, звичайно, робітня Сапунова мала свої особливості. Працювали ми з шостої ранку до шостої вечора, з перервою на одну годину на обід. Робітня головним чином ремонтувала сільсько-господарські машини, але брала й інші замовлення; всіх робітників, зо мною разом, було вісім. Мені, як чорноробові, доводилось робити всяку роботу,—підносити матеріял, допомагати майстрам, часом мене ставили за молотобойця; я то свердлив залізо, то рубав його, то просто прибирав у робітні та на подвір'ї. Ті знання, що я їх колись набув у Мандрики, тепер стали мені у великій пригоді; хоч я і призабув їх трохи, але моє становище було куди легше, ніж я сподівався. Попрацювавши кілька днів, я вже оцінив усе оточення та всіх людей і розпізнав, хто з них яку роль відіграє. В цьому мені допомогла моя природна спостережливість. Одно слово, про робітню Сапунова я незабаром знав усе, що мені треба було знати. Але, з другого боку, я повинен зазначити, що й моя малопомітна особа притягала з боку декого пильну увагу. Повторювалась стара історія—я чомусь завжди викли-

кав цікавість у людей. Чи то я такий відмінний був, чи то в моїй поведінці було щось таке, що різко мене відрізняло від тих людей, що серед них я от уже якийсь рік крутився, але на кожному новому місці, як і завжди, люди спершу дивились на мене як на чужинця, що випадково потрапив до них. Але я не можу пожалуватись на те, що прості люди ставилися до мене погано. Вже першого дня, Феня, куховарка Сапунова, кілька разів прибігала до робітні, щоб подивитись, як вона казала, на молодого хахла. Я саме з другим підручним підносив до робітні важкі штаби заліза. Вона подивилась на мене, похитала головою й сказала:

— Ач, який красень!.. На панича більше скидається!.. Що ж ти, милий,— звернулась вона до мене,— чи й вродився такий нещасливий, чи за непочитування родителів ото на тебе така напасть?

— А ти приголуб його, Фенічка!— реготали робітники.— У тебе, диви, які широкі груди!..

— Тю на вас, безсоромні!— вилаялась вона і побігла до покоїв.

Пьотра підморгнув їй услід і сказав:

— Бачив?.. Кажуть, що вона спить із старим і з синком! Отож пам'ятай про це!

Вийшов Сапунов.

— Чого скалите зуби?— гиркнув він.— До роботи!..

Він зупинився біля нас і дивився, як ми з Тимошею Московським рубали залізо. Я саме тримав зубило, а Тимоша, босякуватий чоловік з набряклим від алкоголю обличчям і кволими руками, бив молотом. Через хвилину Сапунов сердито вимовив:

— Як б'єш?.. Бий дужче!..

Тимоша хотів крутнути молотком, але він безсило повис у нього на плечі. Тоді хазяїн вирвав молотка

з його рук і, крикнувши до мене:— „Держи“—почав так гатити, що зубило на чверть підскакувало догори. Через хвилину рельса з тихим дзвоном переломилась. Сапунов, важко дихаючи, подав мені молота з словами:

— Ану, бери ти!.. Подивлюсь, до чого ти здатний?..

Я спритно захопив молота, і хоч мало ще було в мене сили після недавнього голоду, підкинув його однією рукою догори, вловив у повітрі за ручку і вдарив з розмаху. У мене таки міцна була рука, і важкий молот із свистом упав на зубило.

Хазяїн дивився і згодом сказав:

— Правильно, тільки ти легше розгонь, силу зберігай!— і пішов.

Хоч який незначний був цей випадок, проте він спричинився до певних наслідків, і хазяїн, як мені здавалося, після цього почав ставитись до мене трохи інакше. Сам він мало втручався в повсякденну роботу, безпосереднім доглядачем був його старший син Устим. Це був грубий і надутий парубійко, що часто матюкався і розповідав усякі брудні історії; робітники його не любили.

— Сам то нічого,— говорили вони,— а от синок стерво!

— Не родить сова сокола, а все совеня!.. Павло Семенович навмисне доручив синовкові дивитися за нами, щоб дужче нагинав. Знаєм ми їх!

Устим відразу викликав у мені гостру антипатію; він платив мені тим самим, увесь час пильно за мною стежив і коли я трохи забайдужувався, він грубо, з лайкою на мене кричав. Я відразу зрозумів, що рано чи пізно, а мені доведеться з ним зіткнутись, і тому всі порахунки відкладав до того неминучого моменту.

Був серед нас ще один робітник, на ім'я Іва, низький, присадкуватий, поганий на вроду, з великими вивернутими ніздрями, за що його прозвали Ведмежа-Ніздря. Устим та Іва чомусь дружили. Про Іву розповідали що він був мистець боротись; коли додати до цього його величезну нахабність, то цим, мабуть, і можна вичерпати його характеристику. Він першого ж дня, коли я прийшов до робітні, попрохав у мене на горілку грошей; я відмовив; тоді він мене страшенно вилаяв. Ось цей Іва і почав мене переслідувати. Часто підчас роботи він обводив усіх очима і казав:

— А ви знаєте, що в хахла чортова голова?

— Як то?— вдавали всі дуже здивованих.

— А так. Бився хахол з чортом і в бійці, ухопивши один одного за чуба, всни поодривали собі голови. Ішов Спаситель з святим Петром, побачив це й звелів Петрові обох зцілити. Петро, поспішаючи, і притулив чортову голову хахлові, а хахлову чортові. Від того чоловіка з чортовою головою і пішли всі хахли.

Всі реготали, але я мовчав, нічим не показуючи, що це мене ображає. Іва, бачивши, що це мені не дошкуляє, перечекавши який час, починав друге.

— Це що!— говорив він. — А от був колись у хахлів начальник Мазепа, так він зрадив своєму цареві; його піймали й вирішили покарати галушками, що він їх дуже любив. Приготували йому дванадцять галушок: одинадцять по п'ять пудів, а дванадцята важила аж сім. Поставили Мазепу на майдані, на високому помості, і почали подавати йому ці галушки великими залізними вилами просто в рот. З'їв він одинадцять галушок, коли ж останню подали, то він, не маючи змоги ковтнути її, вдавився нею; сказав тільки: „Не треба!“— і помер.

Вся робітня аж лягала з реготу і поглядала на мене, чи не обізвусь я, бува, хоч одним словом на ці теревені. А що я мовчав, то Іва говорив далі:

— А то було ще так. У одного пана було двоє мужиків — наш і хахол. Наш був хитрий, а хахол дурний. От пан і надумав виварити з обох ці хиби. Поставив він великого казана, положив туди нашого і хахла і звелів кухареві варити їх цілий рік. Минув рік, приходить пан і питає кухаря:— „Ну як, готові вони?“— „А от зараз помішаю і спитаю!“— відповів той. Взяв великого ополоніка, помішав у казані і каже:— „Москаль!“— „Ась!“— відповідає наш.— „Вилазь! Готовий!“— сказав кухар. А тоді ще помішав у казані і спитав:— „Хахол!“— „Шшо?“— „Варись єшшо! Не готовий!“— відповів він панові.

— Це, справді, так було?— питали мене.

А Іва не вгавав.

— Хочете, я вам пісні хахлацької заспіваю. Я там у них два роки жив, так навчився!

— Давай, Іва, давай!

Іва обсмикувався, виходив на середину і високим голосом заводив:

Д'ех да варенічкі.

Да варенічкі.

Да варенічкі са сметанкаю,

Са сметанкаю да із масліцем!

Д'ех, да із масліце-е-м!..

Робітня на цю пісню вибухала страшним реготом, і я разом з усіма.

— Ну йдурни й же ти, Іва,—казав я йому, не сердячись.— І брешеш ти, що колись жив у хахлів. Тільки вдаєш!..

Якось по обіді, коли ми всі палили цигарки, Іва підійшов до мене і з посмішкою запропонував:

— Давай, хахол, поборемось!

Я зрозумів, що тут не без намови з боку Устима і рішуче відмовився.

— Давай! — і він хотів ухопити мене за пасок. Я відхилився і відійшов від нього. Іва оглянув усіх і, посміхаючись, ніби хотів сказати, що ось, мовляв, дивіться, яка зараз буде штука, знову підійшов до мене і штовхнув під бік. Я вже із злістю сказав йому:

— Покинь, а то плакати будеш!

— Овва! — глузливо відповів він, — дай боже, нашому теляті вовка піймати!

Хазяїн стояв на ганку і сказав, сміючись:

— Ану візьміться!.. Ти чого, Юрій, робиєш? Берись, не бійся!

Я оглянув постать Іви і вирішив, що він не встоїть передо мною, але я знав, що всі ці люди хочуть собі дешевої розваги і нацьковують нас, і тому вирішив не піддаватись на виклики Іви і на його глузування:

— Та він боїться! — гукнув Устим. — Хіба ви не бачите, як він трусується!

На ганку сміялися Сапунов і Феня, що вийшла теж, а Іва, підбадьорений тим сміхом знову підійшов до мене і простяг руку. Я його відштовхнув, але він мене перечепив, і я так і простягся на землі. Цей вдалий маневр Іви всі вітали шумливим реготом. Злість засліпила мене. Я швидко схопився і пішов просто на Іву. Він стояв нерухомо і посміхався недоброю посмішкою. Але він помилився, думаючи, що я відразу кинусь на нього. Я почав його обходити, вичікуючи слушного моменту, щоб ухопити його, а він весь час повертався лицем до мене. Так ми крутилися кілька хвилин, стежачи один за одним. Але Іва незабаром загубив рівновагу і все намагався вхопити мене за пасок, а я не

давався і відскакував; моєї поведінки ніхто не розумів, не розумів її й Іва. Нарешті я вибрав слухний момент, наблизився до нього і, коли він простяг руку, я відскочив у бік, вхопив його міцно за руку і смикнув до себе. Не чекаючи цього, Іва загубив опору під ногами і поточився, а я міцно обперся об землю, почав швидко крутити його навколо себе, не даючи йому зупинитись і потім, коли розгон досяг найбільшої сили, я випустив його руку. Іва, мов п'яний, пробіг кроків десять і впав обличчям просто в купу піску. Все трапилось так швидко, що спершу мало хто й зрозумів, що, власне, трапилось. Тільки коли вже Іву побачили на купі піску, де він плювався й лаявся, всі вибухли таким реготом, що від нього Іві було ще більш соромно, ніж від мого одкоша. Сміявся й сам хазяїн і крізь сміх казав:

— А що, нарвався? Здорово він тебе, хоч і не по правилу! Ну, гайда, хлопці, до роботи!

Іва встав і, обтрушуючись, пішов до робітні. Робітники мені говорили:

— Молодець!.. Тільки ти дивись, він тобі цього не подарує!

— Чорт із ним! — сказав я. — Не велике цабе, а коли він ще раз почне до мене чіплятись, то я його так почастую, що назавжди одіб'ю охоту чіпати мене.

Пьотра підтримав мене:

— Ти, Юрію, коли він до тебе ще буде липнути, стукни його так, щоб і ноги простяг! Не дивись йому в зуби!..

Пьотра не любив Іви, бо підозрівав, що той про все, що говорять у робітні, доносить Устимові. Через кілька днів між Івою і Пьотрою виникла сутичка. Пьотра вискочив на хвилину купити сотку, а Іва побіг до Устима і сказав йому про це. Устим прибіг до робітні

і почав лаяти Пьотру, а той обізвав Устима таким ім'ям, що тому вся кров шибонула в лице, і він кинувся на Пьотру з кулаками. Пьотра вхопив за руку, повернув і так турнув під зад ногою його, що той аж заточився. В робітні зчинився такий галас, що з хати вискочив сам Сапунов.

— Давай рошот! — кричав до нього Пьотра. — Не хочу, щоб до мене ото всяке шеня сікалося!

— Що таке? В чім річ? — питав хазяїн.

Всі на ввипередки розказували йому, як усе сталося.

— Устиме! — покликав він сина. — Іди сюди!

В голосі Сапунова почулись зовсім нові нотки. Коли Устим підійшов, хазяїн сердито заговорив:

— Що ж ти, молокососе, будеш мені майстрів розганяти, га? Марш до кімнати!

— Ну, буде тепер! — зауважив хтось! — Старий тепер всипле йому ляпасів!

За обідом ми обмірковували цю подію. Наш хазяїн квартирі, що його ми всі чомусь звали Карпом Гавриловичом, засміявшись, сказав:

— Було б тобі Пьотра, як би не Феня!

— А до чого ж тут вона?

— Хіба не розумієш? До Фені старий ваш лазить, а синок теж підмощується. От ти й розумій! Видно, парубкові щастить, коли старий так лютує!.. Так що він сина лає не за тебе, а за Феню!..

— Ну, ти, безсоромний, вигадась! — гримнула на нього жінка. — Завжди за обідом щось страмне скажеш!

— А тобі що, заздрісно, що в тебе один, а в другій два!

Сапунов був удівець і такі балачки про нього й про Феню, мабуть, не були безпідставні, але кінець-кінцем, яке мені до того було діло.

По обіді Карпо Гаврилович заліз на піч і, звертаючись до мене, сказав:

— Вчора, як тебе вдома не було, Феня прибігала до нас і вже хвалила та вихваляла тебе!.. Виходить, сама риба у вершу проситься! Ти не зивай! От потіха буде!..— і він заходився дрібним сміхом, вимахуючи ногами у повстяках.

— Не хочу, Карпе Гавриловичу, зв'язуватись.

— От і дурень!— відповів він.— Яке ж тут зв'язування, коли баба сама набивається! Ех, якби мені оце годочків з двадцять скинути, я б вам показав, молодим, як треба жити!..

— Буде, показав уже!— насмішкувато кинула його жінка.— Тільки те й знаєш, що сидиш на печі, старий цапе. Порохня!.. А ще хвалиться!..

— А ти, Митрівна, візьми молодшого! Дивись, скільки тут нас, вибирай, кого хочеш!— обізвалися робітники.

— А, ну вас!.. Вас тільки зачепи, так ви такого наговорите, що й стінам соромно слухати!

— Хай би тільки попробувала,— сердився на печі Карпо Гаврилович,— хай би тільки!.. Я показав би їй!..

— Чи бачили ви такого?.. А хіба ти знаєш, може я й пробувала? Думаєш, злякалась!.. Бачили ми таких!.. Сиди отам на печі, коли сидиш!

— Мовчи, суко!.. Ти думаєш, що я не знаю, з ким ти спала тієї неділі на снопах!.. Шкода, що не застав!..— і він закашлявся від злости.

— Чи ви бачили такого дурня?— звернувшись до нас Митрівна.— Ну, а якби й спала, то що?.. Аджеж тобі все одно! Чи ти, як той собака на сіні— і сам не гам і другому не дам!

Карпо Гаврилович плюнув, а всі зареготались.

Я все це навмисне розказую, щоб показати, в яке оточення я потрапив. І я відразу постановив тримати себе твердо з цими людьми. Я, наприклад, зовсім не вживав горілки, і дуже всі здивувались, коли я першого ж дня рішуче відмовився випити з ними по чарці. Вони вважали це мало не за образу.

— Ти хто, молокан, штундист? — запитав мене Карпо Гаврилович.

— Ні, православний.

— Православні всі п'ють, не бреши мені! На, випий!

— Ні, дякую! — і я так і не випив.

Коли я витримав цей перший іспит, далі було вже легше, бо хоч мене і не переставали спокушати щоразу, але врешті дали мені спокій. Зате на мене напосілись за друге.

— Юрію, — сказав якомсь хазяїн квартирі, — ти, я бачу, ніколи лоба не христиш?

— Хіба? А вам що до того?.. Збитки від цього?

— Та ні! Тільки тут щось не гаразд. Називаєш себе православним, а горілки не п'єш. А потім, okazується, що й не молишся... Щось ти, хлопче, крутиш!..

— Я думаю, що ви не піп, а я у вас не на сповіді... Приймайте мене такого, як я є!.. А то можна пошукати й другого!..

— Та я що, я нічого!.. Мені від цього ні холодно, ні гаряче! Я так, до слова, бо надто вже ти якийсь чудний!.. Якийсь не наш!

Я у Митрівни випросив собі куточок за занавіскою, поставив невеличкого столика і вечорами, коли мої товариші грали в карти або сиділи за горілкою, я сідав там і або читав, або писав. Така моя поведінка спершу всіх дуже здивувала, але потім усі вирішили, що я якийсь дивак, і не чіпали мене. Та й справді,

дівчатами я не цікавився, горілки не пив, до трактиру не ходив, не лаявся, а разом з тим не дозволяв і на ногу собі наступати. До того здивовання почала примішуватись і певна повага. Варто уваги, що коли попервах з мене почали були глузувати, то Пьотра рішуче за мене заступився.

— Хай парень учиться! — заявив він.

— Та для чого йому вчитись?

— Ну, як для чого? Може Юрій учителем стане або на посаду писаря поступить. Писарі здорово живуть! Он у нас, так писар перший багач на селі!

Випадково у Карпа Гавриловича я знайшов кілька книжок, і між ними томик Пушкіна. Якось після вечері я розгорнув його і почав читати про себе „Бориса Годунова“.

— Ти читай уголос! — попросив Карпо Гаврилович. — А ми послухаємо!

Я почав читати вголос. Розмова стихла. Слова уро-чисто падали в притихлій кімнаті. І тут я побачив, що може геній зробити з простими, хоч і темними, серцями. Він приковує їх, він підносить їх на невідомі високості, він обмиває їх від брудоти життя і веде, як малих дітей, у сади своєї фантазії.

Коли я кінчив останню сторінку, Пьотра схвильовано схопився з лавки і сказав:

— Хлопці, чорт!.. А трактир, мабуть, уже зачинено!.. Вже дванадцята година!

— А й, справді, зачинено!.. Ловка книжиця!.. Як же це ми!.. Не випивши, спати ляжемо!..

Річ у тому, що всі вони шовечора ходили до трактиру і просиджували там до пізньої ночі; а сьогодні і про трактир забули. Я був задоволений і, наче яку владу над ними маючи, сказав:

— Лягайте спати!.. Трактир не втече!..

Та коли поклались, то довго ще не спали, все розмовляли про героїв пушкінської трагедії і оцінювали вчинки кожного з них. Карпо Гаврилович не стримався і розповів кілька непристойних анекдот про самого поета.

З того часу такі читанки відбувались у нас часто. На Пьотру це так вплинуло, що він два тижні в рот горілки не брав, а в неділю сказав мені:

— Юрій, ходімо на базар, будемо обнови купувати!

Він купив жовту сорочку, теплого піджака, шапку й чоботи. Потім ми зайшли до крамниці і накупили ласошів для дітей Митрівни, а дорогою ще купили велику булку й цукру. Коли повернулись, то на столі вже шумів великий, давно нечищений самовар, а круг нього розсідались наші, тільки що вставши.

— Здорово ночували!— весело привітав їх Пьотра.

— Сідай, чаювати будемо!— запросила Митрівна.

— Фу ти, ну ти!— засміявся Карпо Гаврилович, злізаючи з печі і побачивши Пьотру в обновах.— Дивись на нашого Пьотру, як розфуфирився! Може, спадщину одержав?

— Де там!— махнув Пьотра рукою.— Вчора у хазяїна грошенят наперед прихватив!

— Ну, то збризнемо обнови!— запропонував Карпо Гаврилович. Він витяг півпляшки, налив чарку і подав Пьотрі.

— Дякую. Сьогодні не п'ю!

— Справді?— здивувався той.

— Пий здоров, а я заговів покищо!

Мені було радісно це чути, бо я знав, що то був мій вплив.

— Діло твоє!— сказав незадоволено Карпо Гаврилович.— А вам не дам!— кивнув він у наш бік і хиль-

нув чарку. Потім подержав її порожню в руках, ніби роздумуючи, чи налити ще, чи ні, і рішуче поставив її на підвіконня.

— Щось не йде! — сказав він і сів до столу.

З усіх робітників найбільше мені вподобався Пьотра. Це був дужий чолов'яга, волохатий, як ведмідь з лісу, недаремне ж він був родом з лісів, десь з-під Вятки. І міркував він часто дуже розумно. Часом після читання ми починали довгі розмови. Найчастіше починав Пьотра.

— Прямо аж чудно, — говорив він у таких випадках, — як ми темно живемо!.. Життя он-яке велике та просторе, а ми топчемо одне одного. Чого б воно так, га?

І оглядав усіх своїми сірими очима, що ховалися під кострубатими бровами, як двоє ясних озер у лісовій гушавині.

— Прожив я до сорока п'яти років дурень-дурнем, і не знав досі, де сонце сходить. От, братця, життя яке! Ти, Юрію, розкажи нам все, що до чого! Ти ж у нас вчений, мати твою бог любив, у тебе ума палата! Об'ясни ти мені всю механіку життя, щоб усе було як на долоні!

— Це дуже важко, дядьку Пьотра! — говорив я.

— Важко, говориш! Ні, для тебе не повинно бути важко. Валяй, племяш!

У мене були шматочки соціалістичних знань і я починав обережно пояснювати Пьотрі, Мордвінові, Корнієві та Карпові Гавриловичу оту саму „механіку життя“.

Слухали уважно. Потім Карпо Гаврилович перебивав:

— Стій, стій!.. Значить, все к чортам?.. Так?.. Царя, бога, панів, попів!.. Так, по-твоєму?.. Все, значить, для народу!.. Так?..

— Воно само, Карпе Гавриловичу, впаде!.. До того йдеться!..

— Революцію ти, хлопче, проповідуєш. 1905 рік хочеш повторити! Ти говориш так само, як і мій брат!

Його брат, що був залізничником десь у Сибіру, загинув підчас придушення революційного руху; його чи то повісили, чи розстріляли тоді.

— А хіба мало дзрмодів на нашій шиї сидить? — казав Мордвин, — Юрій правильно говорить!

— Не-є, ти краще розкажи, як воно потім буде. От, значиться, народ скинув усіх тих, которі, значиться, паразити, которі нагорі!.. А далі що?.. От, братця, порядки які будуть! — говорив Пьотра і хитрувато підморгував до всіх.

Я знову розказував, як, приблизно, буде організоване життя за соціалізму. Пьотра, слухаючи, ляскав себе по коліні і весело реготав:

— От коли, хлопці, живуха буде!.. Роботи буде мало!.. Що тобі треба, узяв квиток — і до склепу!.. Будь ласка, — уявляв він тодішні часи, — дайте мені шовкову сорочку, чобітки хромові з калошами, пальтишко там з каракулевим ковніром, шапку там... Хо-хо-хо!.. От здорово! Га? Та це ж, братця, казка. Казки ти нам, хлопче, розказуєш! Брешеш ти все, Юрію! — сміявся він у бороду. — Ніколи того не буде! Вигадали те все твої Карла Маркса та Бебелі і, як їх там, твої сіцілісти! Єй-право! Ти не сердься на мене, голубе, але щось не віриться!..

— Насамперед треба панів сокрушити! — підкидав Мордвин. — Без цього ні чорта не вийде!..

— А з бабами як? З бабами? — допитувався Карпо Гаврилович, для якого „бабське питання“ було одним з головних.

— З бабами?.. — Вони ж будуть рівноправні! А дітей держава на свій кошт візьме!

— Карпе Гавриловичу, от би нам дожити до тих часів! Пожили б, принаймні, на старості літ!.. А ти скажи, чи швидко він буде, той соціалізм? — допитувався Пьотра.

— На це різно відповідають. Одні кажуть, що швидко, другі заявляють, що соціалізм уже тепер можна запровадити, а треті відтягають його прихід років на сто і на двісті навіть!

— В душу таких! — кипів Мордвин. — Раз зараз можна, то крий тепер, чого ж дождитись?

— І рада б душа в рай, — сміявся Карпо Гаврилович, — так гріхи не пускають. Мало б чого вам заманулось!

Такі розмови у нас відбувалися часто. Правда, тверезий режим не довго тривав, але того безпробудного пияцтва вже не було. Митровна не могла нахвалитися мною.

— З того часу, як ти прийшов до мене, говорила вона, — у нас у хаті посвітлішало. Мій і то перемінився!

Зрозуміла річ, що про всі ці розмови та читання почали говорити. Певне, Іва доніс про них Сапунову, бо одного дня він покликав мене до себе і спитав:

— Ти там що, книжечки хлопцям читаєш?

— Та потроху читаємо, Павле Семеновичу! — сказав я невинним голосом. — Нудьгу вечорами розгонимо!

— Що ж ти цим лобурам читаєш?

— Пушкіна, Гоголя, Лермонтова, Загоскіна!..

— Він повернувся до вікна і через плече сказав:

— Ти, видно, добре грамотний?

— Та є трохи, Павле Семеновичу!

— Це добре!.. Ти от що!— і він повернувся до мене. — У мене он Льонька дурнем росте, в школі відстає, сукин син, учителів не слухає... Може б ти, той, підзанявся з ним, га? Я не задурно, я заплачу!

Ця несподівана пропозиція мене трохи збентежила.

— Підзаняться можна, — відказав я, — тільки дайте мені подумати, Павле Семеновичу!

— Подумай, подумай, — погодився він, — а завтра скажеш!

Увечері я сказав Пьотрі:

— Хазяїн знаєш що мені казав? Хоче, щоб я його сина, Льоньку, вчив!

Пьотра примружив очі, закріпив руками свою бороду, а кінчик її засунув до рота і почав жувати. Згодом вимовив:

— Хитрий, старий хрін! Ач, що вигадав! Коли погодишся, то нашим вечорам кінець буде. Так виходить!

— Мені й самому не охота братись за це діло! — сказав я. — А щодо вечорів, то чого ж їм кінець? Аджеж я в нього не житиму!

— Тоді гайда! — сказав Пьотра. — Валяй, благословляю. Ти тільки гляди, не запишайся!.. А то станеш учителем хазяйського сина і задереш кирпу, що до неї й кочергою тоді не дістанеш!

Так я став, несподівано для себе, за репетитора у свого хазяїна. До обіду я працював у робітні, а потім ішов учити Льоньку. Це був розбещений хлопчисько, але не дурний. Я привернув його увагу тим, що з перших же днів почав розповідати про різні пригоди, що я їх колись вичитав з книжок, і навчання у нас пішло як не можна краще. Сапунов, я це бачив, був вдоволений з того, щождо робітників, то вони кілька днів ставились до мене трохи стримано, але потім все вляглося; навіть Устим і той почав ставитись до мене

з певною пошаною, хоч і не переставав, коли я не чув, з мене насміхатись; один Іва тільки й злостився на мене, але й він примушений був прикушувати свого язика. А трохи згодом доля мені ще раз усмінулась. У Павла Семеновича був брат Андрій Семенович, що держав склеп сільсько-господарських та швацьких машин і був представником кількох великих фірм на цілий район. Жив він у гарному будинку на головній вулиці села, був бездітний і мав красуню жінку. Зрідка він заходив до брата і тут побачив мене. Не знаю, чи говорили щось брати між собою про мене до цього, чи ні, тільки однієї неділі мене покликали до хазяїна, де я застав обох братів разом. Андрій Семенович сказав:

— От що, парубче! Мені потрібен добре грамотний прикажчик. Чим ото тобі гнутися в робітні, іди до мене служити. Що ти скажеш на це?

Я глянув на старшого Сапунова.

— Ми умовились з Андрієм Семеновичем, щоб він пускав тебе до Льоньки, так що згоджуйся!

— А які будуть мої обов'язки? — спитався я.

— Книги будеш вести, переписку там всіляку. Діло розростається, — повернувся він до брата, — мені самому не впоратись!

Я згодився. Через кілька день я найняв собі невеличку кімнату і перейшов від Карпа Гавриловича. З Пьотрою і з іншими, що з ними я за цей час широкотоваришував, мені було трохи жаль розлучатися. Але Пьотра мені говорив:

— Правильно робиш, Юрій, що йдеш! Тобі треба широкої дороги шукати!.. Так то, брат!.. Я розумію тебе!.. Ну, а коли будеш значним чоловіком, то не забувай і нас, маленьких людей!.. Зрозумів?.. Потому і малі люди часом стають у пригоді!

VII

Я потроху звикав до нового оточення. Коли я оглядаюсь тепер на цей перейдений шлях і описую ці давноминулі епізоди з свого власного життя, я можу викликати закид, що я трохи ідеалізую колишніх своїх хазяїнів. Звичайно, обидва Сапунови не були якимись вампірами; але, зрозуміла річ, що там, де йшла мова про копійку, вони ту копійку гарно таки вміли добувати чи то з праці робітника, чи то з селянина, що ненароком потрапляв до їхніх рук. Правило, що на те, мовляв, і шука в морі, щоб карась не дрімав,— правило, що широко застосовувалося в житті на Ковалівці в ті часи, коли я ще вчився у Мандрики,— само собою, повно й неподільно панувало й тут. І брати Сапунови були такими ж шуками, хоч і не дуже ще великими, але всякої дрібної риби на своєму віку встигли вони переїсти чимало. Проте між обома братами була й велика різниця. Коли старший являв собою тип пересічного хазяїна робітні і покищо, ходив по землі, чомусь менший уже пробував літати, і з нього мав бути досить сильний хижак. Жив він не так заможнo, як з комфортом, з претенсіями на міський манір, виписував „Русское Слово“ і одну самарську газету, „Ниву“ і іноді любив поговорити на загальнополітичні теми. Бувши представником однієї закордонної фірми, що торгувала сільсько-господарськими машинами, він

побував у Німеччині та в Австрії; тамтешнє життя і культура зовсім його засліпили; з того часу, як він любив говорити, він став гарячим прихильником західньо-європейської цивілізації. Нема сумніву, що менший Сапунов мав голову не клоччям набиту, і в Покровському його дуже шанували, проте до місцевих купців та крамарів він ставився з деяким призирством і часто глузував з їхньої, як він казав, азійчини. Якщо старший Сапунов і всі такі, як він, далі карбованця нічого не бачили і заради того карбованця ладні були один одному в'язи скрутити і рідного батька продати, то Андрій Семенович насамперед любив, щоб у нього все було на новий манір. Він часто говорив, що без освіти Росії не вилізти з болота і треба їй багато вчитися, щоб наздогнати Європу. Це, нема сумніву, була людина сильної вдачі, це був представник нової буржуазії, що виходила тоді з багатої сільської верхівки. Він навіть трохи імпонував мені саме цими рисами своєї вдачі. Кажуть, що до 1905 року він служив монтером на одному московському заводі і навіть брав участь у деяких революційних подіях. Але, повернувшись згодом додому, він незабаром оженився на дочці купця з сусіднього великого села і на тестеві гроші відкрив своє „діло“. Жінка у нього була висока, стазна, білолиця, з рум'яними устами, волоока красуня з трохи лінивими рухами. В обрисі її уст було щось хижє, і було видно, що ця жінка може пристрасно й жадібно кохати, і що ця суто звірина особливість її вдачі переважає в ній всі інші. Всі знайомі заздрили Андрієві Семеновичеві і не ховали свого захоплення його жінкою. Вони вголос хвалили її, як хвалять породисту кобилу, розбираючи кожную прикмету, оголяючи її на словах і прикидаючи, яку

насолоду вона може дати. Андрій Семенович невдоволено при тому хмурився, а Орина Корніївна посміхалася своїми червоними, налитими кров'ю устами.

Моє ставлення до нового хазяїна було стримано-ввічливе. Я скоро ввійшов у курс усього діла і був акуратний у виконанні своїх обов'язків, так що Андрій Семенович був задоволений. Він досить часто виїздив до Самари і до Златоуста, і тоді припоручав мені всі справи. Кілька операцій, що я вдало їх перевів без нього, справили на нього гарне враження, і він заявив мені, що коли з нового року справи його поширяться, а я буду й надалі акуратний у своїй роботі, то він дасть мені прибавку. Отже, мавши бажання, я міг би знову розпочати кар'єру коли не крамаря, що її я так несподівано припинив у своєї мачухи, то здібного прикажчика і довіреного свого хазяїна. Ці перспективи мене зовсім не тішили, я мав на думці зовсім інше, і тому я тільки посміхнувся і нічого не сказав.

Вдарила зима, випав глибокий сніг, хати закурили димом, на базар валками приїздили селяни з сусідніх сіл продавати збіжжя, і тоді на великому майдані копошився строкатий натовп, повітря сповнялось приглушеним гуком.

Біля крамниць маяли розвішані сині, червоні й жовті сорочки, яскравих кольорів, шматки матерії, в крамницях коло облявків товпились жінки й дівчата, спритні прикажчики викидали з полиць крамелуштуку по штуці, розкладали перед жадібними жіночими очима хустки, що грали всіма кольорами веселки; від розгорнутої матерії стояв тихий шелест; часом прикажчик, щоб показати міць краму, брав його в руки і різко ляскав ним і вигукував, скільки касі треба одержати. Трактири й чайні захрясли людьми; з дверей, разом із

парою, викочувались п'яні селяни в жовтих кожухах, у шапках-ушанках, а часом і в киргизьких каламаях, рипіжила гармонія, розлягалась пісня; раптом хтось кричав:— „Наших б'ють!“—і тоді весь базарний натовп летів кудись у бік, заюшені в бійці селяни матюкались і прикладали до розбитих носів та лобів чистий сніг, що червонів від крові, баби вили й голосили. Надвечір все це схлинали, базар затихав, крамниці зачинялись; на базарі лишались купи кінського жовтуватого гною, розкидане сіно та шматки, паперу

Кожної неділі, увечері, я, Пьотра, Мордвин та Корній збиралися в чайній дядька Митрія, замовляли собі чаю і довго сиділи, розмовляючи про всяку всячину. Майже завжди до нас трохи згодом прилучався і Карпо Гаврилович, замовляв собі півпляшки „адамових сліз“ і, випиваючи по маленькій, слухав наших розмов. Розмовляли ми, здебільшого, з приводу різних подій, надрукованих у газеті, а також про державну думу. Пьотра завжди тримався суворо, солідно, Мордвин сердився й лаявся, а Корній, широко розкривши очі, мовчки слухав. Обмірковували виступи представників різних партій, намагаючись зрозуміти, чого вони хочуть. Пьотрі, наприклад, часто подобались виступи кадетів. Мордвин сердився і казав:

— Дурйо!.. Ти дивись, хто говорить!.. Кадет говорить!.. А це, скільки тобі разів об'яснялось, буржуазна партія!.. Зрозумів?..

Пьотра ніяковів і виправдувався:

— Чорт його розбере!.. А говорить, шельмець, ловко!..

— Отож то й горе, що говорить ловко!.. А ти мізкуй, куди його слова, на чий бік!.. Зрозумів?..

Він те саме слово ловке для обману, для туману пускає, а в голові у нього своя лінія. Народом хоче налякати царських міністрів, а інтерес він свій має.

Злий був Мордвин; дошкульно, десь то, його пришемило колись життя, але та злість його мені подобалась. І розум у нього був гострий, і міг він з кожної речі зняти шкаралущу і до самої середини дійти. На слово він мало вірив, а думав багато і завжди приходив до несподіваних, хоч і правдивих, висновків.

— Ти от говориш,— якось говорив він мені,— що в Німеччині соціал-демократи велику силу мають. Так чому ж вони не скинуть свого Вільгельма?

Я почав йому розповідати про німецьку конституцію, про взаємовідносини сил, про те, що, мовляв, і там ще не визріла революція. Мордвин слухав уважно, потім почухав перенісся і сказав:

— Зрозуміти, то я зрозумів, але всеж воно щось тут не так. Коли, справді, німецькі соціялісти почувають, що за ними робітники, то чому не спробувати? Для чого ждати, поки всі робітники за ними будуть? А тимчасом буржуазія теж буде рости!.. Ні, тут щось не так!..— хитав він головою.

Пьотра, навпаки, думав важко, ніби каміння вергав. Нові ідеї він засвоював поволі, зате вони в ньому міцно засідали і вже нічим не можна було їх з його голови вибити. Карпо Гаврилович більше іронізував. Часто, кепкуючи з наших розмов, він призириливо кидав:

— Ех ви, революціонери, мать вашу!.. Глядіть, не носити вам голів на плечах!..

Я своїм слухачам не думав прищеплювати соціал-демократичних доктрин. Правда, я знав імена Бебеля, Плеханова, Лібкнехта, Жореса, Вандервелде, я дещо

читав з соціалістичної літератури, дещо згадував з того, що колись вичитав із журналів, або пригадував ті розмови, що колись відбувалися в хаті Марка Підопригори, але закінченого, в розумінні партійному, світогляду я не мав; я не вважав себе за прихильника ні анархічних, ні соціал-демократичних поглядів, хоч, може, на цей час я найближче стояв до поглядів соціал-демократії. З цієї причини я не міг, звичайно, прищепити своїм товаришам будь-яких твердих і ясно окреслених переконань. Літератури у нас не було ніякої: ми швидше намацували шлях, ніж ішли ним. В цьому була моя і моїх товаришів біда. Коли б трапився нам тоді якийсь керівник, може, ми і оформились би, а так далі балачок у нас і не пішло.

У мене в Покровському була і друга знаменна зустріч, що мала потім для мене надзвичайне значення. Там я познайомився з Сомком Панасом. Трапилось це зовсім випадково. У справах нашого склепу мені доволі часто доводилось бувати на пошті. Одного разу, коли я вже скінчив свої справи і збирався йти, я побачив, як до віконечка підійшов за кореспонденцією високий рудуватий чоловік у сивій шапці. Я побачив знайому мені бандероль газети „Рада“. Всередині мені щось тьохнуло. Підождавши, поки він вийде, я наздогнав його на вулиці і запитав по-українському:

— Вибачте, добродію, мені здається, що ми будемо з вами земляки! Ви українець?..

Треба було бачити, як спалахнуло при цьому його обличчя. Він простяг мені руку, дозго тиснув її і схвилювано говорив:

— Здорові були, земляче!.. Українець!.. А ви теж?..

— Та, виходить, що так!

— І що ви тут робите?..

— Я служу на склепі у Сапунова, Андрія Семеновича!

— А, знаю!.. А я працюю на елеваторі! От чудово!.. Ви давно з України?..

— Та давно!..

Ми так пройшли вздовж усієї вулиці, перекидаючись незначущими словами. Мені треба було повертати, і я почав прощатись.

— Знаєте що, земляче?— сказав він.— Приходьте до мене в суботу. Добре?.. Побалакаємо, почитаємо дещо. Раз ми так несподівано здибалися, то давайте вже тепер не цуратись. То як, згода?..

— Гарзд, я прийду!..— і ми розійшлися.

Суботи я чекав нетерпляче. Увечері я зачинив склеп і поніс ключі хазяйці, бо такий у нас був порядок, коли хазяїна не було вдома.

— Ти кудись ідеш?..— спитала вона мене, коли я, поклавши ключі на стіл, повернувся до дверей.— А може б лишився чайку попиту?

— Ні, дякую!..

Вона повела своїми волоокими очима і спитала, ніби так, між іншим:

— До речі, тобі не казав Андрій Семенович, коли він приїде?..

— Не знаю, але раніше вівторка навряд чи його можна чекати!— і з цими словами я вийшов.

Сомко вже на мене чекав. Я з цікавістю оглядав його кімнату; на стіні висів великий портрет Шевченка, прикрашений вишитим рушником, як то й личило бути в господі кожного свідомого українця, ніжче— портрет Грінченка, Лесі Українки та кілька зовсім невідомих мені осіб. На столі лежали акуратною купкою

зошити „Літературно - Наукового Вісника“, „Історія України“ Аркаса та Грушевського, кілька книжок Нечуя - Левицького, Винниченка. Грінченка, книжка віршів Олеса. В кімнаті було чисто, затишно і, ступивши до неї, ніби ти переносився на далеку Україну.

— У вас тут так гарно! — сказав я, роздягаючись. — Все витримано в рідному стилі!..

Ми сіли за стіл. Я взяв „Історію України“ Грушевського і почав її перегортати, а він говорив:

— Бачите, ростемо! От уже й історію свою маємо написану. Хай наші безбатченки читають та вчаться:

Що ми?

Чиї сини? Яких батьків?

Ким, за що закуті?..

— Це з Шевченка? — обережно перепитав я.

— Атож!.. Шевченко для нас, українців, і біблія, і історія, і поезія! Ми повинні читати та й ще читати його!.. Перегортаєш „Кобзаря“ і що не візьмеш, на все маєш відповідь. А доля Шевченкова — це доля нашого народу!.. Пам'ятаєте його „Івана Підкову“? — і він з чуттям продеклямував:

Було колись — в Україні,

Ревіли гармати...

Було колись — запорожці

Вміли панувати!

— А тепер от, — додав він, — довелось іти до кацапів служити, бо в себе вдома нам і служби нема!..

Я глянув на нього і так само обережно, як і вперше, зауважив:

— Проте, ви, здається, нічогенько влаштувались!

— Е, земляче, не гріє сонце на чужині, як казав той Тарас Григорович. Або, як каже наше прислів'я: „Чужа хата гірше ката“. — Тягне назад! Так би

й полетів на свої степи! Не можу тут жити. Повірите, занудився. Ото тільки й розваги, що газету свою почитаєш або книжку!..

— Так за чим же діло стало? Аджеж вас тут ніхто не тримає?

Він засміявся.

— Наївний ви чоловік, видно! сказав він згодом.— Вислано мене сюди за мазепинство, а то хіба б я тут гнів! Найшлись люди, та до того ще й свої земляки, що доклали рук, от я й опинився тут!..

До кімнати увійшла дівчина і поставила на стіл самовара.

— Бачили морду?— сказав він.— Як я сюди приїхав, то мені чиста біда була. Як почують, що я, мовляв, хахол, то й квартирі не хочуть наймаги,— виходить, що гірше за татарина старший брат меншого трактує, та все допитували, чи не поляк я часом. Тут поляків і нашого брата не люблять! А того й не знають що якби не ми, то їхня Росія і досі далі Московії не пішла б. Так би й лишилась Азія Азією!

Я посміхнувся на ці слова. Одначе, мені не подобався тон, яким це було сказано. І тому я зважився йому сказати:

— Мені, здається, що ви трохи перебільшуєте!. Принаймні, ця дівчина тут нічим не винна.

— Перебільшую?— він схопився з місця і загорівся як сніп сухої соломи.— Перебільшую?.. Ні, ви, мабуть, не знаєте історії нашої! А ви прочитайте її так, як радив Шевченко:

... Прочитайте знову
Тую славу, та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титла,
Ніже тії коми...

Взагалі, він сипав цитатами з Шевченка, як горохом з мішка, а особливо з „Послання“.

Я зауважив йому:

— Але ж Шевченко так само сказав: — „І чужому навчається, свого не цурайтесь!“ Мені здається, що ви таки трохи перебільшуєте нашу роль в історії Росії. Річ у тому, що й вона де в чому прогресивно на нас впливала!

Сомко на це весело зареготався.

— Ви засліплені так званою російською культурою. Вас сліпить цей велетень на глиняних ногах, що зветься Росією. Один з руських поетів з пихою заявив:

Умом России не понять,
Аршином общим не измерить,
У ней особенная стать!..

— Брехня, дурниці! Чули ми ці пісні! Народ-богоносець, третій Рим і всякі інші теревені, що їх придумали різні цареславці. „Велика Федора да дура!“— от правильне визначення Росії. А наш геніяльний поет назвав Росію великою тюрмою народів, бо йому належать невмирущі слова:

Од молдаванина до фіна
На всіх языках все мовчить...
Бо благоденствує...

— І цей лад не змінився й досі. Росія налічує в собі сто національностей! Скажіть, з ласки своєї, чому ж то шістдесят мільйонів москалів панують над сотнею мільйонів інших народів? Га? Яке в них на те право? Що вони, культурніші, чи що за них? Азіяти, завойовники, наступили на все своїм жандармським чоботом, душать живого й мертвого!.. От що таке ваша Росія!..

— Мені здається,— почав я, підбираючи слова, бо говорити мені було важко,— мені здається, що все ж

таки ви трохи помиляєтесь. Ви все змішуєте в одну купу,— говорив я далі,— а, на мій погляд, не може нести відповідальности увесь російський народ за те, що робить його уряд. Мені здається, що коли ми, справді, хочемо визволення України, то мусимо разом іти з усім російським народом і підтримувати його в боротьбі проти царату, бо царат зараз є головний ворог. Щодо мене, то я не бачу іншого шляху!

— Слова, слова!— сказав на це з призириством Сомко.— Порожні слова! Ану скажіть найпрогресивнішому росіянинові, що Україна завтра буде самостійною, автономною, що він вам заспіває! Я вже не кажу про богоносний народ, про цих христосиків нещасних. Та вони як один піднімуться і підуть нас громити, як це вже не раз і було в нашій історії!

Та який же їм інтерес це робити?— захищався я.

— Який інтерес? О, який же бо ви наївний чоловік! А пшениця наша, а вугіль, а залізна руда, а Чорне море? Та на наших же костях і на нашому добрі могутність Росії побудована. Їхня столиця на козачих трупах стоїть. А тепер ми дійшли до того, що з українців цар собі гвардію набирає і виховує з них яничарів, що потім, повернувшись додому, кепкують з усього рідного і до тієї ж Москви тягнуться!.. А вже про панків, про малоросів мерзених, і говорити неварто!

— Нема сумніву,— відповів я на цю його тираду,— у ваших словах є багато правди, історичної чи як там воно. Але, припустімо, що Україна, як ви кажете, справді стає самостійною державою. Що ви гадаєте тоді робити з росіянами і, зокрема, з російськими робітниками, що їх у нас багато є?

— А що роблять у таких випадках по других державах? Кому не подобається, може собі їхати до своєї

Москви. Ми й сами впораємося на своїй землі. В своїй хаті своя правда, і сила, і воля!..

І, передихнувши трохи, він говорив далі:

— Українська нація—нація хліборобська, селянська. У нас немає свідомого національно свого робітництва, ні буржуазії, ні панства, як то водиться в першій-ліпшій державі. Панство наше давно перекинулось на бік московських навальників, як колись воно перекидалось на бік Польщі, буржуазія так само не наша, робітники, здебільшого, росіяни, і тому основою нашого національного і політичного відродження є й буде селянство, що, зятяте це собі, має в собі колосальні потенціальні сили; до того, наше селянство далеко культурніше, ніж російське. Не забувайте й того, що Україна більше тяжить до Західньої Європи, ніж до Москви. На схід від нас починається Татарія, голубемій, так і всі вчені та мандрівники XVI, XVII та XVIII століть говорили. Богдан Хмельницький зробив непоправну помилку, коли склав Переяславську угоду. Потім він хотів скинути це ярмо, що сам же й надів його на Україну, але помер і не встиг цього зробити. Виговський боровся, не поталанило. Мазепа хотів докінчити це діло, що було заповіджене йому предками, бо вони розуміли, хто найбільший ворог України, але його спіткала лиха доля. Полтавська битва принесла нам національну катастрофу. Для України вона була тим, чим для сербів була битва на Косовім полі, а для чехів бій на Білій Горі. З 1709 року Україна агонізує, а народ наш поволі дичавіє!..

— Але, вибачте, — перебив я його, — ви не відповіли на моє запитання!

— Я пам'ятаю його і веду до нього. Так от, після Полтави, наше панство, а пізніше інтелігенція, почали

переходити на чужий хліб. За шмат гнилої ковбаси, за ласощі нещасні, продавали вони Україну. Не так тії вороги, як оті всі малороси, гірше ката ІІ розпинали. Ці спритні люди оголосили, що Україна влилась в „общерусское море“, це вони вигадали теорію про дві галузі єдиного „русского народа“ — „южно-русскую“ і „северо-русскую“. Брешуть, ренегати, брешуть, недолюдки! Після довгого сну народ український починає прокидатись, інтелігенція поволі повертається до свого народу. Але нашому національному відродженню загрожує нова небезпека,—це інтернаціоналізм, що за наших умов означає байдужість до рідної справи, нехтування національним відродженням країни. А що більшість робітників у нас зайди з Росії, а наші темні, затуркані селяни, коли потрапляють на завод, швидко переймають російську мову, а свої цураються, то й виходить, що ваше хвалене робітництво допомагає царатові переводити ту ж таки русифікаторську політику!..

— Ну, це вже ви занадто!..

— Не занадто, а так воно є. Що ви зробите з фактами? Коли Україна виборе незалежність, то всіх цих зайд вишле назад, хай Москва їм дає роботу, а ми поставимо своїх робітників—українців!

Було в його словах щось запальне, фанатичне, видно, що ця людина болісно переживала все це. Проте, ота його нетерпимість переконань, ота чисто зоологічна зненависть до всього російського, відштовхувала мене від нього.

— Ви, здається, соціяліст,—говорив він мені.— Я шаную велич соціялістичного вчення. Але коли воно не несе визволення моєму рідному занедбаному народові, то я не поклонюсь йому...

Соціалізм вимагає високої організації суспільства і, насамперед, високої культури. А наш народ поспіль неписьменний і обікрадений. Тільки дужа національна ідея може викликати в ньому бажання боротись за свою незалежність і за свій добробут, тільки вона його визволить. *От що! Через національне визволення до соціалізму, а не навпаки!.. Іншого шляху для нас немає!..*

Збентежений, майже розбитий, повний нових думок і вражінь, повернувся я пізно додому, несучи з собою від Сомка паку книжок, що мали розтлумачити мені проблему національного визволення народу.

VIII

Кінець - кінцем, я влаштувався не погано. Служба в мене була не важка, вечори були вільні, я знову відновив свої заняття. Андрій Семенович ставився до мене добре, з своїми приятелями із Сапунової робітні я акуратно зустрічався в трактирі дядька Митрія, а часом вони приходили до мене і ми тоді засиджувались за самоваром до пізньої ночі. Одна лише хазяйка ставилась до мене нашорошено й обережно, ніби придивлялась до мене.

Одного разу ми розговорились про війну. На війну у мене було раз назавжди встановлений погляд. Я був переконаний, не знаю чому, що війна в наші часи майже неможлива, бо надто вже страшні знаряддя смерти були в розпорядженні держав, що людство далеко сягнуло вперед культурно, надто широко розвинувся соціалістичний рух, щоб не запобігти війні. І я сказав :

— Соціялісти повинні бути проти війни. Уже тепер ми маємо такого палкого борця проти війни, як Жорес. Робітникам і селянам війна не потрібна. Хай воюють ті, кому це дає користь.

Корній, що брав участь у російсько-японській війні, болісно поморщився.

— Оце правильно! А то, брат, скільки народу вигубили в Манчжурії, а генерали та офіцери більше по

тилах гуляли. Не дай боже знову такого нещастя!
Пропав народ, вигублять!

— Ти що ж радиш? — допитував мене Мордвин. — Зброї не брати до рук, чи що?

— Ні, робітники мають кращий засіб — це загальний страйк! Коли його оголосять, тоді і стій вся машина!..

— Цебто як? — не зрозуміли вони.

— Ну, як? Стануть заводи, залізниці, пароплави, телеграф. Все стане! От ти й повоюй тоді!.. Зброї робити нікому, салдатів возити нема чим, наказів передати нема як. За таких порядків багато не навоюєш!

Всі мовчали кілька хвилин, ніби уявляючи собі, що то воно тоді буде.

— А й правда, здорово! — обізвався дядько Пьотра. — Що ти з народом поробиш, коли він весь одностайно стане! Тоді, справді, царям капут буде!..

— Стій, стій! — перебив його Мордвин. — Гаразд, загальний страйк. Припустімо, що ми його оголосили, а німці або французи ні! Як тоді? Вони ж нас тоді голими руками візьмуть! Нашу землю заберуть, на нас накладуть дань чи контрибуцію! Це ти береш під увагу?

— Та й у німців те ж саме буде. Страйк мусить бути міжнародній, одразу скрізь!

— А як примусити всіх оголосити такий страйк?

— Примусити ніяк не можна, але є міжнародня солідарність робітників і є постанови з'їздів Інтернаціоналу про це! — і я починав їм розказувати про міжнародні соціалістичні конгреси та про їхнє значення для міжнароднього робітничого руху. Я розказав їм і про ту позицію щодо війни, на якій стоїть пролетаріят.

— Ну, тоді справа, дійсно, поставлена серйозно! — з полегшенням відповів Мордвин. — Раз так, значить,

робочий народ знає, що треба робити на випадок війни!

Та коли мені було легко говорити з цими людьми, то куди важче було з Сомком. Я бував у нього по кілька разів на тиждень і щоразу ми з ним сперечались до півночі. Він так само, як і підчас першого побачення, вибухав проти „ненажерливої Москви“ і змішував до купи і царя, і міністрів, і буржуазію, і робітників, і селян, і кадетів, і соціялістів. Раз „кацап“, значить ворог України, — така була його проста концепція, і на ній він стояв твердо, непохитно. На мої зауваження, що не можна ж так мішати все в одну купу, бо це ж шовінізм найгіршого гатунку, він сердито відповідав :

— Ідіть ви к чортам з своєю слюнявістю! Поставили опудало і лякають ним довірливих людей. Шовінізм, шовінізм! Ну, й що ж, хай буде шовінізм! Подумаєш, злякали! Та нація, що не має шовінізму, нічого не варта! Шовінізм! Але що ви радите? Плигнути самим до рота щуці, на, мовляв, Іж! Ні батечку, вибачте. Я не хочу і народ наш не хоче бути дурним карасем, що заслухався облесливих слів щуки. — „Ах, це шовінізм!.. Ах, це некультурно!.. Ах, це варварський пережиток, це пахне кров'ю!“ — А дурний карась розвісив вуха, з рота слина йому котиться, в очах зворушливі сльози та : — „Правильно!.. Правильно!.. Шовінізм!“ — і соромно йому за свою кровожерність. Щука отак заколисала його словами, а сама в той час підкралась і — гам! — і немає карася! Таку тактику ви радите нашому народові, таку?.. — Він при цьому схоплювався на ноги, бігав по кімнаті, вимахував руками, і мені здавалось, що от-от він полізе на мене з кулаками битись.

— Та ні.— виправдувався я,— ви мене не так зрозуміли! Я тільки хотів сказати, що нашу суперечку з Москвою, „наш давній спор“, треба вирішати якось інакше, культурніше, а ви проповідуете одверту криваву розв'язку. Невже ми і в ХХ столітті не можемо розв'язати її інакше? Узяти хоч би приклад он з Швеції та Норвегії!..

— Швеція, Норвегія! — аж підскочив він.— Дурниці плетете! Ще блаженної пам'яті гетьман Мазепа сказав:

Самопали набивайте,
Гострих шабель добувайте,
А за віру хоч умірте.
І вольностей бороніте.
Нехай вічна буде слава,
Же през шаблю маєм права!..

— А Шевченко сказав: „Борітеся — поборете!“ Отже боротьбою здобувається кожне право, а не слинявістю! Зрозуміли?

Він на хвилину замовк і задумано дивився у вікно, вимережане морозом. Руки йому тремтіли, а чоло прорізала глибока зморшка. Повернувшись, він сказав уже тихше:

— От ви згадали про Швецію й Норвегію. Та зрозумійте ж ви, голубчику, що то ж культурні нації, а нам доводиться мати справу з азіятами!.. Чому он у Галичині Австрія поводить з українцями інакше? Чому, я вас питаю? Тому, що то Європа!.. От що!..

— Це все добре,—говорив я,— але я певний того, що тільки соціалізм може повно і назавжди розв'язати національне питання, в тому числі й українське. Не розбрат націй, не ворожнеча між ними, бо нації складаються не з верхівки, а з мас, з народу, а дружне

співробітництво між ними допоможе нам подолати всі несправедливості! Я тільки так мислю це! На грубу силу ми мусимо відповісти силою духа! Цим переможеш!

— А тимчасом хай москаль далі порядкує у нас.

Я не відповів на цю іронічну фразу.

— Уявімо собі, — говорив я далі — що завтра буде в Росії революція. Ситуація відразу міняється! Два великих і братерських народи можуть домовитись, як рівний з рівним, про мирне співжиття. Невже ми, демократи, не можемо такого акту вітати? Невже ми не можемо цього зробити?

Сомко суворо на мене дивився. Коли я скінчив, він саркастично зауважив:

— Блажен, хто вірує!.. А я вам кажу, що всякий російський уряд буде запроваджувати щодо України таку саму політику, як і теперішній царський!

— Ні, цього не може бути! Демократичний, соціалістичний уряд цього ніколи не зробить!

— А я кажу, що так буде!

— А я кажу, що ні!

— Для росіян усіх переконань України — „не было, нет и не будет“.

— Ні, ви зводите наклеп на демократію!

— Поцілуйте ви свою демократію!..

— А ви своїх гетьманів!..

Ми замовкали і запалювали цигарки. Мирив нас самовар, за яким ми починали розмовляти на мирні теми і забували про недавні взаємні образи.

І знову я повертався від нього невдоволений, повний нових думок, читав удома взяті у нього українські книжки, думав і порівнював. Не раз у нас доходило з Сомком майже до повного розриву. Наговоривши один одному прикростей, він на адресу „моїх“, як він

казав, соціалістів, а я на його шароваристу українську державу, я виходив від нього з твердим наміром більше не приходити, але потім повертався знову. Сопілка діда Гордія все ще співала мені, я розумів, що я син свого народу, я знав, що мій народ, справді, обікрадений, занедбаний, і мені хотілося прислужитися йому, але як? На чийому боці правда? Чи на боці соціалізму, чи на боці Сомка? Він так красномовно розповідав про занепад українського народу, так яскраво малював українську минувшину, його критика царів була така убійча, і виголошувалось це завжди з таким патосом, що мимоволі я захоплювався його словами. Але коли він починав лаяти поспіль все російське, коли з його уст починали зриватись гнівні й лайливі слова, мені ставало ніяково. І які не були уривчасті у мене знання, все ж я був переконаний, що правда десь у другому місці лежить, і що історична кривда українського народу буде розв'язана не так, як пропонував її розв'язати Сомко. Ось над цим я й бився ввесь час. Але було б неширїстю, коли б я не сказав про те, що і сам Сомко, і його слова, і ті книжки, що він давав мені читати, і наші розмови, особливо мирного характеру, коли ми, надокучивши один одному суперечками, починали пригадувати наші дитячі літа, села наші та степи, не справляли на мене певного вражіння. Іноді ми співали пісень, і в такі моменти ми обидва розчулювались, і в нього, і в мене трохи мокріли очі. Ніде вас так не вражає і не розчулює рідна пісня, як на чужині.

Я так і жив, увесь поринувши в якісь нові почуття і чекав теплої пори, щоб полинати в рідні краї. Що, власне, я мав там робити, я собі ясно покищо не уявляв. Але мені хотілось добитись до рідної землі, а робота, думав я, знайдеться. І знову ж якась таємна надія,

якісь голоси підказували мені, що якимось та вискочу я з того становища, в якому я досі перебував.

— Щасливі ви,— казав мені якимось Сомко одного вечора, коли він був у мирному настрої,— діждетесь весни і поїдете собі на Україну. А я от повинен тут сидіти і чогось чекати!

— Нічого,— потішав я його,— ви теж скоро повернетесь!

— Гей, як би то! — зідхав він.

Справді, я твердо вирішив повернутись на Україну.

— Там,— думав я,— серед свого народу я швидше знайду синтезу отого національного та інтернаціонального!

Я завдячував Сомкові, що він розбудив у мені любов до рідного народу, до його слова, що він роздмухав той вогник, що його запалив дід Гордій, у справжнє полум'я.

Одного разу, коли ми говорили про мій поворот на Україну, Сомко довго дивився на вогонь у грубі, що пригасав і, нарешті, урочисто проказав мені:

— Я часто думаю про вас. Молодий ще ви, а сила у вас є. Пригадую ото ваші слова і про робітників, і приходжу до висновку, що де в чому ви маєте рацію. Знаєте, що я надумав? — запитав він і зупинився. Я мовчки чекав, що він далі говоритиме. — Наша помилка в тому, що ми мало до цього часу звертали уваги на робітника. Французький, німецький, англійський, навіть російський робітник, всі вони патріоти своєї батьківщини. Так, так, не хитайте головою! Ви хочете сказати, що пролетарій не має батьківщини. Дурниці! Я кажу про масу, а не про одиниць, одиниці, може, і справді думають, що вони не мають батьківщини. А наш робітник — безбатченко! Він на-

віть не знає, якої він національності. Та не тільки він, мільйони нас не знають. А тому моя порада: коли повернетесь на Україну, ідіть на завод, ідіть до робітників. Сійте серед них національну ідею. Важко буде на перших кроках, але посіяне дасть згодом багатий урожай!

Потім ми кілька разів повертались до цього питання. Сомко так захопився ним, що навіть детально почав розробляти пляни, при чому посилався на історичний приклад Чехії та Польщі, де, мовляв, робітництво свідоме своєї національності.

Я часом згоджувався з ним, часом сперечався.

— Та де, в якому соціалістичному катехизмові написано,— гукав він сердито,— що національне відродження, боротьба за національну державу заперечує соціалізм? Хто це вам сказав? Це московська вигадка. Мене не дивують такі зубри чорносотенства, як Пуришкевіч або Марков 2-ий, або наш таки землячок з Києва, пан Савенко. Але ваші соціялісти, не знаю вже чи свідомо, чи не свідомо, так само проти нас. На що вони найбільше згоджуються, то це на автономію в федеративній Росії, та й то не всі і на словах тільки. А більшість, взагалі, ставиться до нас вороже, вважає Україну за анахронізм і при тому прикривають ці свої погляди авторитетом Маркса. Я гадаю, що Маркс не міг писати таких дурниць, бо він був куди розумніший, ніж ці пани. Але ті, що від імени його говорять, хотять тільки прикрити свій великодержавний шовінізм. Правда, німці з призи́рством ставляться до слов'ян. Та воно й не дивно, бо німці—нація високої культури, нація повнокровна, що хутко розвивається і йде вперед. Вона свідомо своєї мети і своєї експансії. Як кожна здорова нація, вона прагне поширити терен

свого впливу, а що німцям дорога на Захід закрита, то вони розвивають наступ на Схід. А тут на дорозі стоїть Росія. Боротьба між ними неминуча!

— Виходить, що німці хочуть поглинути слов'ян!

— Так. Але не все так буває, як воно плянується. Ми були б останніми дурнями, коли б не використали майбутньої війни на свою користь. Від цього виграли б не тільки ми, а й усе слов'янство!

— А росіяни?

— Та вони навіть і не слов'яни! — вигукував Сомко. — Антропологія недвозначно доводить, що це азійський народ, що в них переважає східній антропологічний тип і що, власне, москалі не мають права називати себе росіянами, бо це перекручена назва руських, яку вони вкрали у нас, українців, бо з давніх давен руські—це українці!.. Отже, конфлікт між Росією і німцями неминучий. Для нас, українців важливо знати, на чиєму боці стати в майбутній війні. Щодо мене, то я за те, щоб бути разом з німцями і проти Росії. Це буде тільки продовженням нашої західньої орієнтації, що й розпочали були Богдан Хмельницький, Виговський та Мазепа!

Останній прогноз викликав з мого боку скажену атаку, але Сомко тільки посміхався на те.

Читач із цих прикладів може легко собі уявити, навколо чого найбільше точились наші суперечки, і те, що мені з Со́мком не легко було сперечатись. Він був освіченіший за мене, багато більше знав, а в даному питанні завжди мав силу аргументів. Єдине, що я йому протиставляв, це колективність народів замість роз'єднання, більша єдність культурна, наукова, господарська. А він зараз же починав висміювати той мій „ідеалізм“ і доводить численними фа-

ктами, що та спільність піде тільки на користь панівній нації. Він гукав:

— Ви думаєте, що російський робітник та російський мужик не зацікавлені в тому, щоб Україна була пригнічена! Щоб вона на віки віків лишилась московською колонією! Зацікавлені, бо й їм дещо перепадає від цього!

І він починав сипати статистичними цифрами, доводив, скільки платив український селянин податків, а скільки російський; виходило, що останній платив менше, значить, він жив коштом українця.

— Та річ не в цьому,— говорив Сомко далі,— мені все одно, хай буде людина марксистом, соціалістом, аби тільки вона була українцем! Ми, українці, завжди між собою договоримось. Але ми не повинні підпускати до нашої справи чужинців!

Такі були ці розмови. Тепер, коли я їх пригадую через п'ятнадцять років, я ясно бачу, що Сомко був попередником тих самостійників, що одного часу, коли вибухла революція, намагалися відогравати в нашій історії значну роль, що він був апологетом і предтечею українського фашизму. Але, щоб пояснити, чому він мав на мене чималий вплив, читач мусить узяти під увагу і ті обставини, серед яких ці розмови відбувались, і моє особисте становище і неусталеність моїх поглядів. Психологічно це легко пояснити не тільки моєю молодістю, але й тим, що я відірвався від ґрунту, я обернувся на бурлаку, доля кидала мене, чи я сам себе кидав, з місця на місце: я ніде довго не засиджувався і тому мої погляди не могли остаточно зформуватись, вилитися в щось монолітне, міцне. Потрібні були роки, потрібно було пережити великі події, щоб, кінець-кінцем, дійти до ясної і єдиної концепції поглядів. Але про це далі.

Матеріальний бік життя мене ніколи особливо не цікавив. Мій хазяїн розпочинав велике діло, надумав відкрити з весни депо сільсько-господарських машин; коли б у нього справа пішла добре, то він би відразу став на ноги; це саме він мав на увазі, коли казав, що дасть мені прибавку. Для завершення справи Андрія Семеновича викликали для остаточних переговорів до Москви. Зробивши останні розпорядження і давши мені вичерпливі інструкції, що робити в кожному окремому випадкові, він виїхав.

— Чутки про те, що Орина Корніївна має стосунки з молодими парубками, ходили давно, і Карпо Гаврилович частенько мене допитував, де буває моя хазяйка, коли Андрія Семеновича немає вдома, що вона робить кого приймає. Я відповідав, що це мене не стосується і ніяк мене не цікавить.

— От і дурень, от і дурень!—картав він мене.— Добро лежить під боком, а він і не дивиться. А он, кажуть, Яшка Грязнов попасається у твоєї хазяйки! Невже ти не знаєш?..

І він схидно сміявся, вишкіряючи свої великі жовті зуби.

— Ну й хай собі пасеться!—відповідав я байдуже.

— Облиш, Карпе Гавриловичу!—перебивав його суворо Пьотра.—Юрій не такий парень, щоб лазити кожній бабі під спідницю!

— А ти відкіль це знаєш?—визвірявся Карпо Гаврилович на Пьотру.—В тихому болоті чорти живуть. А може він з Яшкою діляться хазяйкою, а ти його захищаєш, пеньок ти дубовий!

Тут я вдарив з усієї сили по столу й закричав:

— Заткни пельку, порохня стара! У тебе тільки й того, що страмне в голові!

— Чи й справді? Диви, який піп знайшовся! Ну, ну, не буду, не буду! — злякано засміявся він, коли побачив, що я погрозово почав підводитися з свого місця. — То я пошуткував, а ти вже й справді думаєш, що я так думаю! Та хай вона западеться, та ваша Орина! Ну, а Яшка колись попадеться! Буде тоді йому!..

Викриття Карпа Гавриловича було для мене новою. Хоч і Яшка і хазяйка були для мене байдужі, все ж слова старого циніка викликали в мені тривогу. Я знав цього хвацького парубка. Він був син місцевого купця Грязнова, що торгував крамом і мав у Покровському одну з найбільших крамниць. Яшка був русявий, кучерявий, вдягався в оксамитову чумарку, був повновидий, рожевошокий, і мав м'яку котячу ходу. Місцеві купчихи, мішанки та їхні дочки всі впадали біля нього, і він, певне, не одній голову задурив. Було кілька скандалів, але старий Грязнов кожного разу умів замазувати їх грішми; коли йому розповідали про якийсь новий вибрик сина, він тільки гладив з посмішкою свою велику сиву бороду.

— Хай гуляє! — говорив у таких випадках старий Грязнов.

— Ти б його оженив! — радили добросердні люди.

— Рано, хай переказиться, бо потім гірше буде!

Часто в неділю Яшка заходив до крамниці, набирав горіхів, медяників, цукерків, потім сідав у розмальовані сани, запряжені вороним конем, і скажено гасав вулицями, наскакуючи на дівчат та парубків, кидав їм гостинці і п'яно реготав, коли бачив, як вони, падаючи одне на одного, качались по снігу і виривали з рук один у другого копійчаного цукерка. Ось на цього Яшку і натякав Карпо Гаврилович, пробуючи у мене випитати, чи не знаю я чого про його стосунки з хазяйкою.

Якось пізно ввечері, повертаючись від Сомка, я побачив, що в кімнаті хазяйки світиться, і тут пригадав, що мені завтра рано треба писати кілька ділових листів, а рахунки й книги завжди лежали в кімнаті Андрія Семеновича. Я вирішив зайти і взяти їх. Коли я торкнув двері, то був дуже здивований тим, що вони були незамкнені.

— Видно, куховарка кудись вийшла на хвилину! — подумав я, швидко зійшов сходами на другий поверх і відчинив двері до кабінету Андрія Семеновича. Двері до другої кімнати, де була спочивальня, теж стояли відчинені. Там на столі ясно горіла лампа. Я зупинився, як укопаний. На ліжку, вся гола, лежала в солодкій утомі хазяйка, а Яшка, що сидів коло неї, замотав круг своєї шиї її пишні русі коси і цілував їй груди. Я хотів непомітно, на вдибках, повернутись, але мене почули, бо раптом хазяйка схопилась, натягла на себе простирadlo і злякано спитала:

— Хто там!

Яшка швидко порснув за двері в куток. Тікати мені було пізно.

— Свої, Орино Корнівно! — відповів я, як можна спокійніше. — Вибачте, що потурбував так пізно! Хотів узяти деякі книжки з собою!..

З цими словами я круто повернувся і майже вибіг на вулицю.

Ранком я, як і звичайно, прийшов за ключами, але хазяйки не було; я взяв їх сам і пішов до склепу. Вчорашня сцена не виходила мені з голови, і я весь час обмірковував, як мені далі поводитись. Зрозуміла річ, що я не думав про те, що бачив, комусь говорити, але як до мене поставиться сама хазяйка?

— Чорт з нею! — подумав я. — Хай дуріє, мені що до того?

Увечері, коли я приніс ключі, хазяйка поклікала мене з своєї кімнати:

— Юрію, це ти?

— Я!

— Йди сюди!

Я пішов і став на порозі.

— Зачини двері! — наказала вона.

Я зачинив і дивився на неї, а в очах усе стояла вчорашня сцена. Орина Корніївна стояла до мене боком і дивилась у вікно; потім звела на мене свої великі очі і сердито, з притиском, спитала:

— Ти бачив у мене вчора Яшку?

Я зустрів її погляд і відповів:

Бачив!..

— Що ж ти думаєш тепер робити?.. Скажеш Андрієві Семеновичеві, що я, коли його немає вдома, полюбовників приймаю!.. Так?..

Слова її звучали шорстко, а очі вп'ялись у мене.

— Ви б ото, краще, двері зачиняли! — відповів я з сарказмом.

— А тебе, може, Андрій Семенович підкупив за мною стежити! Так?

— Я не наймався до Андрія Семеновича стежити за його жінкою! — після короткої павзи відповів я. — Більше нічого не скажете, можна йти?

— Ой, ні! — зупинила вона мене. — Почекай!.. Так ти, справді, не скажеш?.. Не обдуриш, га? — і вона повернулася до мене, висока, струнка, приваблива. В мені щось обірвалось, спину обсипало спершу холодом, а потім ніби хтось насипав за сорочку жару.

— Не скажу! — ледве видушив я.

— От і спасибічки!.. — зовсім другим голосом сказала вона. — А я, признатись, злякалась трошки! — і по

Ї обличчю промайнула лукава посмішка. — От і спасибічки, що не скажеш! — повторила вона і ступила два кроки до мене, так що я чув подих Ї гарячих уст. — А я тобі віддячу!.. — Очі Ї стали вузькими-вузькими і з них, здавалось, сипались іскри. — Хочеш, я й з тобою можу! — проговорила вона пошепки і обвила мою шию руками. — Живеш ти сиротою, а про жінок думаєш, пудишся!.. Знаю, бачу!.. — і вона притиснулась до мене. Хочеш, зараз?.. — Я тихо відштовхнув Ї рукою, а вона, не випускаючи мене, говорила: — Не хочеш?.. Чи боїшся?.. Господи, я й не знала, що ти дурненький! Ну йди вже, йди! — Ї голос звучав ласкаво, від тіла пахло вогнем, і в мене починала паморочитись голова. Я відчував, як передо мною розкривається безодня. Раптом я зрозумів, що це тільки гра з Ї боку. Неймовірним зусиллям волі я поборов спокусу і рішуче й грубо сказав:

— Не треба, не хочу!..

Вона злякано відскочила від мене і лице Ї набрало камінного виразу.

— Так он ти який! — сказала вона холодно і про недавні ласкаво-спокусливі нотки в Ї голосі не було й натяку. — Значить, обдурив мене? Значить, хазяїнові скажеш? Вислужитись перед ним хочеш! Боягуз ти, нікчема!..

В Ї словах було чути і страх, і ненависть, і призириство!

Кров мені вдарила в голову. Я кинувся до неї і вхопив за руку. Вона скривилась і проказала сердито:

— Пусти, боляче!..

Я пустив. Кров мені поволі відходила від серця. За хвилину я опанував себе і промовив різко й сердито:

— Ви не на такого напали, Орино Корнівно!.. Я знаю, що інший би скористався з цього!.. Я вам не Яшка Грязнов, хоч я й простий робітник!.. Я вам сказав, що Андрієві Семеновичеві не скажу нічого, значить, не скажу!..

Вона жваво повернулась до мене. Тепер вона знову була інша, ніж хвилину тому. Ласкаво й широко промовила:

— Дякую тобі, голубе!.. Дякую тобі, Юрчику!.. Я тепер бачу, що ти широко говориш! Прости мені, дурній бабі!..

— Коли хочете ще більшого доказу, то я, як тільки приїде Андрій Семенович, зараз же покину службу.

Хазяйка злякано сказала:

— Ні, ти служи, служи!.. А то подумують бо-зна-що!.. Ну, а тепер прощай, іди. Я стомилась! — і вона тихенько виштовхала мене з кімнати.

Я пішов додому і довго сидів, думаючи, як мені бути.

— Мабуть, треба тікати звідси! — міркував я. — Годі, насидівся на одному місці! — і гірко сам до себе посміхнувся.

Раптом постукали в двері. Не встиг я нічого сказати, як вони відчинились і на порозі передо мною стояв сам Яшка Грязнов. Він ніяково топтався на місці і мняв шапку.

— Чого тобі треба? — грубо запитав я його.

Яшка ступив до мене і швидко заговорив:

— Ти, той, ти мовчи, що я ото з Сапуновшею!.. Розумієш, ми кохаємо одне одного!.. А поки ось тобі!.. — і він поклав передо мною на столі четвертну.

Вся кров кинулась мені до голови.

— Що-о! заревів я несамовито. — Та ви змовились, чи що? Чи, може, показалися?.. Купити мене хочете,

сволота ви така! Га? Марш мені зараз звідси!..— і я зім'яв гроші і кинув йому просто в обличчя.

Папірець м'яко вдарив його в шоку і впав додолу. Яшка спершу зовсім отетерів, почервонів, потім до нього повернулася його нахабність, і він сердито проговорив:

— А ти, той, не дуже кричи!.. Подумаеш, що за іден!.. І грошей не псуй!.. Багатир який знайшовся! Сволота!— і він нахилився, підняв зібгану кредитку і почав обережно її розправляти.

Його слова і цей несподіваний скупердяйський рух, що викривав усю його вдачу, здалися мені такими кумедними, що я не витримав і засміявся.

— Ах, ти,— кажу йому,— купецька твоя душа!.. Марш к чортам, щоб я тебе й не бачив. Та тільки дивись, денебудь заїкнешся, що був у мене або у Сапуновші, — тут я підійшов до нього і гостро подивився йому в вічі, так що він почав задкувати до дверей,— в'язи скручу! Я не подивлюсь, що ти Яшка Грязнов, купецький син!

Він вискочив від мене, як опечений, а я, схвилювавшись, довго ходив по кімнаті і в мені все дужче зрів намір покинути Сапунова. Я не хотів устрявати в цю справу, що могла закінчитись досить зле.

Зайшовши другого дня до хазяйки, я вирішив поговорити з нею ще раз. Вона зустріла мене з порожніми очима. Зачекавши, поки вийшла куховарка, я запитав її:

— Ви посилали до мене Яшку?

Вона зиркнула на мене.

— Що ти! Що ти! І не думала!

Але я бачив, що вона бреше. І я грубо сказав:

— Ви що ж це, хотіли мене за двадцять п'ять карбованців купити? Я вам раджу цього дурня Яшку

од себе прогнати, коли ви не хочете мати халепи! Він занастить і себе. І вас. А я, як тільки Андрій Семенович приїде, кидаю у вас службу.

Вона з полегшенням зітхнула.

— Але як ти все це поясниш Андрієві Семеновичеві? Він же покладає на тебе такі великі надії!

— То вже моя справа!

Того ж вечора я пішов до Сомка, сказав йому, що кидаю Сапунова, і спитав, чи не знайдеться, часом, у них на елеваторі якої роботи, хоч би й чорнороба. Сомко довгенько подумав, а потім сказав:

— Здається, щось є! Це дуже добре було б, коли б ви разом з мною влаштувались! Я постараюсь!

І справді, він через день сказав мені, що в них на елеваторі є робота конторника, правда, тимчасова, тільки до весни, і коли я хочу, то мене візьмуть. Ми умовились на тому, що як тільки приїде мій хазяїн, я зараз же подам заяву.

Андрій Семенович приїхав через три дні. Видно, його переговори закінчились щасливо, бо він був веселий і весь час говорив мені:

— Ну, Юрію, діла наші ростуть! Все зроблено на ять!.. Розкажуй, що тут у тебе нового!

Я здав йому повний звіт і наприкінці сказав:

— Я вам, Андріє Семеновичу, щось хочу сказати!

— Говори!..

— Я прошу мене звільнити,—сказав я як можна голосніше, щоб було чути і в сусідню кімнату, де, як я знав, сиділа хазяйка.

— А то ж чого? — здивовано запитав хазяїн.— Ти невдоволений? Платня мала? Так я прибавлю!

— Ні,—кажу,—я вам дуже вдячний за все, але я мушу кинути вас, бо мене на елеватор запрошують!

У дверях з'явилася Орина Корніївна. Хазяїн повернувся до неї.

— Ти чула, що він каже! Ні сіло, ні впало, і на тобі! Хоче кидати! Ні, я тебе не відпущу!

— Так все одно, Андріє Семеновичу, я вас мушу весною покинути.

— Ну, до весни ще далеко!

— Він, Андрюша, говорив про це й мені, але я сказала, що треба зачекати, поки ти прийдеш! — голос її був спокійний, вона так невинно дивилась чоловікові в вічі, так природно тримала себе з ним, що я, хоч уже й чимало потерся серед людей, все таки був здивований.

— Здорово ти мене хочеш підкузьмити, — сказав Андрій Семенович. — А я, признатись, покладав на тебе великі надії. В усякім разі ти повинен побути в мене ще кілька днів, поки я не підшукаю собі когось іншого!

Я мусив на це пристати.

IX

Через два тижні я покинув Сапунова. Наближалась саме масниця, і Покровське готувалось до великого річного ярмарку.

Якраз перед цим до села приїхала мандрівна трупа. Про цей приїзд ще за тиждень перед тим криком кричали по всьому селу намальовані від руки величезні афіші, що збирали коло себе цілі стовпища селян та міщан. Відбувався жвавий обмін думками і слава про комедіантів випереджала їх самих, бо їй, справді, для Покровського це була неабияка подія. Трупа для вистав найняла велику хлібну комору купця Косолапова, в самому центрі базару, і в день приїзду трупи біля комори зібралась величезна галаслива юрма. Мене це мало обходило, і я сидів удома.

Якось серед тижня зайшов до мене Карпо Гаврилович. Я вже давненько його не бачив.

— Чого не заходиш ніколи? — спитав він. — Там хлопці за тобою скучили. Заходь, у нас тепер шодня пельмені!.. До речі, ти був у театрі? Ні? Шкода! Там є одна дівчина акторка. О, то, видно, штучка!.. Подивися, губи оближеш!

— На якого чорта мені ті штучки! — злісно сказав я і плюнув, таку огиду з деякого часу почав викликати в мені цей старий паскудник, а він тільки весело зареготався.

Потім він згорнув цигарку, пихнув кілька разів і сказав:

— Да, мало не забув!.. Про Орину Корніївну ходять різні чутки. Згадують, між іншим, і про тебе.

Я нашорошився.

— Чутки розпускає Іва і Яшка Грязнов. Диви, стережись!— і Карпо Гаврилович пильно подивився мені у вічі.

Мені стало соромно на свою злість до нього, бо цей чоловік все ж бажав мені добра, і я відповів йому.

— Мене не обходить ця справа. Але колись я покажу Грязнову, як треба тримати язика за зубами!

Встаючи, Карпо Гаврилович сказав:

— Наші сьогодні ідуть до театру! Приходь і ти!

— Побачу.

На виставу я всеж не пішов, не тому, що не міг дістати квитка, а просто мене стримувала та огидлива картина, яку я сподівався там побачити. Я добре знав те середовище, серед якого доводилось акторам грати, і я яскраво уявляв собі, як ці товсті, бородаті, ситі, бундючні й тупі сільські крамарі порозсідались на лавах, а на убогій сцені, освітленій гасовими лампами, крутяться актори і намагаються розворушити грубими й непристойними дотепами ці товстошкурі душі. Я добре знав це товариство і ні трохи не заздрив мандрівній трупі. І хоч, мабуть, самі актори були варті своєї публіки, все ж моя симпатія була на їхньому боці, аджеж вони грали заради шматка хліба, а я добре знав, як то важко той насушний здобувати. Взагалі, в ці дні мені нікуди не хотілось ходити, і я всі вільні години сидів, як сич, удома, перестав навіть до Сомка ходити і з Пьотрою та його товаришами бачитись.

Вулиця поволі завмирала. Я пробував читати, не хотілося. Тоді я вдягся і вийшов на вулицю. Був мороз. Ясне небо. Високо стояли стожари, ясным світлом мерехтів Чумацький шлях. голубів сніг на мертвому степу, а той степ безкрай кудись тікав і на ньому чорною стьожкою лягла дорога. Отак би взяв і пішов би без думок цією дорогою, байдужий до того, куди вона приведе. Всюди однаково, всюди однакові люди, всюди однакові їхні турботи, всюди однакові їхні маленькі драми. Мені чомусь пригадалися слова М. Горького — „Человек — это звучит гордо!“ — Це правда. — думав я. — Я от скільки не придивлявся до людей і щоразу переконувався, що людина є підла, боязка, брехлива і заздрісна істота. Вона непостійна та непосидяща, і як та черва в гною, копошиться в своїх дрібних буденних ділах і за ними не бачить нічого. Правда, над цими сірими юрмами, як піраміди в пустелі, підносились постаті геніїв. Але я підозрівав, які вони були самотні серед цього людського моря, що котило повз них свої мутні хвилі і не помічало їх. Це велика трагедія нашого поступу, — міркував я далі, ідучи безлюдною дорогою під сяйвом нічного неба, — оці самотні постаті, що своїми надлюдськими розумами рухають людство вперед. Голоси їх подібні до сурм у годину страшного суду але за буденщиною ніхто їхнього голосу не чує. Вони працюють для майбутнього. Прийде згодом нове покоління людей, — в це я вірив твердо, — людей, закованих у залізо. суворі судії з огненим мечем, люди крицевої душі, покоління неблаганних. і очистить землю од людського смороду. воно нещадно розчавить цих двоногих слимаків, що запаскудили всю землю, і розпочне нову еру.

Повний отакої самотности й злости на людей, я повертався назад саме тоді, коли кінчалась вистава.

В темряві наткнувся на Пьотру. Він радісно привітав мене і сказав:

— Ходім до трактиру, там усі наші!

У трактирі було повно людей, і ми насилу пролізли до столика, де сиділи Корній, Мордвин та Карпо Гаврилович. Вони посунулися, даючи нам місце. Поки замовляли вечерю, я озирнувся і побачив, що недалеко від нас розсілась кумпанія сільських гультяїв, здебільшого, синків місцевих купців; трохи згодом до них приєднався Яшка Грязнов і Устим Сапунов. Ми сиділи тихо, перекидаючись зрідка словами, а за сусідніми столами ставало все шумливіше—вечеря переходила в пиятику. Я вже був зібрався йти, коли кілька слів, сказаних за столом Яшки Грязнова, примусили мене нашорошитись. Я підвівся і, на велике здивування всієї нашої кумпанії, пішов до них. Там я зупинився і тихо сказав:

— Яша, на пару слів!

Яшка невдозолено на мене подивився, але підвівся, і ми відійшли в куток. Я нахилився до нього і як можна лагідніше сказав:

— Я просив би тебе бути обережнішим з словами про Андрія Семеновича та його жінку! Ненароком хто скаже йому, біда буде!..

— А тобі що до того?

— Нічого, але я тобі добра бажаю!—і я повернувся до свого стола.

Яшка на який час притих, але з кожною новою чаркою нахабство до нього поверталось, і він почав все голосніше та голосніше кепкувати з мене серед свого товариства. Я мовчав, хоч ледве стримував свою злість. Але, коли він почав на весь голос п'яним язиком варзяти ка-зна-що про мене і про Сапуновшу,

я більше не міг себе стримати. Я взяв ціпка в Карпа Гавриловича, що з ним він завжди ходив, підійшов до Яшки і, махнувши ним, сказав:

— Не бреши, паршивий собако!.. Не бреши, паршивий собако!..

Він простяг до мене руки, а я лупцював його по плечах, по руках, по голові, по спині і приказував:

— Не бреши!.. Не бреши!.. Я тобі казав не бреши!.

Все скоїлось так несподівано, що хвилину трактир сидів мовчки, нічого не розуміючи. Я кинув ціпка на землю, надів шапку й вийшов з трактиру, де всі ще мовчали. Лютя моя минула, але я не каюся в тому, що провчив цього купчика.

Скандал став відомий скрізь на селі. Карпо Гаврилович, прибігши рано до мене, розповідав, що багато людей дуже вдячні мені, що я провчив купецького синка, бо цей Яшка вже занадто нахабно почав поводитись.

— Тільки ти, той, стережись, не виходь сам один. А то вони можуть тебе підстерегти.

— Дурниці, я не боюсь!

І, щоб довести, що я, дійсно, не боюсь,— як тільки почало сутеніти, я одягся і вийшов на вулицю. Люди з цікавістю дивились на мене і здивований шепіт супроводив мене до самої хати Карпа Гавриловича. Він, Пьотра і Мордвин сиділи за столом, на якому стояла пляшка горілки. Мене зустріли радісними вигуками.

— А, Юрій!— сказав Пьотра.— Прийшов! Не боїшся! Правильно робиш! А що ти Яшку вчора облупцював, теж добре! Ой, що там було, коли ти пішов! Яшка поклявся тебе угробити!

— Поки хвалько нахвалиться, будько набудеться! —
відповів я і попросив у Митровни шклянку чаю.

— А чого ти до тіятру не ходиш? — спитав мене
Пьотра.

Зав'яз їм цей театр на зубах!

— Не хочу!

— А ми от були! Нічого, дияволи, гарні штучки
викидають. Я мало кишок не порвав од реготу!

Він, певне, забув, що про це ще вчора він мені
розказував.

— А Леночка, а Леночка! — під'юджував його Карпо
Гаврилович. — Може, скажеш, погана штучка! Та куди
нам!.. Там уже Яшка Грязнов коло неї залицяється.
Сьогодні, чуєш, на своєму вороному її катав!

— Це після вчорашнього прочухана?

— А йому що? Як з гуски вода!

У неділю я знову зайшов до Карпа Гавриловича.
Всі сиділи за столом і загівляли. Пьотра, видимо,
п'янів, Мордвин із злісним виразом випивав чарку за
чаркою, ніби намагаючись загасити якийсь вогонь, що
під його зсередини, Карпо Гаврилович пускав похабні
слівця і починав, за своїм звичаєм, розповідати соро-
мицькі історійки. Видно було, що з того часу, як
я пішов звідси, все повернуло на старе. За стіною
було чути різноголосий гамір.

— Що таке? — спитав я, звертаючись до всіх і ні
до кого.

— А то купці гуляють! — відповіла Митровна. —
Так щоночі. Як повернуться ото з тіятрів, так і почи-
нають глушити горілку. Надокучили вже вони мені!
Хоч би швидше вже їхали!

Мені було сумно і я був злий. Це, очевидно, у мене
було од самотности. Всі навколо мене починали

п'яніти, і я вже збирався йти. За стіною голоси ставали все шумливіші, і крізь той шум часто проривався верескливий жіночий регіт.

— Дівчат покликали! — сказав Мордвин.

Хтось п'яним голосом почав був; „Волга, Волга, мать родная“, але зараз же замовк.

— Гуляють, дияволи! — добродушно вилаявся Пьотра.

Я посидів ще трохи й пішов. Мене не затримували. Щоб швидше дійти додому, я пішов навпростець через базар. Трактири всі були відчинені, в них було повно людей, що востаннє перед постом напивались і об'їдались. Проходячи повз один трактир, я почув брудну лайку і чийсь верескливий голос, що кричав:

— Брось!.. Як ти смієш!.. Рятуйте, б'ють!..

Я зупинився.

Той самий жіночий голос пронизливо закричав:

— Рятуйте, вбивають!..

Чути було, як відсувають стільці, як когось усовіщають, потім тупіт ніг, крики, і раптом двері на вулицю відчинились і з них вискочила жінка. Сорочка й блюзка на ній були розпанахані, довге русяве волосся було розпатлане, в одній руці вона волочила шалю, а в очах їй застиг жах.

Побачивши мене, вона кинулась до мене і, притулившись, швидко й перелякано заговорила:

— Сховайте мене!.. За мною женуться!.. Врятуйте!..

А то він мене в'бє!..

— Хто такий?

— Яшка Грязнов!

Я взяв жінку за руку і сказав:

— Не бійтесь!..

Ми хотіли рушити, як у цей момент з дверей вивалилась ціла п'яна компанія на чолі з Яшкою Грязновим. Побачивши мене, він радісно зареготав:

— А, ось де ти!.. Хлопці, хахол тут!.. Держи його!..

Жінка тими ж переляканими очима дивилась на нього і шепотіла до мене:

— Не давайте мене!.. Не давайте мене!..

— Не турбуйтеся! — і я заступив її своїм тілом.

Яшка секунду дивився злими очима, потім рвонувся до мене і прохрипів:

— Пустити зараз же Ленку!

— Не пушту!

— Пустити!.. Я її, лахудру, зараз уб'ю!..

— Не пускайте, не пускайте!.. — закричала знову Ленка. — Він мене заріже! — і вона вся тремтіла з переляку.

Я глянув на неї, на Яшку, на інші п'яні фізіономії і рішуче відповів:

— Не дам!.. Бачиш, вона сама не хоче!..

Яшка був кинувся на мене, але я погрозово підняв руку, і він відступив. Тоді я швидко ухопив жінку за руку, і ми кинулись тікати поміж ятками та кралицями. Яшка з хлопцями деякий час гнався за нами, але всі вони були п'яні й незабаром відстали. Так ми прибігли до мене на квартиру. Тут я роздивився, що та, яку я видер з рук п'яної кумпанії, була ще майже дівчинка. Вона теж була п'яна, а від холоду й переляку цокотіла зубами. Я наказав їй роздягтись і лягти в ліжку. Вона не перечила, і я вкрив її ковдрою, мов малу дитину. Незабаром вона міцно спала і тільки схлипувала у сні. Я послав собі долі і не міг заснути майже до самого ранку.

На ранок прокинувся з болем у голові. Ленка, згорнувшись калачиком, спала під ковдрою. Обличчя її було змучене, у світлі мутного ранку було видно великі синці під очима. Біля уст лягли дві скорботні зморшки. Вона викликала в мені почуття ніжності, така вона здалася мені маленька, нещасна й самотня, а цей дитячий вираз її обличчя настільки підкупив мене, що я нахилився і тихо її поцілував. Вона прокинулась і спершу дивилась, нічого не розуміючи, потім, ніби щось пригадавши, тихо посміхнулась і обвила своїми тонкими руками мене за шию, при чому мені було видно її маленькі тугі груди, та і, взагалі, вся вона була маленька й тендітна. Погладивши мене по голові, вона тихо сказала:

— О, я й забула тебе подякувати за вчорашнє. Якби не ти, то, напевне, той би Грязнов мене вбив!

— Це трапилось зовсім несподівано! — зауважив я.

Вона на хвилину замислилась, на чолі їй лягли дві зморшки, обличчя її набрало милого дівочого виразу. Нарешті вона промовила:

— Здається, я вчора наробила дурниць! Буде тепер мені від Самарського.

А хто це такий?

— Наш антрепренер.

Вона підвелась і, нітрохи не соромлячись мене, почала вдягатись. За чаєм ми розговорились.

Яка сумна доля цієї дівчини! Дочка музики мандрівної трупи, вона всі свої роки прожила по ярмарках, серед п'яного чаду і рано пізнала всю брудоту й мерзоту життя. Мати її рано померла від горілки й злиднів. Батько закінчив свої дні в божевільні, і вона зосталася круглою сиротою в трупі. Нею заопікувався антрепренер трупи, Самарський. Ще коли вона

була зовсім дівчинкою, її примушували грати і показуватись на сцені перед п'яною публікою і наспівувати не зовсім пристойних пісеньок. Коли їй було тринадцять років, Самарський продав її в Саратові одному багатому купцеві за п'ятдесят карбованців. Другого дня вона втекла від нього і хотіла втопитись у Волзі, але її піймали, тяжко побили і повернули назад купцеві. Вона тоді скорилась перед своєю долею. Спершу вона намагалась була протестувати, але чим далі, тим дужче затягувало її це болото, аж поки вона зовсім поринула в нього з головою. У кожному новому місті Самарський находив їй якогось багатого „заступника“. На кошти його вся трупя могла жити й пиячити, бо цього, як казав Самарський, вимагали інтереси всіх. У Покровському в ролі такого „заступника“ опинився Грязнов, що отовчора вчинив такий бешкет.

— У гарну пригоду ми з тобою потрапили! — сказала Ленка. — Це ж мені не обібраться тепер лайки!..

— Ти можеш повернутись до нього! — сказав я спокійно.

Вона подивилась на мене довгим поглядом.

— А, розуміється, доведеться повернутись. Але не сьогодні. Сьогодні й завтра і, взагалі, скільки ти захочеш, я лишусь у тебе. А якщо він прийде сюди, я йому очі видеру, а ти викинеш його геть!..

Ударили у великопісний дзвін, був саме жилавий понеділок, і вона урочисто звелась і стала шукати ікони, на яку б можна було перехриститись.

Опівдні прийшов Самарський. Це була людина з товстими губами і обличчям фавна. Вигляд у нього був заклопотаний; обличчя йому було набрякле й пом'яте, в очах ще стояв хміль, буйне посивіле волосся, невимовно брудне, гривною спадало йому назад.

Він увічливо, трохи по-театральному, привітався з мною і сів поруч Ленки, що сиділа на ліжку, закутавшись у теплу шалю. Я відійшов до вікна і почав дивитись на вулицю.

— Ну, Ленко,— сказав Самарський привітним голосом,— збирайся, пора додому.

— Я не піду.

— Як то так, не підеш? — збентежено спитав він.— Я не розумію, що ти хочеш сказати?

— Здається, нічого й розуміти. Я просто кажу — не піду!.. Забирайтесь собі геть!

— Слухайте,— звернувся до мене Самарський,— може ви вмовите це дівча. Аджеж вона робить дурниці!

— Ви до мене? — спитав я, повертаючись.

— До вас, до вас. Ви чули, що каже це створіння. Вона заявляє, що не піде до мене, до свого другого батька, що зробив їй стільки добра і рано чи пізно введе її на велику сцену. І вона хоче замкнутись у вас! З якої речі! Це ж безглуздя? Як це, на ваш погляд? Я гадаю, що ви так само не захочете псувати кар'єри цій майбутній великій артистці!

— Це не моя справа,— відповів я насмішкувато,— а ваша й Лени. Втручатися між вас я не хочу й не можу!

— Ти чуєш, що розумний чоловік каже? Вставай но, одягайся і зараз підемо, там нас дожидають. Наказали без тебе не повертатись!

— Не піду!..— рішуче заявила Лена.— Не піду й годі! Так собі й запишіть і другим перекажіть!..

— Ні підеш? — гублячи рівновагу, закричав Самарський і шарпнув її за руку.— Не підеш? А не підеш, так я силою тебе примушу!

— Но - но - но ! — сказав я, відводячи його руку. — Рукам волі не давати. І потім, прошу вас, дайте Лені спокій!

Самарський сердито блиснув на мене очима, але, очевидно, пригадавши щось, одразу ж осікся, пом'яшав і майже ласкаво вимовив:

— Ну, гаразд, я йду!.. — Він ще щось хотів сказати, але, зустрівшись з моїм поглядом, заспішив. Іду, йду! — і вийшов.

Несподівано потрапивши до мене, Лена якимось раптом вирішила зостатись зо мною, по-кошачому пестила мене і, взагалі, мала вигляд щасливої дівчини. Те, що я її не взяв першої ночі, її здивувало, вона не звикла до такого поводження, а другого дня у мене просто не вистачало сміливості навіть доторкнутись до цієї дівчинки, що викликала якусь ніжність до себе, а її оповідання, її неприхована нехоть до чоловіків, бо їй не було чого критися передо мною, і яких вона всіх звивала череватими кнурами, тільки зайвий раз підкреслювало, наскільки їй було противне те, чого всі від неї так брутально домагались. І от, майже помимо нашої волі, між нами встановились взаємини, як між братом і сестрою. Це так її захопило, так розчулило, так зачарувало, що вона була в захваті. Бідне дівча, що змалку не відало, що таке пестоші, і не знало інших відносин, крім пожадливих поглядів і рук, що тяглись до її молодого тіла, захопилась цим, як захоплюються діти якоюсь новою грою.

— Будемо, як брат і сестра! — запропонувала вона на третій день. — Це так гарно!

— Гаразд! — засміявся я. — Будемо, як брат і сестра, коли це тобі подобається!

І от з того вечора вона почала називати мене найніжнішими іменами, які тільки сестра може вигадати

для свого брата. Вона виливала на мене весь великий запас своєї ніжності й любови, що його вона десь іще зберегала в глибинах своєї дитячої душі.

Я був лише бідний пролетар і не міг їй дати навіть того, що дав би Яшка Грязнов, та вона це й сама добре розуміла. Тим дивнішою була наша приязнь, що в її теплі розтопилась уся моя злість до людей, що починала була мене вже охоплювати. Я радів з того, що міг зробити щось приємне цій дівчині. Не солодке ж десь то було її життя, коли вона була задоволена життям у мене!

— Побуду в тебе, братіку, скільки хотітимеш,— говорила вона,— а потім піду. Ти, здається, перший, що пожалів мене і по-людському зо мною поводишся. А то всі чоловіки така свинота!— тільки одно м'ясо в нас і бачать!— і вона починала розповідати мені одисею свого мандрівного життя, вивертаючи всю його брудноту. І чого тільки не розповідала вона мені вечорами! Аж задуха стояла в хаті від тих оповідань. Хотілось відчинити квартиру і впустити свіжого повітря. Але, дивна річ, зісутість Ленки була тільки поверхова. Справді ж це була чесна й правдива дівчина, а життя от втоптало її в болото, забруднило, заплювало й обліпило багном її душу. Страшно було подумати, що чекало її далі в житті.

— Що ж ти думаєш робити далі?— питав я її.

Вона відповідає, що вся її надія на те, що вона колись потрапить на сцену великого театру, на справжню сцену. О, тоді вона себе покаже! В першу чергу, звичайно, прожене від себе Самарського, щоб і не смердів близько. Тільки б на гарну сцену, а там її чекає слава, успіх, гроші! О, про неї ще будуть писати по всіх газетах!

Я розказав їй якось про свої мрії. Вона захоплено мене слухала, а потім, коли я скінчив, заляскала в долоні і захоплено сказала :

— О, як це чудово!.. Я вірю, що ти досягнеш цього!.. Таки, так, братіку, не хитай головою!..

З того вечора ми часто цілими годинами сиділи й мріяли про наше майбутнє. Це були мрійливі палаци, але хто їх може відняти від бідних!

Минав день по дню, а Ленка все ще жила в мене, Був піст, грати не можна було, і трупа доїдала останні гроші. Самарський на мене був сердитий немилосердно, але шовечора заходив до нас, просиджував довгі години, розповідаючи різні анекдоти з театрального життя. Ішов пізно і завжди питав Ленку :

— Ну, дитинко, коли ж ти до нас? Чи, може, ти й справді вирішила до самої смерти лишитись із цим добродієм? Ти ж, здається, не віриш у любов до гробу? Та для майбутньої великої артистки любов тільки завдаватиме! То ж то й воно! — і він починав наводити приклади того, як великі артистки ставилися до того, що звичайні люди називають коханням. — Вони офірували заради слави своїм коханням, моя дитино! — повчально кінчав він.

Я не встрявав у ці п'яні патякання Самарського, а Ленка, слухаючи їх, весело посміхалась. Коли він ішов, вона, сміючись, говорила :

— Знаєш, він певний того, що я живу з тобою. От дурпела!

Їй таким комічним здавалось те, що вона їх усіх водить за ніс, що вона весело реготала.

Одного разу Самарський несподівано запропонував мені

— Знаєте що? поступайте до мене в трупу. У вас є голос, і ви зі своїми малоросійськими піснями будете мати успіх!

Ленка запитливо звела на мене свої волошкові очі і сказала:

— А, справді, Юрію, це було б чудово!

Йй уже, певно, ввижалась спільна артистична кар'єра. Але я чемно відмовився від такої пропозиції, бо я зрозумів маневр Самарського, який боявся, що Ленка остаточно виприсне з його рук, і він не зможе вже її більше експлуатувати. Повернувшись до Ленки, я сказав з виглядом старшої і досвідченої людини:

— Хай не думає пан Самарський, що я буду затримувати тебе хоча б одну зайву хвилину, коли ти захочеш іти. Аджеж так, сестрице? Ми ж про це умовились з тобою?

— Так-так, братіку!— сказала вона і загадково подивилась на Самарського.

— Що це ви за комедію ламаєте?— розсердився він.— Брат, сестриця!—

Він і пішов від нас сердитий.

На цьому розмови про мій вступ до трупи й скінчилися і більше до них ніхто не повертався. Але Лені я дав таку пораду:

— Поки з тобою Самарський, ти ніколи не потрапиш на справжню сцену. Зрозумій, що йому це не вигідно, аджеж він не стільки дурний, щоб не розуміти, що ти його проженеш. Через те моя порада— при першій-ліпшій нагоді покинь його і самотужки спробуй щастя!

Лена довго обмірковувала мої слова і, нарешті, роздумливо сказала:

— А й правда! Як я сама до цього не додумалась!

Наближався великдень. Чути було вже подих весни. Одного дня Самарський, як звичайно, зайшов до нас, довше, ніж звичайно, просидів і нарешті вимовив:

— Завтра ми, Ленко, виїздимо до Самари. Що ти гадаєш робити?

Ленка благально подивилась на мене. У мене одразу майнула одна думка. Я спокійно сказав:

— Їдь, Ленко! Я теж скоро буду в Самарі!

— Справді! От чудесно буде!

А Самарський, який думав, що то тільки маневр з мого боку, широко потряс мою руку, очі його блиснули радістю і він сказав:

— У вас шляхетна душа, добродію! Будьте певні, що ви зробили зараз прекрасний жест. Ви зберегли для сцени велику артистку!

Я на ці його слова тільки посміхнувся і нічого не відповів.

Другого дня вони виїхали. А через два чи три тижні я теж зібрався в дорогу. Випроводжати мене вийшли Сомко, Пьотра, Мордвин, Корній, Карпо Гаврилович. Сомко на прощання мене міцно поцілував і сказав:

— Ну, прощайте!.. Шкода мені, що їдете!.. Хоч і колючий ви чоловік, але якось легше дихалося з вами, бо хоч одна людина була своя. А тепер я знову сидітиму вдома як, сич!

— Прощайте!.. Побачимось на Україні!

— Так, на Україні!..

Потяг рушив. Через кілька хвилин огні станції зникли. Навколо залягала темрява і невідомість.

Х

В Самарі я перш за все хотів знайти недороге приміщення. Лишивши речі на вокзалі, я пішов до міста, де кілька місяців тому ходив холодний, голодний і безпритульний. Мені на цей раз пощастило, і того ж дня я найняв у одного робітника на Сінному базарі куточок за занавіскою за три карбованці на місяць і зараз же переніс туди свої речі. В моєму новому притулку стояв малесенький стіл, ослін і вузька лава, що мала служити мені й за ліжко: не скажу, щоб це було розкішно, але я був задоволений. Господар мій працював на заводі набоїв і був дуже приятний чоловік, хоч темний і забитий. Характерно, що за весь час, поки я в нього жив, я ні разу не говорив з ним про політику. Ми з ним умовились, що я платитиму йому помісячно, що додому я буду повертатись пізно і що господиня ранком даватиме мені окріп до чаю і пратиме мою білизну, — це все, що я вимагав од них. Вони на це охоче пристали.

Потім я пішов до рекомендувальної контори, де восени дістав роботу. Оскільки я гадав у Самарі пробути довгенько, то, щоб про всякий випадок себе застрахувати, вирішив, коли б трапилась якась служба, не відмовлятись від неї. Власник контори, якого я подякував за ту велику послугу, що він її зробив мені кілька місяців тому, зустрів мене привітно й охоче за-

писав мене до реєстру тих, хто шукає роботи. Оглянувши уважно мене, він сказав:

— Вам, очевидно, добре велося в Покровському?

Не знаю чому, я відповів:

— О, так!.. Тільки тут Покровське ні до чого. Я, бачте, одержав невеличку спадщину, кілька сот карбованців, і тому можу тепер трохи зачекати!..

Цим я хотів просто підняти себе в його очах і набити, як то кажуть, собі ціну.

— Віншую, віншую! — проговорив він. — Я, навіть, тоді, коли ви вперше до мене зайшли, відразу побачив, що ви не простий собі робітник і тільки тимчасово опинилися в скруті. Віншую, — сказав він ще раз.

Отак улаштувавшись, почав я шукати Лену. Знайшов я її на околиці міста, недалечко річки Самари, де вона разом з Самарським наймала невеличке приміщення з двох кімнаток. Побачивши мене, вона радісно кинулась мені на шия і поцілувала в обидві щоки.

— Ти, звичайно, оселишся в нас! — сказала вона.

Я пояснив, що це неможливо, бо я вже найняв собі приміщення, що я маю намір серйозно працювати і тому хочу, щоб мені ніхто не заважав. Проте ми у вільні години можемо собі бачитись скільки схочемо. Мої слова трохи засмутили Лену. Трохи перегода вона почала розповідати мені останні новини з свого життя. Самарський збирає мандрівну трупу, щоб рушити улітку в провінцію, але вона не хоче з ним їхати. Вона це твердо вирішила. Краше вона стане за підмітальницю вулиць, ніж знову оте осоружне життя в п'яному чаді. Самарський за це страшенно сердитий на неї, але мусить на неї зважати, бо без неї трупа все одно нічого не варта, ось чому він намагається покищо

уговкати її словами та ласкою. Я похвалив її за твердість. Ми умовились зустрітись з нею через два дні у міському саду.

Два дні у мене ще забрали букиністи та книгозбірня; записавшись на абонемент і купивши у букиністів потрібні мені підручники, я сів за роботу.

Жив я справжнім анахоретом. Ранком ішов до книгозбірні і просиджував там до обіду; обідав я в одній дешевій їдальні, де за гривеника давали великий полумисок борщу і чималий шматок хліба; по обіді я гуляв собі по місту, бо тоді так прекрасно думалось, а потім знову йшов до книгозбірні, де іноді сидів до пізнього вечора; вдома я ще кілька годин працював; ранком я пив чай з хлібом, а вечеряти я ніколи не вечеряв. Такий був у мене розпорядок, і я його суворо додержував. Я так звик до цього життя, що наче ніколи й не жив інакше.

В книгозбірні я переважно вивчав історію; було б зайвим перелічувати тут ті твори, що їх тоді перечитав, але чому я так раптом зацікавився історією, про це варто кілька слів сказати. Коли читач ще не забув моїх суперечок з Сомком, то певне, пам'ятає, що той найбільше орудував історичними аргументами, отже й мені не завадило б добре знати історію, тим більше, що це відповідало моїй меті. У мене на цей раз визрів уже цілий плян, з яким я мав рушити на Україну. Плян цей був дуже чудернацький і фантастичний і визрів він у мене ще в Покровському; тоді ж таки я накидав і основні його обриси, але я про нього й слова не сказав Сомкові; проте, на самому пляні, безумовно, відбився вплив Сомка. Плян полягав ось у чому: я йшов на Україну з тим, щоб стати мандрівним агітатором за ідею національного визволення

українського народу. Те, що я не був зв'язаний партійними доктринами й програмами, мене не тільки не бентежило, а, навпаки, ніби давало волю чину.

А як ідея визволення України, гадав я, справедлива, то вона, без сумніву, повинна найти своїх гарячих прихильників серед усіх поступових людей; особливо цю ідею повинні прийняти робітники, що найбільше в цьому питанні зацікавлені, аджеж вони, в силу свого становища, мусять підтримати визвольну боротьбу українського народу, тим більше, що ця боротьба ніяк не суперечить соціалізму, а в багатьох моментах навіть збігається з ним; треба, щоб це зрозумів український робітник, щоб він відчув, що він є син своєї нації, свого народу і тоді народиться та синтеза національного й інтернаціонального, про яку я весь час думав. Коли, міркував я, нам пощастить збудити цей рух серед робітництва, то він спрямується по соціалістичному річищу, і це буде великою противагою ідеям Сомка, що тяг Україну в протилежний бік. Щодо Росії, то в мене не було тоді ясної думки про те, як складуться взаємини між вільною Україною та Росією, не було тому, що я мислив, що революція почнеться на Заході, в країнах індустріялізованих, — центром її намічав Німеччину, — що між нею і Росією, як опорою реакції, неодмінно вибухне війна. В результаті цієї війни, де в герці зітнуться прогресивна Європа і реакційна Росія, Україна стає вільною державою і вступає членом до Західньо-Європейських Сполучених Штатів. В останній конвенції для мене нічого дивного не було, бо Європейські Штати я вже вичитав з книжок; я їх вважав за один із вирішальних кроків до Всесвітньої Республіки.

Це був і наївний, і фантастичний, і утопійний, коли хочете, плян. Наївним він був уже через те, що я міг

припускати, що царська поліція дозволить мені вільно ходити по землі і проповідувати свої ідеї; утопійним, — бо він базувався на тому твердженні, що ідеї рухають історію, аджеж я вважав, що ідея визволення України може захопити мільйони людей просто як справедлива ідея, і коли це станеться, то не важко буде скинути з себе тягар царської Росії. А фантазій було у мене ще більше, і вони чи не найбільше шкодили моєму плянові. Ось, наприклад, одна з них. Коли я думав про повстання проти Росії, то мене цікавила думка про те, хто стане на чолі його. Придатною людиною на цю роль я вважав царського брата Михайла Олександровича, що його чомусь я мав за поступову людину; після перемоги я призначив його на роль регента Української держави; чому я зупинявся на цій кандидатурі, можна було найти пояснення в тому, що, мовляв, народ за великим князем піде охотніше воювати проти Росії. Я бачу, як читач призириливо посміхається; ця усмішка цілком заслужена, бо, справді, на чому я застосовував республіканізм цього великого князя? Дурниці, правда ж? Проте, так воно було в моїй уяві.

Або, наприклад, ось таке. Я раптом роблюсь колосально багатою людиною;—один раз те багатство дістається мені як посаг, за жінкою, дочкою якогось мільярдера; далі,—я роблю надзвичайної ваги науковий винахід, що приносить мені безліч грошей; потім,—я просто випадково натрапляю на казковий скарб. З цими безмежними своїми багатствами я їду до Південної Америки, дезасную Нове Місто, а навколо нього найрізноманітніші заводи і сільсько-господарські фарми. Все це буде, гадав я, не що інше, як один великий фаланстьер. В Новому Місті, на заводах

і, взагалі, на всій підвладній мені території панує соціалістичний лад, грошей і власности нема, запроваджується повна рівність, всім керує Вища Рада, складена з інженерів, представників науки та робітників; в цій Раді я тільки перший серед рівних. У нас працюють найкращі наукові сили всього світу; щодо робітників, то переважна більшість їх — українці; я їх везу до себе цілими транспортами; з них готуються адміністратори, інженери, наукові робітники. Таким чином, на пампасах Південної Америки утворюється щось ніби мініатюрна Україна. Наша колонія стає безмежно багатою і ми можемо впливати на хід світової політики, бо всі держави примушені вважати на нас. У нас величезні арсенали і страшні знаряддя смерти, так, що кожна капіталістична держава, перед тим, як на нас напасти, повинна була зважити той величезний ризик, на який вона йшла. І от, коли у нас все буде підготоване, ми посилаємо ультиматум царському урядові й пропонуємо йому негайно звільнити Україну. Звичайно, російський уряд відмовляється це зробити, і розпочинається війна. Але перемога забезпечена за нами, бо царська армія проти нас, все одно, що дикуни з списами та кийками перед крупівськими гарматами; на нашому боці висока організованість, блискуча техніка, співчуття всього культурного світу і, нарешті, наш власний ентузіазм. В кількох боях ми розбиваємо царські армії, проголошуємо Україну незалежною республікою і запроваджуємо в ній соціалістичний лад. Була й інша варіація цього пляну, а саме, що я ні до якої Америки не їхав, а просто на Україні будував заводи, фабрики, залізниці, поки вона, фактично, не переходила вся до моїх рук. Одночасно відбувалась велика культурна та політична робота в справі підготування

революції. Нарешті, революція вибухала, вона перемогала, і Україна ставала вільною.

Як бачите, всі ці фантазії схилились до одного — до визволення України, до проголошення її самостійною республікою, що потім увіходить як рівноправний член до Європейських Сполучених Штатів; основним елементом і ознакою тієї революції мав бути соціалістичний її характер; велике землеволодіння касувалось, і земля передавалась селянам; заводи і фабрики, залізниці тощо, ставали власністю держави і керувались робітниками. Це була мішанина, суміш різних соціалістичних поглядів та програм; коли б я був краще освічений і краще обізнаний з соціалістичними теоріями, то легко б переконався, що більшість тих питань, до яких я доходив самотужки, давно вже були розв'язані теоретиками соціалізму; отже, хай читач сам вирішає, оскільки були реальними чи безглуздими ті мої фантазії.

Переповнений ото такими фантазіями, палаючи якимось внутрішнім горінням, я гарячково працював. Що буде завтра, мене не обходило, бо мої думки були спрямовані в майбутнє; неясні колись контури їх тепер ніби знайшли свою точку опертя, що нею була Україна. Колись я просто мріяв приносити користь народові, тепер же я конкретно мислив собі працю на користь своєму народові. Цікаво, що в розуміння „свій народ“ я ніколи не включав паразитарних клас; з „Нової України“ я виключав панів і взагалі всіх тих, хто жив з чужої праці; той, хто визискував народ, хто не захотів би за нових порядків працювати, того або виселяли за межі України, або для таких організовувалось спеціальні колонії, де їх примушували працювати, а частину замикали просто до в'язниць,— залежно від

того, підо впливом якого письменника або книги я в даний момент перебував; з цього можна зробити висновки, що мої пляни і мої погляди часто мінялись, та так воно, насправді, й було. Над тим, що це просто утопії, вимріяні палаци, я не думав. Я вже якось згадував, що витвори моєї власної фантазії мені часто заступали дійсність, я ними жив, вони надихали мені волю до життя. Можливо, що коли б не мав я такої нестримної фантазії, я скінчив би своє життя босяком, потонув би в п'ятиці й розпусті; фантазія давала вихід моїй духовній енергії, вона, до певної міри, заміняла мені чин; навіть тепер я не зовсім вільний од фантазій і часто ловлю себе на тому, що будую повітряні палаци. Кажуть, що мрійники нездатні до чину в реальному світі, що вони безсилі й безпорадні, мов діти, зіткнувшись з суворими фактами життя; що в той час, як у своїх мріях вони часто є великі люди і творять думкою великі діла, в житті вони не тільки не видатні люди, а часто стоять нижче тієї золотої середини, що є ідеал загалу. Коли це правило застосувати до мене, то, може, воно й справді так і є, адже я, не дивлячись на свою буйну мрійливість, у житті так і не зробив нічого надзвичайного і як був, так і лишився людиною середнього рівня.

Коли мені випадали вільні хвилини, я йшов до Лени, і ми тоді ходили на прогулянки. Наша чарівна ідилія розквітала і ні одна осоружна думка з мого боку ні разу не потьмарила цих наших відносин. Я був увесь захоплений своїми фантазіями та ідеями і нічого, крім них, для мене не існувало. Навіть Лені, боячись, що вона нічого не зрозуміє, я не розповідав про них. Проте, як було приємно після книжок сидіти на лаві, дивитись на широкий простір Волги, що починала

розливатись, на захід сонця, що сідало за обрій синього степу. Дивна краса була тоді розлита у всьому, а внизу сновигали байдаки, човни, гордовито пливли дуби, баржі, пропливали довгі плоти лісу, пароплави будили своїми гудками сонний спокій ріки, долітали людські голоси, всюди кипіла гарячкова людська робота.

Зрідка ми дозволяли собі невеличкі розкоші — пили зельтерську воду, ситро, ходили до кіна або брали дешеві квитки до театру. Там, притулившись одне до одного, ми віддавались насолоді відпочинку. Лена по-жвавішала, її обличчя починало розцвітати, скорботні кутики біля уст зникли, вона все частіше й частіше починала безжурно сміятись.

Я радив їй поступити на якусь службу; у неї гарне личко, і її з охотою приймуть кудись за касиршу чи що, а тимчасом їй самій треба вчитись. Театр від неї не втече, казав я, вона ще молода, а разом з тим нема нічого жахнішого, коли актор або актриса не-уки. Вона була малоосвічена, майже нічого не читала, і мене часто жахала її наївність. І от я почав їй розповідати про світові драматичні твори; вона слухала захоплено. Тоді я запропонував брати для не дещо з книгозбірні. Вона погодилась. Кінчилось тим, що я повів її у знайому вже контору, де вона записалась, що шукає посади в якійсь солідній крамниці.

— Тобі треба рік-другий серйозно над собою попрацювати! — говорив я їй. — Ти тоді сама побачиш, як це тобі буде корисно. Головне, не захоплюватись, не вірити в щастя, а пам'ятати, що воно в житті добувається упертою працею!

Нам пощастило, бо днів через десять для Лени випала посада в книгарні. Нічого кращого не можна

було й чекати. Зате Самарський сильно розлютився. Він погрожував мене вбити, бо вбачав у всьому цьому мої намови.

— Ви губите талант! — кричав він до мене, бризкаючи слиною.— Ще треба, щоб Лена вийшла заміж і наплодила купу дітей!..

Мене мало обходили ці вибухи, але за Лену я дуже радів; одного тільки боявся,— чи втримається вона, коли я поїду геть.

Минуло кілька тижнів мого життя в Самарі. Одного вечора, повертаючись із книгозбірні, я несподівано для самого себе, на Дворянській вулиці, зустрівся з Вірою Гринєвіч. Вона одразу мене пізнала і, привітно подавши мені руку, сказала:

— Ви в Самарі?

— Як бачите! А ви теж?

Ми пішли поруч. Дорогою вона попросила мене розповісти, як я з Новочеркаського потрапив до Самарі, чи давно звідти, що робив увесь цей час і що зараз роблю. Я коротко розказав їй перебіг подій з того часу, як вона виїхала, правда, дечого багато втаїв, як втаїв і те, чого я зараз сиджу в Самарі. Коли я вже закінчував своє оповідання, ми якраз порівнялись з невеличким будиночком, і Віра сказала, що коли б я мав бажання зайти до них, то сестри були б дуже раді мене бачити. Я, звичайно, погодився. Сестри, як і раніше, жили вкупі; не було з ними тільки Антося, що жив на засланні в Сибіру. Розмова весь час крутилася навколо спогадів про Новочеркаське, згадували батато про Антося і ні разу, звичайно, ніхто не згадав про чорнявого і про події тієї страшної весняної ночі, коли він застрелився; можливо, що Віра і не розповідала нікому про ті події.

З цього часу я частенько почав заходити до Гринівців; у них було якось тепло, затишно, привітно; до речі, я зовсім не розмовляв з ними на політичні теми; взагалі, я тепер таких розмов уникав, залишаючи їх на майбутнє; зате ми багато говорили про літературу і про нові книжки. Безперечно, всі вони знали багато більше, ніж я, і ці розмови, до певної міри, поповнювали мої знання. Але несподівано довелось мені ці відвідини перервати і ось з якого приводу. Коли я одного разу прийшов до сестер, то застав у них гостей; це було вперше, коли я бачив у них стільки людей. У кімнаті аж гуло від жвавої розмови. З усіх присутніх найбільше говорив молодий повірений Махров, що недавно повернувся з Москви; говорив він гарно, самозакохано, милуючись отією своєю красномовністю, говорив навіть з деякою театральністю, як то й личить людині, що їй доводиться часто промовляти з трибуни. Він розповідав про політичні новини, про настрої серед різних московських груп, течій та партій. Я відразу помітив, що в цьому гурткові він відіграв ролю якогось божка і йому подобався той тиміям, що присутні курили його красномовству, і ті надто гарячі погляди, що їх зрідка кидала на нього Соня. Я сів собі тихо в куточку, узяв якусь товсту книжку й почав її гортати, мовчки слухаючи московського гостя. Іноді я не міг стримати усмішки і тоді іронічно поглядав то на слухачів, то на оратора. Тему самої розмови тяжко було вловити. Поліровані фрази пролітали повз вуха, вони не будили розуму, це не було навіть і словесне змагання, а звичайнісіньке пурхання від речі до речі, від питання до питання. Ораторозі хтось із присутніх часом ставив якесь запитання, і він довго й докладно починав відповідати, крутячи словами як

жонглер. Коли він зробив одну із своїх розрахованих павз, витираючи спітніле чоло і чекаючи нового запитання, я раптом спитав його :

— Вибачте, добродію, я хотів би вас запитати, як ви дивитесь на так зване українське питання?

Він,— а за ним і всі,— жваво повернулись до мене. Махров здивованим голосом, в якому почувалось, що він не розуміє мого запитання, перепитав :

— Що?.. Як?.. Про що ви, власне, питаєте?.. Що ви під українськими питаннями розумієте?..

Слово „українське“ він підкреслив.

— Я вас питаю, як ви дивитесь на українське питання, на Україну? Мені б хотілось почути думку з приводу цього питання од представника прогресивної та радикальної російської інтелігенції!

— Я вас не розумію!— і він вибачливо розвів руки.

— Тоді я вам поясню!— сказав я.— Ви, певне, чули про Малоросію? Так, чули? Мабуть, знаєте з Пушкіна, що в Малоросії— „Тиха украинская ночь, прозрачно небо, звезды блещут“...— І, певне, читали у Гоголя:— „Знаете ли вы украинскую ночь? О, вы не знаете украинской ночи!..“ І, вже напевне, у вас в школі читали вірша:— „Ты знаешь край, где все обильем дышет, где реки льются чище серебра?..“

Всі здивовано, не виключаючи й самого Махрова, слухали мене.

— Так от, мої панове, чи відомо вам, що таке ота Україна, що її так поетично описують ваші поети? Вам, як прогресистові, як людині освіченій,— повернувся я до Махрова,— напевне відомо, та ви й мусите це знати, що Україна, ота, мовляв, Малоросія, колись жила самостійним державним життям, що його потім

втратила. Тепер на Україні відроджується національний рух. Як ви ставитеся до нього? Як би ви поставились до того, коли б, скажімо, завтра українці виставили гасло автономії, а то й окремої республіки? Як би ви, — і я при цьому аж пальцем на нього показав, — як би ви особисто поставились до цього?

В міру того, як я говорив, обличчя Махрова прояснилось, на ньому з'явилась весела і трохи призирилива посмішка, а коли я скінчив, він розреготався, ніби почув щось надзвичайно смішне й забавне.

— Тепер я вас зрозумів! — відповів він. — Ви говорите про той сепаратний рух, що намагаються насадити у нас німці, найбільше Австрія!

І далі він менторським тоном, ніби вчитуючи школярові, казав:

Це реакційні утопії! Кому потрібно відновляти якусь українську державу, якої ніколи не було, кому треба культивувати архаїчну вашу мову, що її вигадав Грушевський, коли є російська мова, російська культура, що її всі малороси прекрасно розуміють і з якої вони всі можуть користатись? Кому, я вас питаю? Для кого? Для чого? Я вважаю, що весь цей рух немає нічого спільного з прогресом, що це австрійська інтрига, що малоруський народ не хоче цих самозваних визвольників і ніколи не дозволить відірвати себе од єдиного російського народу!..

— Вибачте, — одпарирував я, — але ваші аргументи нічим не відрізняються від аргументів чорносотенців, що їх вони недавно висловили з нагоди ювілею Шевченка!

Махров увесь почервонів, схопився з стільця і вересливо закричав:

— Як ви смієте?..

Я зрозумів, що перебрив трохи через край, але не хотів поступитись і твердим голосом відповів:

— Але як ви смієте ображати цілий народ? Як ви смієте двадцяти мільйонам українського народу відмовляти в праві на самостійне культурне й державне життя, ви, прогресивна людина, що проповідуєте принципи соціалізму і відразу ж так брутально, так по-жандарському ті принципи топчете! Ваші слова свідчать або про політичну неписьменність, або про звичайну некультурність.

Сказавши це, я взяв кашкета, вклонився і вийшов. Дома я написав Гриневічам листа, прохаючи вибачити мені ту сцену, що в них відбулася з моєї провини, хоч я зовсім не хотів їх ображати.

Заклеюючи листа, я сказав сам собі:

— Друже мій, це тобі наука. Надалі утримуйся говорити на ці теми, бо ти надто гарячий.

Тут я згадав про Сомка. Сомко міг святкувати першу перемогу надо мною.

Був уже червень, коли я, нарешті, наважився їхати з Самари. Ніщо мене більше тут не затримувало, крім Лени. Розлучатись з нею мені, дійсно, було тяжко. Увечері, коли ми сиділи над Волгою і дивились, як згасав день, я сказав тихо:

— Завтра я, Лено, від'їжджаю.

— Куди?

Про це мене завжди питали і, як завжди, я відповідав:

— Ще й сам не знаю добре... Просто в світ!..

Лена зустріла мужньо цей удар. Вона притиснулась до мене, тихо стиснула мою руку й сказала:

— Мій милий бродяга! — на очах їй з'явилися дві сльозинки. — Хороший мій! Тікаєш!..

Я взяв її руки і, тихо стискаючи їх, заговорив :

— Так, Лено, я бродяга ... Я ніде не можу нагріти собі місця. Але бродяга й ти, і Самарський, і багато інших. Більшість людей у своїй душі бродяги. Ходять по землі, шукають чогось, б'ються за щастя, а ніхто не знає, яке воно!.. Всі ми бродяги!..

— Правда твоя!.. Всі ми бродяги!..— як луна повторила Лена.

ХІ

На степ насувалась м'яка й темна серпнева ніч. Я йшов широким шляхом, а навколо мене все небо горіло криваво-червоними відблесками заграва. Але то тільки так здавалось. Я був у самому серці Донбасу, і те, що мені видалося за пожежу, за спалахування блискавок у горобину ніч, було тільки відблесками заводських домен, що були розкидані навколо і що їх у темряві не видно було. Мої ноги ступали по землі, що крила в собі незчисленні багатства,— залізну руду й вугілля. На її поверхні щороку колосились золоті ниви пшениці, по балках і степових просторах були розкидані села й хутори, а там, в глибині, в надрах її, люди, як кроти, прокопали грандіозні підземні галереї, довбали ту землю і видовбували сотні тисяч тон лискучого чорного вугілля і важкої червонястої руди, що їх пожирали потім у своїх потворних черевах домни; вони сліпили очі білим розтопленим чавуном, розсіпали навколо цілі фонтани іскор, гриміли вибухами, дужчими за грім небесний, і навколо них бігали люди, як гноми, а з них струменем стікав піт. Чиясь всевладна рука зіграла сюди десятки тисяч робітників, побудувала похмурі, низькі й вогкі касарні, що швидше нагадували труни, ніж людські житла. Рано й вечір одні з них спускались під землю в шахти, на цю другу каторгу, лютішу за каторгу сибірську, другі

йшли до домен, до мартенів, до горен, до парових молотів, до прокатних цехів, де криця ставала м'яка, як масло, де її різали, пресували, штампували, де надавали їй усяких форм, яких тільки хотіла людина. Люди йшли на роботу мовчазні, без веселого гомону, похмури. Пісень не чути було. Люди тут були такими ж речами, як і машини, ба навіть дешевшими. Машини коштували грошей, а люди сами плавом пливли в це пекло і кожного, хто вибував із лав великої трудової армії, легко було замінити,— на місце таких приходили тисячі нових.

Щодня тисячі вагонів вивозили звідси вугілля, чавун крицю, залізо; по залізницях, як по артеріях, текла чорна кров Донбасу, чорне золото його, що несло на всі широкі простори велетенської держави рух і світло; Донбас рухав тисячі заводів і фабрик, давав працю сотням тисяч робітників; кілька мільйонів населення годувала ця земля Донбасу. І друге,— від близького Харкова та Катеринослава аж до далекої Москви й Петербургу пливла ця праця людська, піт і кров робітників, щоб десь у банках обернутись уже в справжнє шире золото, що безперервним струменем текло до скарбниць власників заводів, шахт і акцій. Париж, Лондон і Брюссель, не відриваючись, стежили за цим клапцем України, одержували нечувані дивіденди, і світові біржі, ці капища капіталістичного бога Мамони, високо котирували донецькі цінності, вище за цінності тих плянтацій, де працювали негри. А втім, великої різниці, по суті, між Донбасом і тими плянтаціями не було, хіба та, що там працювали чорні раби, а в Донбасі білі.

Я блукав від шахти до шахти, від заводу до заводу по цій зраненій землі. Там, де колись був синій, ши-

рокий та безкрай степ, а по ньому бродили скитські та татарські орди й літали орли, там, де гуляв вітер, де шелестіла тирса, де потім колосились лани золотої пшениці, тепер вирости шахти і велетенські заводи. До мелодійної пісні, до поважних рухів і вигуків орачів тепер приєднався могутній ритм машин, і заводські сирени будили прадавню тишу степову. Залізниці сталевим павутинням обплутували поверхню Донбасу; рейки, як помацки, простяглись до морів, до міст, зв'язали все це в один клубок, що пульсував від гарячкової праці. Старий, задуманий, оспіваний у піснях степ, умирав. Його заступала індустрія. Але її хода була жахна. Там, де розташовувалась шахта чи завод, ніби смерч проходив. Золоті лани пшениці зникали; замість неї буяв навколо бур'ян. Аж під небо виростили гори шлаку, по землі слались рейки, в землю заглиблювались глибокі темні колодязі, а попід землею, на цілі кілометри—шахти; степ будила парова машина; ніч розрізали електричні ліхтарі; земля була зранена, вона здригалась від вибухів, в її надрах скреготіло залізо, в ній, задихаючись від газів, поливані холодною водою, що просочувалась звідусіль, у втомних позах, у страшній небезпеці, працювали тисячі шахтарів, видобуваючи вугілля. Земля ніби вся виверталась; вона ніби була жива.

Навколо похмурий пейзаж. Жовта стерня; ближче до заводів і шахт земля вкрита була сажею і вугляним пилом, мікроскопічні частини якого розносить далеко вітер; зрідка мені на шляху траплялись покинуті шахти і вони навівали якусь моторошність на мене: ноги спотикались об старе, роз'їдене іржею залізо; темні порожні колодязі шахт швидше скидалися на кратери притухлих вулканів; гори покидьків, мертва

тиша ще більше надавали похмурости цьому пейзажеві. А через кілька кілометрів дихав димом у небо завод; дим той закривав увесь обрій ніби великою задушливою завісою; дим той був важкий і підчас вогкої години слався по землі; його часто прорізували блискавки іскор; особливо фантастичної, суворої і страшної краси набирала вся картина вночі, здавалось, що на степ здалека насувається страшна буря, бо той шум був як шум громової грози.

Такого я ще ніколи не бачив; мені здавалось, що я ходжу не по землі, що я забрався в якесь пекло. З одного боку, я наочно бачив, що може зробити організована колективна людська праця, а з другого,— я розумів, що тут людей немає, а є раби капіталу. Таке вражіння на мене справив Донбас двадцять років тому.

Часто я виходив на шпиль і довго стояв, засліплений тими картинами, що розгортались перед моїми очима. Уявіть собі широку балку, що в ній розкинувся завод-велетень. Він увесь блимає тисячами білих, зелених, синіх, червоних і жовтих вогнів. Його корпуси нагадують гігантських потвор, що дивляться своїми вогняними очима в темряву ночі. До мене долітало важке дихання його машин, було видно, як із шипінням виривалась біла пара, чути було важке гупання, брязкання заліза, гудки, гуки. якийсь гуркіт, потім потворної сили вибух зрушував і землю, і небо, виривалось біле, сліпуче полум'я, дзвонив дзвін, дико гула заводська сирена, їй вторили гудки паротягів — ціла гама звуків, гуків, шипіння, стуків і вибухів, які показували, що завод живе й дихає на повні груди.

Темними пірамідами підносились у височінь гори шлаку; близько них проходила вузькоколійка; лялько-

вий паротяг з вагончиками зупиняється коло домни, що жевріла темним, червонястим вогнем, подібно до кратеру маленького вулькану; чути було, як із сухим звуком сипалися в її пашу руда, вугілля, знову руда, знову вугілля, і так без кінця. Всередині домни була колосальна температура, гази прорізували її наскрізь і з силою виривались угору. І мені пригадалось вичитане газетне повідомлення про те, що в одну із таких домен упав робітник; звичайно, що він за одну секунду згорів і обернувся в газ. В цьому випадкові мені вбачалась страшна й чорна іронія над так званою цивілізацією. А втім, люди тут гинули, як мухи; за їхнє здоров'я і за їхню безпеку найменше турбувалися. Завали в шахтах, вибухи газів часто тягли за собою десятки, а то й сотні жертв, як, наприклад, юзівська катастрофа, коли загинуло більше 260 робітників через злочинну недбалість адміністрації. Ось чому разом із захватом, що збуджував у мені цей велетенський розмах праці, картини повсякденної роботи родили в мені відразу. Правда, я підозрівав, що тут десь жевріє й нове життя, але де воно було, яке воно було, я не знав, бо не міг заглянути в його глибіню. Мені ця величезна армія надземних і підземних робітників здавалася юрбою упокорених і упосліджених; а коли й справді, це був людський вулик, то як страшно клеткотів він всередині од стриманої сили. Це був великий казан, де росіяни, українці, білоруси, поляки, татари і інші нації перетоплювались у один стоп — пролетаріят. Я відчував,—не розумів ясно, а тільки відчував,— що тут відбувається один із найважливіших процесів; проте суті того процесу я не міг остаточно збагнути.

Звідси я гадав був розпочати свою місію, свою роботу в справі відродження України, тут я мріяв ство-

рити базу для творення „Нової України“. Леле! як швидко довелось мені розчаруватися в своїх намірах і зрозуміти безглуздя деяких моїх поглядів. Правда, я себе при цьому не жалував. Справа в тому, що з того часу, як я з Самари знову пустився берега, мене неначе переслідувала лиха доля. Я переходив з місця на місце, ніде довго не затримуючись, живучи з випадкових заробітків і поволі обертався із зовнішнього вигляду на звичайного собі волоцюгу. Брудний, обірваний та вошивий, я, мабуть, своїм виглядом викликав у людей відразу. Я йшов все далі й далі, пориваючись до України. З великим полегшенням я, нарешті, зідхнув, коли дійшов до українських слобід на Вороніжчині. І тут я почав робити свої перші спроби, провадити агітацію за Україну. Спершу люди просто не розуміли, про що, власне, йде мова. Україна? Яка це Україна? Є Полтавська, Харківська, Катеринославська губернії, є хахли, такі ж, мовляв, руські люди, як і всі, і православні до того ж, є Росія, є цар, якого ж ще дідька треба? Ніхто ніколи ні про яку Україну нічого не чув і нічого про неї не знає, і на мене дивились, як на якогось дивака. Мої слова ледве доходили до свідомости. Народ глибоко спав, і тут я зрозумів, за яке важке діло я взявся, зрозумів, що виконати його понад силу одній людині. Коли я не мав негайного й безпосереднього результату, то все ж мене часто з охотою слухали; тільки в одному селі мені пригрозили урядником, і я мусив нашвидку забратись геть; у другому селі кілька дядьків, вислухавши мене, сказали, що все це, мовляв, не так то й важливо, а от що чути про землю і чи здобудуть її колинебудь мужики. Ці розмови й зауваження примушували мене частково переглянути свої пляни. Повний думок, що роздирали мене,

повний мрій і фантазій, часто голодний і бездомний, ходив я, нікому непотрібний, по землі.

Іноді, коли я ночував сам один у степу, на мене находили напади зневіри, песимізму й меланхолії. Чи не даремні оці мої блукання і прагнення до чогось великого? Чи не краще мені десь осісти на місці, залізти в шпарку і тихо й спокійно собі жити? Тоді сон тікав з моїх очей. Над головою небо розкинуло своє склепіння, а на ньому мерехтіли зорі. Чарівна була та музика сфер, і я зрозумів тоді Ньютона, що, дивлячись на небо, завжди здіймав з голови капелюша. Очевидно, і цей гігантський розум подавляла велич всесвіту. І чим більше я, маленька істота, вдивлявся в небо, тим більше мене захоплювала велич, вічність і безкрайність природи. Я переводив очі з однієї зорі на другу; мій зір проникав у глибини небес, і я одкривав все нові й нові зорі, що їх раніше не помічав. Одні світили білим промінням, другі були зелені, треті жовтуваті, а четверті блимали червоним. Одні спалахували снопами голубого проміння, другі світили рівно. Одні здавалися близькими, другі посиляли своє проміння з страхітної небесної безодні, що од неї паморочилась голова і годі було збагнути розумом їхню відстань. Тут, на самоті з оцим зоряним небом, якимось гостріше відчувалась власна нікчемність. Там, у всесвітніх просторах, народжувались і гинули цілі світи. У порівнянні з ними наша земля, думав я, не більша, як кавалочок болота, малесенький атом у цілому всесвіті, що літає в космічних просторах. Вона мчить етерними шляхами невідомо куди разом з сонцем, і годі нам, смертним, збагнути тайну нашого існування і мету нашого призначення. А може й призначення тут ніякого немає? Що ми? Чи ми закономірне явище в природі, чи

просто випадкове сполучення атомів та протоплазми, що з нашою планетою родилось і з нею ж і помре? Що таке наша боротьба і наші страждання в порівнянні з величчю всесвіту? Чи не даремні всі наші зусилля поліпшити світ, і для чого здалася наша наука, культура, мистецтва, увесь той доробок людський, коли людство все одно засуджене на смерть? І мені здавалось, що людина самотня й нещасна на цьому світі і не даремне християнство називає нашу землю юдолю печалі. Живе вона без пуття й без вічних цілей, бо той час, що його відведено людству, це ж ніщо для вічності. Людство не знає кінцевих цілей природи, а вигадує лише свої власні цілі і до них прагне. Людина, через чийсь жарт, народжена з розумом, і то для того лише, щоб після незчисленних шукань, страждань і жертв збагнути всю марноту своїх зусиль і дійти безнадійного висновку, що його філософ висловив у словах: — „Я знаю лише те, що я нічого не знаю!“ Глибокий песимізм охоплював мене в такі хвилини. Справді, для чого тоді жити й боротися, коли ми нічого не знаємо? Яка наша кінцева мета? Що нас ото батожить, що нас жене вперед, примушує перепливати океани, переходити пустелі, їхати до крижаних морів, де цілі довгі місяці стоїть моторошна полярна ніч, виходити на високі гори, досліджувати природу й підкоряти її сили на службу собі; будувати великі міста, заводи, фабрики; воювати, творити революції, чинити добро і зло, плакати над творами світових геніїв і палати ненавистю до тиранів? Яка мета всієї цієї метушні людського мурашника, коли однаково, рано чи пізно, земля замерзне, все живе на ній зникне і тим буде покладено край і родові людському, і всій його цивілізації? Що ми таке, як не сліпа черва, як не

раби, що виконуємо веління природи, а її законів ми не можемо ні перескочити, ні обійти! Ми бранці її. Цар природи! Який дурень це вигадав? Яка безглузда зарозумілість? Гарний тобі цар природи, що не знає, для чого він живе, і є рабом інстинктів. Природа, думав я, заклала в нас два основних інстинкти — любов і голод; вона поставила перед нами ці дві пастки, і люди неодмінно в них попадають, бо нікому ще не пощастило ні від першої, ні від другого втекти.

Я думкою простежував страшний і тяжкий шлях розвитку людства, починаючи од троглодитів і кінчаючи найвищими інтелектами сучасности, і усюди вбачав, що рушійною силою були любов і голод. От справжні рушії нашої культури, ось кому слід усюди поставити пишні пам'ятники! Якщо конечна мета першої — продовження роду, то другий примушує людей все робити для того, щоб забезпечити поживу собі й дітям і не дати родові загинути раніше, ніж того захоче природа. Увесь складний процес сучасної культури, здавалось мені, зводиться в своїй основі до задоволення цих двох потреб, що панували неподільно в усій живій природі. І тому всі прекрасні слова, геніяльні винаходи, науки, моря крові й поту людського, що були пролиті й будуть пролиті,— це все породили вони—любов і голод! Та чи ж варто в такому разі розпочинати боротьбу? Чи потрібно те людство взагалі? Чи не чинить з нами природа, коли в ній можна визнати якийсь єдиний закон, якийсь монізм, якийсь свій експеримент, вживаючи не тільки законів відбору й добору, а й жорстокої вівісекції? Кому й для чого це потрібно?

Потім мої думки скеровувались в інший напрямок.

— Зараз, думав я, багато марнується людської енергії з причини неорганізованости і через те, що людський

рід поділено на раси й класи, що стинаються у взаємній боротьбі і винищують одні одних. Цю непотрібну витрату сил треба найшвидше припинити. Природа сліпа, ніяких цілей вона собі не ставить, вона існує сама собою, і людство правильно робить, коли ставить перед собою свої власні цілі, до яких воно йде і за які бореться. Природа жорстока; побороти ту жорстокість можна тільки організованістю, коли все людство об'єднається в єдину велику трудову сім'ю, коли зникнуть царства, імперії і королівства, коли не буде поділу на класи визискуваних і визискувачів і коли воно всі свої сили скерує проти свого головного ворога—природи! Упокорена природа з мачухи може стати ласкавою матір'ю!

Тоді другий скептичний голос обзивався в мені:

— Гаразд! Припустімо, що це станеться, що людство цього досягло. Людська раса досягає небувалого розквіту, природа упокорена, її сили, що раніше своєю стихійністю гнітили людей, тепер покійно їм служать, соціалізм і комунізм запанував на всій землі. А далі що? Все, що утворюється, варто знищення! — сказав один німецький поет. Єдине безсумнівне — це смерть! Вона цариця всього сущого!

Перший голос на це відповідав:

— Так, смерть це доля всього живого! Але що ми знаємо про життя й про смерть? Яку грань можна покласти між „живим“ і „мертвим“ — наука ще не дала на це своєї остаточної відповіді. — „Вмерти — значить жити!“ — сказав Анатоль Франс. І це правильно. Чи смерть не є тільки одна з форм постійного оновлення природи, її окремих частин. Вмирають не тільки живі істоти, вмирають цілі світи, а поруч з цим вони й народжуються. Природа вічна. Для неї нема ні часу, ні

простору, ні життя, ні смерті. Природа перебуває у вічному рухові, вона творить і руйнує; рух — то одна з її властивостей, а життя й смерть — то одна із форм цього одвічного руху. Закон збереження енергії і матерії доведено. Ні один рух, навіть найтонший рух клітинки мозку, не губиться. Таким чином, смерть такий самд закон життя, як і всякий інший закон, життя й смерть єдині суть, як, скажімо, „тепло“ і „холод“, і через смерть окремих своїх частин природа тільки оновлює сама себе. Все, що віджило, вмирає, розсипається на свої складові частини, чи то буде амеба, чи ціла соняшна система, щоб згодом відновитися в інших формах, в інших сполученнях, в інших комбінаціях. Так відбувається вічний кругобіг природи. Чи не є це заперечення песимізму в самій його суті? Хто більше вірить смерті, ніж життю, тим самим він показує, що він уже самого себе вичерпав, і такому, може, і справді краще вмерти, ніж жити і заважати живим творити живе діло!.. З цього погляду і діяльність людей у загальній системі природи має свій сенс і свою закономірність, яких ми, правда, точно не знаємо, але які, безперечно, існують!..

Такі дискусії я часто відбував із самим собою. Звичайно, вся ця, з дозволу сказати, „філософія“ була невисокої якості, почасти всі мої мізкування можна пояснити тим станом, в якому я тоді перебував і який, без сумніву, гнітив мою психіку,— звідси й походили оті напади песимізму, коли в мою душу закрадався холодний одчай, зневіра в людстві, зневіра в самому собі.

А навколо стелилась мовчазна земля, у небі відбувалась космічна музика сфер і згодом на мене сходив великий спокій і я засинав твердим сном, поклавши під голову свою торбинку.

Так, майже після двомісячних блукань, я, нарешті, прийшов до одного робітничого містечка, що виросло років п'ятдесят тому разом із заводом і шахтами. Широкими лініями розкинулось воно на невисоких степових шпильях, оперезане з трьох боків широкою балкою. У центрі містечко нагадувало гарне повітове місто з брукованими вулицями і триповерховими будинками, але на його околицях тулились низенькі мазані хатки, що збігали на саме дно балки. Тут жили численні родини робітників, і були розташовані шиночки й вертепи. За балкою, по якій пробігало кілька залізничних колій, витяглися в ряд чорні касарні, а далі прослався голий рудуватий степ, де шелестіло сухе бадилля. З заводських димарів котився чорний їдкий дим, що застилав вулиці і обкутував будинки, повітря було насичене вугляною сажею; сліди тієї сажі лежали на всьому, вона всіх переслідувала всюди, і за кілька годин усе біле ставало сірим; цей сірий колір залягав навіть на обличчях людей. Посередині містечка був сквер із тонкими сухотними деревами, що, певне, не могли витримати цього задушливого, повного духу сірки, повітря, і чахнули, як чахнуть діти у вогких і брудних підвалах, де бракує повітря. Ось це містечко я й обрав для того, щоб перезимувати. Матеріальний стан у мене був не дуже гарний, бо всі мої капітали склалися з кількох карбованців, але я цьому, як і завжди, не надавав великого значення. Я відразу ж пішов до головних воріт заводу, щоб довідатись, чи є якась надія на роботу. Ворота були зачинені, а збоку висіло кілька об'яв. Поки я їх уважно перечитував, включаючи й ісправницькі оголошення, звідкілясь з'явився городовик, підозріло мене оглянув і сердито сказав:

— Проходь, проходь! Тут стояти не дозволено!

— А чого, дядюшка, не дозволено?

— Ну, ти, розпашекувався!.. Проходь, кажу! Багато тут вашого брата вештається, так це кожному й відповідай! Проходь, кажу!

Я подивився на його товсте й червоне, ніби витесане з каменю обличчя і пішов вузькою стежкою понад заводським муром; стежка привела мене до других бокових воріт; ніякого городовика тут не було зате стояла невелика ятка, в якій торгував квасом, ковбасою, бубликами, цигарками, салом і ще бо-значим кривий на одну ногу чоловік. Часом повз ятку проходили робітники і дехто з них купував щось у ятці, величаючи кривого Власом або Власом Івановичем.

Я сів над неглибокою канавою, щоб відпочити, бо все одно мені не було куди йти. Влас скося подивився на мене, скрутив козячу ніжку, солодко зотягся, гірко сплюнув і спитав:

— Звідкіля будеш, землячок?

— Здалека.

— Я й сам бачу, що здалека. А якої губернії?

— Нашої.

Влас уважніше тепер подивився на мене, але не образився на мене за таку відповідь.

— Мабуть, роботи прийшов шукати?

— Атож!

— У погану ти пору попав,— сказав він.— Та й не приймуть тебе на роботу!

— А то ж чому не приймуть?

— А так, не приймуть, та й годі! Тепер тут у нас строго! Без посвідок нікого не приймають, анахтемські душі! А оце є чутка, що звільняти почнуть!

— А як на шахтах?

— На шахтах так само. Цього року важко. Скільки народу поверталось назад, не знайшовши роботи,— сила! А котрі сімейні, так ті сидять—страждають!

Ми помовчали. Потім я запитав кривого:

— А чи не знаєте ви, часом, де тут можна знайти квартиру? Мені хоч би куток, щоб переночувати можна було!

— Не знаю. Та ти посидь тут. Ось скоро на обід гудок буде, так тоді можна спитати!

До воріт почали підходити жінки, що принесли обід своїм чоловікам. Незабаром загув гудок, і з воріт посипались чорні, спітнілі й засмальцьовані робітники.

— Степане, Степане! — загукав кривий. — Іди сюди.

До ятки підійшов русявий, ще молодий робітник.

— Ти, здається, хотів узяти собі квартиранта?

— А що?

— Та от парубок шукає квартири. Бери, коли хочеш!

Степан повернувся до мене.

— А ви на роботі? — спитав він.

— Ні! Я тільки що прибув сюди!

Побачивши, що моя відповідь викликала в ньому вагання, я додав:

— Та ви не турбуйтеся. Гроші за місяць уперед плачу!

— А ви як, з харчами чи без харчів?

— Та то вже яка ціна буде. Можна й з харчами, можна й без харчів!

— Гаразд. Ви посидьте тут, а я побалакаю з жінкою, он вона йде! — і він побіг назустріч ставній молодиці.

Вони, як і решта, сіли над обочиною дороги і жваво почали розмовляти, увесь час зиркаючи на мене ціка-

вими очима; очевидно, розмова була про мене. По обіді Степан підійшов і сказав:

— За три карбованці ви можете спати у мене, а з харчами — вісім. Коли хочете, то можете зараз же з жінкою йти до хати!

Я погодився, і ми пішли до молодиці.

— От тобі, Маріє, квартирант! — сказав Степан.

Марія глянула на мене своїми карими очима, зав'язала посуд, в якому принесли обід, і промовила:

— Ходітьте, коли так.

Ми пішли. Степанова хатка була маленька і ліпилась під самою кручею, на краю містечка; за нею було ще кілька хат, а далі чисте поле. Хатка була чиста. Видно було, що Марія прикладала величезних зусиль, щоб ту чистоту підтримувати. Назустріч нам вибігло двоє білявих дітей, хлопчик і дівчинка, що бавились коло хати. Марія відімкнула двері і запропонувала мені помитися. Поки ото я чистився, вона накрила на стіл. Коли я зайшов до кімнати, вона сказала:

— Ви, певне, здорожились і їсти хочете.

— Та трохи хочу.

— Ну, так сідайте, будемо обідати!

Зо смаком попоїв я гарячого борщу, що парував у мисці. За обідом ми розговорились. Вона й Степан були з Полтавщини. Степан ще раніш ходив на заробітки на шахти, а потім, як став на завод, то забрав і її сюди. Але жити скрутно, бо тих двадцяти карбованців, що він заробляє, ледве вистачає на життя. Правда, Степан міг би піти знову на шахти, але вона не хоче, бо там так страшно. З неймовірними труднощами вони стяглись на оцю хатку, але жити так важко. І вона почала мені викладати всі свої видатки, і дивним здавалось, як ото вони зводять кінці з кінцями. Але

вони, казала Марія, живуть ще краще, ніж інші, їм ще й заздять. А є такі, що багато гірше живуть, особливо, коли чоловік п'є!

— Скрізь однакова біда товчється! — думав я, слухаючи розмов балакучої Марії.— Скрізь люди тремтять за свій шматок хліба і за те, чи матимуть його завтра. О, прокляте життя!..

XII

Минуло кілька тижнів з того часу, як я оселився у Степана, але, все ще роботи я не мав. На завод мене не прийняли. Тоді я кинувся шукати роботи навкруги, але нічого не знайшов. До того ж виникла криза, що захопила увесь цей великий басейн. Увесь район цепенів, немов у параліжу. Шахти завмирили, заводи скорочували виробництво, багато зайшлих робітників почали повертатись додому, але чимало було й таких, а серед них і я, що їхати їм не було куди. І от ми ходили від шахти до шахти, від заводу до заводу, але всюди нас зустрічало холодне:

— Роботи нема!.. Шукайте в іншому місці.

Я виходив усю околицю, а не натрапив ні на яку роботу. Грошей у мене вже давно не було, і я жив у Степана із милости, ось чому повертатись кожного разу до нього було для мене великою мукою. Степан не говорив мені нічого, він навіть потішав мене, зате Марія часто невдоволено чмихала і щось бубоніла з приводу тих людей, що мають стільки сміливости, щоб жити на кошт бідних людей. Мені було соромно перед нею і Степаном і тому я намагався бути як можна менше в хаті; часто перед обідом я підводився, брав шапку і збирався йти геть.

— Ти куди? — гостро питала Марія.— Зараз обідати будемо!

— Піду пройдусь. Я Істи не хочу!..

Вона виривала в мене шапку з рук і сердито говорила:

— І чого б ото я ще маніжився!.. Не хочу Істи!.. А де ж це ви встигли пообідати?..

Протестувати було не можна, бо це так би образило Марію, що тоді й, справді, треба було негайно тікати з хати, і я корився. Але потім я змінив тактику і йшов на цілий день. Це мене не врятувало. Коли я повертався пізно ввечері, Марія дивилась на мене і питала:

— Ти обідав сьогодні?

— Обідав.

— А брешеш! — поверталась вона до Степана. — Знаю ж добре, що нічого не їв. Сідай уже, нагодую, бо де ж тебе подіти, горе моє рознесчасне!..

Степан на те сміявся:

— А що, попався!.. Ти, брат, слухайся моєї жінки раз потрапив їй до рук. А то вона тебе й рогачем потягне!

— А що, думаєш, подивлюсь? І потягну. Хай не задається!..

Добряча жінка була ота Марія! Під грубими словами у неї ховалась велика добрість і золоте було в неї серце; я не знаю, що було б зо мною, коли б не вона і я намагався бути їй хоч чимнебудь корисним.

Майже шоранку я йшов до брами заводу, де приєднався до таких як і я безробітних, які з надією чекали, що, може, сьогодні когось із них покличуть за обітовану браму. Повз нас проходили робітники, і їх поглинав завод одного за одним, сотню за сотнею. Завод гаряче дихає в осінню ніч своїми випарами. Над домами стоїть криваве полум'я і, здається, вогнем пашить само небо. Кожних чверть години над заводом

гримить грім і бахає ніби сальва з гармат,— то одна з домен випльовує білий розтоплений чавун. Чути важке зідхання машин. Гупають важкі молоти. Дзвонить залізо. Освітлені корпуси заводу дивляться в пільму ночі, що вже починає сіріти од близького ранку.

Завод працює день і ніч, цілу добу. По великій та високій кручі шлаків повзе паровичок і тонко свистить. Йому вторить могутній рик заводського гудка, що скликає своїх рабів. Гук той — рев голодного звіра, що ніяк не наїсться. І на той рик з усіх боків, з передранішньої імлі, виринають робітники і з похмурими обличчями зникають у брамі заводу. За інших обставин мені здалось би, що то вони йдуть просто до пекла, аджеж я собі інакше капіталістичного заводу не уявляв. Але для нас, голодних, померзлих і виснажених, для всіх тих, що стояли за брамою, те пекло здавалося раєм, що до нього нам дорогу заборонено. З якими заздросами ми дивились на тих, що йшли туди! І всі наші думки, всі наші бажання, вся наша істота з напруженням чекали того моменту, коли з будочки вийде десятник і скаже магичні слова: — „Робота є!“— і одбере кілька чоловіка, щоб повести на завод. Як я бажав бути серед тих обранців!

Знову гудок. Довгий, аж нерви вимотує, мов той величезний нагай, що ним хтось невимовно лютий вимахує в повітрі. Тепер починає йти з заводу нічна зміна — сіра, змучена, мовчазна, з похиленими головами. Завод випускає їх через вузьку, загратовану браму, і вони швидко й мовчки розходяться, щоб у важкому сні на кілька годин забути про все. І сьогодні, і завтра, і післязавтрього, і так щодня гудок їх кликатиме до заводу. Він не має ні погоничів, ні поліцаїв, нікого. І все ж влада його безмежна, непере-

можна. Він тримає сотні людей міцніше, ніж в'язниця. Гратів тут немає. Людина тут ніби вільна, але вона нікуди не втече. Сила, дужча за грати, тримає її коло заводу. Вона прикута до нього невидимим ланцюгом. Ланцюг той — голод.

Як бачить читач, філософія не покидала мене навіть тоді, коли мене мучив голод. Проте, голодному можуть прийти найчудернацькіші думки. Приміром, за два дні ви може з'їли маленьку шкоринку хліба. Але ви молодий, ви читали книжки, ви дещо знаєте про справедливість і ваші погляди на неї зовсім не збігаються з такими ж поглядами ситих людей; ви чули про альтруїзм, про любов до упокорених та упосліджених і так далі і так далі, але де вона та любов і справедливість? А до всього цього у вас буйна фантазія. Ви зрозуміли? У вас буйна фантазія! І от ви, голодний, сідаєте у скверику на лаві; просто вас через вулицю філія якогось банку. В роті у вас повно слини, горло стискає спазма голоду і у вас зринає, може, в тисячу перший раз: — „Зробити експропріацію! Зробити експропріацію! Зробити експропріацію!“ — Ви починаєте ретельно обмірковувати плян. Спокійно, думаєте ви зійти по сходах, підійти до скарбника і дужим, спокійним голосом сказати, щоб чути було по всіх кімнатах: — „Ні з місця! Руки догори!“ — Ви набиваєте собі кишені грошима і гайда! Шукай вітру в полі! Бажання зробити це у вас таке велике, що ви аж підводитеся на ноги і кілька секунд вдивляєтеся в стіну, за якою лежать гроші, ніби хочете, щоб вона розсипалась від вашого погляду, перед очима у вас миготять перелякані обличчя, у вухах чути тихий дзенькіт золота. Ви заплющуете очі, безсило сідаєте на лаву і безгучно смієтесь.

Ви на пошті, так собі, прийшли подивитись. Біля каси стоїть якийсь огрядний добродій у добротному одягові і одержує гроші, цілі паки грошей, мабуть, кілька тисяч, і ховає їх по кишенях. Ви одвертаєте очі, щоб на нього не дивитись, а вас тягне, вас магнетизує вже самий вигляд грошей. І в голові настирливо крутиться: — „Підійти, непомітно засунути руку до кишені і перекласти одну пачку собі. І тоді не буде голоду, буде квартира, обід, одяг!“ — Ви ступаєте навіть два кроки до добродія і спираєтесь на облявок. Раптом поштовий урядовець через сітку над самим вашим вухом питає: — „Вам чого треба?“ — Ви повертаєтесь, натягаєте на своє обличчя похмилку і кажете: — „Будь ласка, подивіться, чи немає на моє ім'я листа! Моє прізвище Діброва!“ — „Діброва?“ — „Так-так, Діброва!“ — Урядовець порпається серед листів і через хвилину заявляє: — „Ні, немає!“ — Ви відходите і озираєтесь; добродій зник і у вас виринається віддих полегшення, що більше немає перед вами спокуси.

Спотикаючись, ви йдете темною доріжкою скверу, а в уяві — ви знаходите портфель з грошима і важливими документами. Як чесна людина, ви йдете до власника і чесно йому все повертаєте. Вам за це пропонують нагороду, але ви гордовито від неї відмовляєтесь і просите лише дати вам службу чи яку роботу, щоб ви могли в поті чола заробляти собі хліб. Усі присутні і ви самі такі розчулені цим шляхетним вчинком, особливо „вона“, що й у вас і в них виступають сльози на очах. Вам дають роботу. Ви вже починаєте уявляти себе в ролі службовця в якійсь заводській конторі і починаєте плекати честолюбні мрії, з „нею“, у вас розпочинається чарівний роман, — коли саме в цей момент з темряви виринає жіноча постать, близько

проходить повз вас, і ви чуєте, як жінка закликає завченим професійним тоном: — „Красунчику, ходім зо мною!“ — Як ошпарений, ви кидаєтесь у бік і швидко-швидко тікаєте в своє лігво.

Просто моєї лави, де я любив сидіти цілими годинами і міг обмірковувати все, що тільки мені забажається, стояв двоповерховий будинок із червоної цегли. На верхньому поверсі живуть лікар і адвокат; у нижньому живе родина Інженера. Інженер — вродливий мужчина із чорною невеликою борідкою, що вже починала сивіти. Точно о десятій щодня за інженером приїздить синій з золотом кабріолет; він виходить з товстою текою, і кабріолет котить до заводу. Прізвище інженера — Микола Олександрович Максимовський, — це я прочитав на мідяній платівці його дверей; служить він на заводі, куди я так хочу поступити. Кілька разів мене поривало, коли він ото сідав до кабріолету, підійти до нього і попросити роботи, аджеж для нього це така незначна справа, а тимчасом він би врятував людину від голоду, а може й від злочину, — проте кожного разу якийсь внутрішній голос стримував мене од цього кроку. Я знаю його жінку, високу тендітну даму, всю в хутрах; коли вона проходила, то залишала за собою тонкий запах парфуми. Здавалось, той запах ніби всю обкутував її; один флакон коштував стільки, що мені вистачило б на місячний прожиток. Її сірі очі були холодні, а кутики уст опущені; коли йшла, то не помічала людей. У них була дочка, вже панночка, — Аглая і син Орест, ще зовсім хлопчик. Часто обоє перед вечером виходили до скверу гуляти і з цікавістю поглядали на мене. Це цілком зрозуміло, бо людина, яка щовечора неодмінно приходила сюди і сиділа на одній і тій же лаві цілими годинами, не

могла не звернути на себе їхньої уваги. Щодо мене, то бачити Аглаю незабаром стало для мене справжньою потребою. Вона була така чарівна, ця сіроока, тонка дівчина, ніби в ній втілилась сама молодість. Ми так уже звикли одне до одного, що кожного разу вітались очима і ледве помітною посмішкою. Проходячи повз мене, вона прискорювала кроки, а порівнявшись зо мною, вона кидала на мене погляд своїх променистих очей, що ніби говорив:—„А, ви знову тут? В такому разі добридень вам!“— „Добридень!“— відповідав я так само очима. Я проводив її поглядом і сидів, поки вона не поверталась назад, і тоді знову той самий погляд.— „На добраніч! Завтра знову побачимось!“— говорили її очі.— „На добраніч!“— відповідав я і прислухався, як зачинялись двері. Тоді я й собі важко підводився і йшов до себе. Коли мені доводилось на який день одлучатись і потім я знову повертався на „свою“ лаву, то в її погляді я читав:—„Ви повернулись? А де це ви два дні пропадали? Я думала, що ви вже зовсім зникли, мій мовчазний лицарю!“— Можливо, що ця німа розмова очима була тільки витвором моєї фантазії, але у мене згодом визрів досить незвичайний плян. Я вирішив написати Аглаї листа. Спершу я гадав послати його поштою, а потім зважив, що лист може потрапити до чужих рук і через це можуть виникнути неприємності, тому я вирішив за краще передати листа просто їй до рук. Треба було для цього тільки вибрати зручний момент. Я знав, що вона зрідка сама виходить з дому, і от цього випадку я й чекав. Але як я хвилювався при цьому! Кілька днів минуло безрезультатно, але, нарешті, бажаний момент настав. Мені було видно, як одчинились двері і в них показалаь Аглая і пішла доріжкою повз мене; ми, як

і завжди, мовчки привітались очима. Я не наважився до неї підійти й заговорити. Вона пройшла далі, а я зостався сидіти на своєму місці. Проминуло, може, яких дві години; я не зводив очей з доріжки, якою вона мусила повертатись назад, але Аглаї все не було, і я вже став боятись, чи не пройшла вона, часом, іншою дорогою. Спустився тихий вечір. Над головою було важке, сіре небо. З нього зрідка зривались сніжинки і тихо падали на землю. Земля підмерзла і була дзвінка. Ліхтарі скупо освітлювали вулиці; у сквері з його сухотними деревами були сутінки; над заводом червоніло небо, а далі розлігся темний, дрімотний степ. Здавалося, що землю починав обгортати глибокий сон. Тиші цієї не порушували навіть ті громи, що безперервно гриміли над заводом.

Я весь час дивився в той бік, звідки мала появиться Аглая. Ось її тонка постать, освітлена мерехтливим світлом електрики, з'явилась на доріжці. Тоді я звівся і важкими кроками пішов їй назустріч. Серце мені од хвилювання так калатало, що я примушений був зупинитись. Я боявся, що рішучість мене зрадить, і я пройду повз неї, не сказавши нічого. Аглая наближалась. Очі їй були широко розкриті і ніби запитували, що таке трапилось, що я, не дочекавшись її, встав із свого місця. Коли ми порівнялись, я зняв свого кашкета і глухим голосом сказав:

— Вибачте, але мені доручено передати вам листа І..

Аглая, не розуміючи, глянула на мене, на її устах пробігла посмішка, з муфти з'явилась тонка рука і вона двома пальцями взяла листа, що я їй простягав. Не сказавши більше їй слова, а тільки вклонившись їй, я пішов далі. В моїй душі щось співало від радости.

Другого дня я сидів на лаві в найдальшому кутку скверу й чекав. Чи вплинув мій лист, чи ні? Чи зумів я в ньому розказати все як слід і розчулити цю хорошу, як мені здавалось, дівчину, чи, може, вона кинула листа до кошика з призириливою гримасою? Я сидів, низько схиливши голову до землі і вже картав себе за цей нерозважливий крок. Раптом почув легкі кроки, що швидко наближались до мене. Я підвів голову і бурхлива радість залила всього мене — то була Аглая. Вона підійшла до мене, сіла на лаву, і я вперше почув її голос. Трохи хвилюючись, вона заговорила:

— Добрий вечір!.. Я читала вашого листа!.. Він мене зворушив!.. Ваше становище, справді, тяжке!.. Але тут вийшло маленьке непорозуміння!.. — Вона на секунду зупинилась. — Я зовсім не дочка інженера Максимовського, а тільки його небога!.. Ви розумієте, що мені трохи не випадає звертатись до свого дядька з протекцією для вас!..

Я хитнув головою на знак згоди і пробурмотів:

— Вибачте, я цього не знав.

— Я знаю,— вибачливо зауважила вона.— Проте, ви не журіться!.. Я постараюсь, чим зможу, вам допомогти!.. Отже ще раз кажу, не журіться. Я знаю, що значить бути бідною!..

У цих словах я відчув щось рідне мені в Аглаї, і мені безмежно стало жаль її. Я схопив її руку і розчулено промовив:

— Але ж ви не сердитесь на мене за моє нахабство? Правда ж, ні?..

— О, що ви!.. Я б хотіла вам чимнебудь допомогти і коли б ви погодились...

Я замахав руками.

— Залиште!..— сказав я.— Це ні до чого!

— Але ж чому! — І вона запитально подивилась на мене. — Тепер прощайте! Я вийшла лише на кілька хвилин, і мене можуть оглядіть!..

Вона простягла мені руку і я відчув ніжний дотик її пальців!

— Будьте перні, що я буду триматись! — сказав я. — Я постараюсь триматись!..

— Коли вам щось буде потрібне, ви зверніться до мене, може, ми щось разом придумасмо. Згода?

— Згода!

Вона ще раз легенько стиснула мені руку, ласкаво посміхнулася і легка, мов п'р'їна, пішла алеєю. А я без шапки дивився їй услід, аж поки вона зовсім зникла з очей.

*

Я знову кинувся шукати роботи. Цілий тиждень ходив по околицях і оббивав пороги контор. Роботи ніде не було, і я, зовсім розбитий, повернувся назад. Я втратив усяку надію. Степан і Марія потішали:

— Нічого, якось перебудеш. Не завжди ж воно так буде!..

До скверу більше не ходив, було соромно зустрічатися з Аглаєю. Так було гарно, поки я не писав цього листа. І от я сам зруйнував усе. Зрідка ходив на завод, хоч там все одно не було чого сподіватись. Коли я проходив повз Власів рундучок, він завжди гукав на мене:

— Що, все ще без роботи, парубче?

— Як бачите.

— Я ж тобі казав, що тебе тут не приймуть. Раджу тобі тікати звідси!

— Я й сам бачу, що треба тікати. Та не знаю тільки, куди!

У мене була зринула безумна думка піти до самого директора заводу і попросити в нього роботи. Про це я сказав Власові. Він засміявся.

— Стане з тобою, парубче, директор балакати! В кращому випадкові тебе до нього не допустять, а в гіршому викличуть поліцію, і тебе так запакують, що потім і сам не рад будеш!

— А й правда,—погодився я. Видно, я вже голову почав губити й дурниці плету!

Але ж коли це все скінчиться? Леле! Як воно все це мені надокучило! Кілька разів у мене поривалась рука написати додому,—я зрідка повідомляв батька про те, де я і що мої справи йдуть добре; я знав, що мені б вислали грошей; так само, я міг би поїхати до своїх, там би я мав і тиху пристань, і смачну їжу, і можливо, що знову став би за облавок мачушиної крамниці. Ні,—міркував я,—вертатись розбитим визнати свою нездатність, прохати вибачення,—це над мою силу. А нещастя насувались. Звільнили з служби Степана, і тепер Марія дихала на мене полярним вітром, вона мало не говорила мені, щоб я забирався геть, ніби я приніс нещастя цій родині. Я через кілька днів сказав:

— Через тиждень я піду від вас!

— Куди?—гостро спитала Марія.

— Та кудинебудь. Один чоловік он обіцяє роботу в Горлівці!

Звичайно, це була вигадка, бо ніхто мені ніякої роботи не обіцяв.

— Ти ж, як улаштуєшся, то може й Степана не забудеш!—сказала Марія.

Степан, червоніючи, додав:

— Правда, ти, той, як там буде робота, то напиши!

— Обов'язково! — відповів я впевнено.

Це було якраз перед різдвяними святами. Другого дня я мав кидати і це місто і Степана, у якого я був небажаним нахлібником.

І от я знову на своїй лаві і знову мені в голові крутяться чудернацькі думки. Я чекаю на Аглаю. Мені чомусь хочеться востаннє подивитися на неї і піти. Куди, я й сам добре не знав. Що буде завтра, я теж не знав. Завтра останній день мого перебування тут, бо завтра якраз кінчався той тиждень, про який я говорив Марії, і завтра я повинен, хоч не хоч, а покинути це місто.

Аглаї не видно було. Починало сутеніти. Засвітилися ліхтарі. Зрідка зі степу налітав вітер. По вулиці слався густий чорний дим від заводу. Гули гудки паротягів. Я вже нічому не дивувався, мене вже тут нічого не вражало. Все сіре, все звичайне, все буденне.

Аглаї все ще не було. Можливо, що вона вже сьогодні й не вийде. А мені так хотілося її побачити! Поглянути в її очі перед новою мандрівкою. І я нижче опустил голову. Перебирав ці кілька місяців, що прожив у цьому місті і глузував з жалюгідного кінця своїх героїчних мрій, з якими я сюди прийшов. Вітер став міцніший. Це він розвіює мої останні надії,—майнуло в мене в голові.

Коло мене сів огрядний чоловік; на мить мені здалось, що я його десь бачив. Він мовчки палив свою коротеньку люльку і зрідка зиркав на мене. Потім із сильним акцентом заговорив по-русьському:

— Я вас тут часто бачу! Ви, часом, не технік? І, певне, без роботи?

Я підвів голову і тепер був дуже здивований, бо пізнав у ньому того самого добродія, якого я один раз

бачив на пошті, і якого я думав обікрасти, коли він там одержував гроші.

— Так, я безробітний!.. Але я не технік!..

— Вибачте значить, я помилився! Між іншим,— підхопив він жваво,— я на вас звернув увагу ще тоді, коли одного разу ви були на пошті!

Я густо почервонів.

— У вас був такий голодний вигляд, що я відразу ж сказав сам собі: „Цей парубок, напевне, голодний і без роботи!“—і я став непомітно за вами стежити!..

— Ото штука!— майнуло в мене в голові.— Для чого було йому стежити за мною? Цікаво, куди він гне свою розмову?

Він говорив далі:

— Я побачив, що ви мовчки страждаєте, не просите милостині і, взагалі, що ви відмінна людина. Тепер скажіть, як ви опинилися в такому стані?

Ще за хвилину я не сказав би цьому добродієві й слова. Але в його голосі почулись ласкаві нотки, він видався мені тепер зовсім не таким, як першого моменту, і така вже людська натура, що на неї іноді знаходять хвилини, коли їй хочеться перед кимось вилити все те, що у неї накіпіло на душі. Я пройнявся довірою до нього і почав розповідати йому про свої пригоди в цьому паскудному місті і про те, як я даремно шукав собі тут роботи. Наприкінці я сказав йому, не без таємної надії що я згоджусь взяти всяку роботу хоч би й найчорнішу.

Добродій кілька хвилин мовчки пихкав люлькою.

— Знаєте що,— запропонував він,— ходімо повечереємо зо мною. Я тут не маю ніяких знайомих, і мені буде приємно з вами посидіти.

Я хотів був подякувати йому за це, але він махнув рукою і сказав:

— Для чого ці церемонії? Ви зробите мені просто приємність, коли згодитесь посидіти зо мною цього вечора!

Я мусив погодитись. Ми перейшли сквер і зайшли до одного з найкращих ресторанів,— таких було в цьому промисловому місті тільки два,— і сіли біля столика в найдальшому кутку, щоб нам ніхто не заважав. Людей було мало, і поки нам готували вечерю, мій новий знайомий замовив вина і, потроху присьорбуючи з шклянки, не переставав балакати. Передовсім він сказав, що його звать Ксаверій Августович; прізвища я не розібрав, таке воно було складне, сам литовець, родом з-під Ковна, де у його батька була миза; коли йому було вісімнадцять років, батько заліз у борги, бо в нього було аж дев'ятеро дітей. Всіх їх треба було годувати; становище було настільки критичне, що мизу мали продати за ті борги. На родинній нараді вирішено, що він, як старший, мусить врятувати мизу, інакше вся родина мала піти в старці. Батько пішов до одного багатого сусіди, і вони склали угоду. Сусіда позичив родині грошей, а Ксаверій мав протягом десяти років ті гроші виплачувати, причому було зазначено, що коли буде пропущено два строки, то миза переходить у власність сусіди. Умови були тяжкі і мало було надій, щоб виконати їх, проте його вирядили на заробітки. Спершу він поїхав до Одеси, де кілька тижнів тинявся без роботи. Потім йому пощастило стати за грубника на пароплаві, що мав рейс до Владівостоку. Це була дуже важка плавба, а робота грубника найтяжча з усіх, які тільки він пробував, а пере-пробував він усякої роботи на своєму віку не мало.

У Владівостоці він покинув пароплав і попрямував до Сибіру, де сподівався найти гарні заробітки. Йому не дуже там щастило; він холодував, голодував, жив напівголодний, бо кожна копійку беріг, щоб переслати батькові. Він перепробував усяку важку роботу, проте думка про батька, про братів та сестер надавали йому сили. Він працював, як каторжник, і акуратно сплачував борг. Минуло вже вісім років з того часу, як він виїхав з батьківщини; отже лишилось ще два-три роки йому пожити на чужині і тоді він міг повернутись додому. І ось тут з ним трапилась спокуслива пригода. В Іркутському він познайомився з шукачами золота; вони так яскраво оповідали йому про цей промисел, стільки називали імен, що за один день ставали майже мільйонерами, що спробувати щастя захотів і він. Одного разу він вкупі з цілою компанією вирушив до тайги на золоті промисли. Але на місці виявилось, що все було зовсім не так, як йому розповідали в Іркутському; робота була каторжна, а прибутку ніякого, бо там все залежало од щастя — натрапиш на багатий пісок, значить виграв; не натрапиш, можеш рік працювати і ніякої користи. Так було й з ним. Кілька місяців він копав і промивав пісок і не знаходив нічого. Минув термін виплати сусідові, а в нього не було й копійки, проте він не дуже тим турбувався, все сподіваючись того щасливого дня, що принесе йому багатство; минали дні за днями, а щастя не приходило. Тут уже почав закрадатися в його душу сумнів, а далі й одчай охопив його. Лишилось до другої виплати лише місяць, заплатити не було ніякої надії, отже вся праця попередніх років мала загинути марно. Одного дня він вийшов із своєї хати, щоб найти придатну ялину і на ній почепитись. Він уже навіть і шворку закинув на

міцну гілку, коли раптом почув за своєю спиною чіткі кроки. Він обернувся і побачив старого діда, що йшов до нього через галявину. Побачивши людину, що хотіла вкоротити собі віку, дід зупинився і сказав:

— А що це ти, парубче, надумався?

— От тут я й не витримав і розказав йому все! — сказав мій співбесідник. — Він вислухав і сказав мені:

— Рано ти, хлопче, надумав розквитатися з життям! А от коли хочеш, то приставай до діла. Нас є двоє, а ти будеш третій, більше нам нікого не треба!

— Я, звичайно, згодився. Вони вже мали ділянку, і що ж ви думаєте, — ми вже в перші дні намили стільки золота, що не тільки повернули всі свої витрати, але через десять днів я міг послати батькові потрібні гроші, а коли ми скінчили нашу ділянку, то на мою долю випало чистих п'ятнадцять тисяч. Це було справжнє багатство, і я не захотів більше спокушати щастя, ось чому я надумався якомога швидше вибратися з тайги. Та золота пропасниця не випустила мене; я переслав додому стільки грошей, щоб батько зовсім сплатив борги. Тепер я був вільний і з усією пристрасстю ударився в гонитву за золотом. До цього я мало жив, або, швидше, жив, як чернець. Тепер моя натура почала виявлятися на всю широчінь. Я то сипав грошима, то сидів без копійки. В такому чаду минуло аж десять років. Єдине, що в мене збереглося, це те, що я послав батькові. На ці гроші він купив ще одну невеличку мизу на моє ім'я. Кінець-кінцем, після того, як мене, підчас п'яної гульні, хтось порснув ножем і я пролежав два місяці в лікарні, я схаменувся і покинув цю гру. Продавши все, я вирушив сюди і от уже п'ять років працюю на шахтах, де проваджу земляні роботи. Через десять днів буде рівно двадцять п'ять років, як

я виїхав з дому. За цей час я там не був ні разу, ні разу не бачив ні батька, ні матері. Брати й сестри повиростали, поженились, повиходили заміж. І от я вирішив все ліквідувати й повернутись додому. Коли ото ви мене бачили на пошті, то я якраз одержував останні гроші. Я вас тоді відразу помітив і прочитав у ваших очах бажання трошки мене пощипати і я з цікавістю чекав, що ви будете робити далі.

Я густо почервонів при цьому.

— Це були просто фантазії,— сказав я. — Насправді, я ніколи б не зважився на такий вчинок.

Принесли каву й коньяк. Наливаючи мені чарку, він проговорив:

— Ніколи, голубе, не ручіться за те, в чому ви не певні. З людиною все може трапитись. Так, так. Та коли ви повернулись до квартирки,— говорив він далі,— я зрозумів, що помилився. І я вирішив, що, познайомившись із вами, я чимнебудь допоможу вам перед від'їздом.

Я зробив рух, щоб йому подякувати.

— Так, так, завтра я від'їжджаю до себе на батьківщину!..

Очі йому при цьому засвітились, а вся важка його постать пожвавішала.

Так, він завтра виїздить. Після двадцяти п'яти років блукань він оселиться в своєму селі серед своїх рідних, займеться хліборобством і буде жити мирним сільським життям. Всі ці роки він працював на братів та сестер, тепер вони, дяка богові, всі влаштовані, і він може, нарешті, дозволити собі розкіш пожити для самого себе. Йому вже там батьки і наречену знайшли, як тільки він приїде, то зараз же одружиться!

Він вийняв фотографію і подав мені. На мене глянуло довгасте миловиде обличчя.

— Правда ж, гарна?—засміявся він щасливо.

Повертаючи йому фотографію, я сказав:

— Отже, ви можете вважати себе за щасливу людину. Власна миза, молода дружина, тихий родинний рай!..

Він не зрозумів моєї прихованої іронії і по-батьківському поплескав мене по плечу.

— Ось чому я вирішив допомогти вам. Для цього сьогодні навмисне і заговорив з вами і вечеряти сюди затяг. Не треба занепадати духом!—додав він.— Ви ще молода людина і перед вами стелеться життя. У мене на шахті „Єлепа“ є знайомий інженер, мій близький приятель. Я дам вам до нього листа, він мені не відмовить і прийме вас на службу. Завтра ж ідіть туди!.. За ваше здоров'я!—і він торкнув мою чарку.

Каву випили. Ксаверій Августович покликав офіціанта і почав розплачуватись. Мені сказав, виймаючи бльок-нота:

— Я дуже вдячний вам за те, що ви посиділи сьогодні зо мною. Знаєте, ці останні години перед від'їздом особливо тяжкі!

Я хитнув головою, бо розумів його. Він вирвав аркушик паперу і почав писати; потім попросив принести конверт, запечатав і написав адресу. Передаючи мені записку, сказав:

— Прийдете, ідіть просто до інженера Петра Федоровича Сорокіна. Він вам допоможе. А щоб вас гарантувати од усяких несподіванок, то дозвольте вам репрезентувати трохи грошей!..

Я дивився широкими очима на те, як він вийняв цілий пак грошей і відрахував мені десять десяток.

— Це дуже багато! — пробурмотів я розгублено.— Ви надто добрі!..

— Беріть! — сказав він.— Це ваші! Ну, бувайте, бажаю вам успіху! — і він попрощався зо мною й вийшов.

Яку хвилину я мовчки дивився на гроші. Потім схопив їх у жменю і вибіг на вулицю. Надворі мела перша метелиця. Підсліпувато світили ліхтарі. Над заводом домни не переставали посилати сальви в ніч. Вулиці були порожні й безлюдні. Мого литовця ніде не було видно— він піби крізь землю провалився.

XIII

— Отже, вирішено: я рушаю з цього міста! — така була моя перша думка другого дня.

Давно вже я не був такий бадьорий, як на цей раз. То було, лежав цілими годинами на своїй лаві, втопивши очі в низьку стелю, під тягаром думок, а тепер неначе мене щось скинуло на долівку. Швидко вмився, по-братському поплескав Степана по плечах, аж той здивовано на мене подивився, потім ухопив Марію і кілька разів крутнув нею по хаті. Вона сердито одбивалась і говорила горловим голосом:

— Та ти сказився, чи що? З якої причини скачеш, як жеребець? — і відпихала мене своїми сильними руками.

Я пустив її, потім, низенько вклонившись, урочисто відповів:

— Дякую вам, Маріє Опанасівно, за вашу ласку і дозвольте мені заявити, що цими днями я кидаю вас. Я знаю, що надокучив вам, і ви раді будете, коли моя нога не переступить більше порога вашої хати!

— Покинь дуріти! — суворо сказала вона. — Я думала, що ти й справді розумний, а, виходить, дурень, як і всі. Сідай он краще снідати — і вона поставила на стіл миску.

— А все ж я йду від вас, — сказав я.

— Та куди ж ти підеш? — спитала вона неймовірно.

Я не хотів нічого говорити про свою вчорашню пригоду і тому відповів, як і завжди відповідав:

— В люди!.. В люди!..

— Знаємо. Знову підеш босякувати!

— Атож!

Справді, у мене вже почали роїтися в голові різні пляни, проте, коли ми вставали з-за столу, я спокійно сказав:

— А тепер давайте розрахуємося з вами, бо я хочу заплатити вам все до копійчки!

Це справило таке ефектне вражіння, що очі в Марії широко розкрились і вона промовила:

— О, дивись, Степане, у нього завелись гроші! Де ти взяв?

— Виграв! — відповів я з спокійною усмішкою.

Марія недовірливо на мене подивилась. Щоб її заспокоїти, я сказав:

— Це я вчора од свого батька одержав. Я з ним був у сварці, а оце ми помирились, і він мені вислав сто карбованців на Різдво!

— О, так ти, виходить, багатий?

— Авжеж!

Далі треба було мені дещо купити, бо не міг же я йти до шахти „Єлени“ обдрипанцем. І я підмовив Степана й Марію піти зо мною на базар. Ми купили гарні юхтові чоботи, теплого бобрикового піджака, шапку і ще дещо з дрібничок.

Я дав кілька карбованців Марії і попросив її зготувати обід, на який я мав запросити декого з своїх друзів. Боюсь, що Марія мало що розуміла з цих моїх слів і дивувалася з мого марнотратства.

Я досі нічого не говорив про мою пропагаторську роботу. Звичайно, я знав, що серед робітництва про-

вадять роботу в глибокому запіллі Інші партії. Але мені здавалося, що вони йдуть не тим шляхом. У мене була своя ідея, що її я гадав проводити в життя. Правда, серед тих обставин, що в них я опинився, мені було не до пропаганди і, здається, що єдиними моїми слухачами були Степан та Марія та ще кілька їхніх сусідів, все більше робітники, що їм я зрідка викладав свої теорії. Почали ми з того, що стали читати „Кобзаря“ Шевченка. Поезія Шевченкова, її патос, завжди впливають на простих і схильних до віри людей. А ці люди якраз хотіли вірити, що колись то буде не так і царство справедливості зійде на землю. Вірші Шевченка давали багато зачіпок для загальної розмови про це, од них дуже легко можна було перейти й до політики. Я розповідав своїм слухачам про нашу минувшину, про те, як Москва загарбала Україну і як знищила, мовляв, наші вольності. Отже, говорив я, у нас колись була своя козацька республіка „без холопа і без пана“, а самодержавні московські царі все це скасували і обернули наш народ на рабів. Тепер настав час відновити цю республіку і повернути собі наші давні права. Шевченко, казав я, мріяв про селянсько-робітничу державу. Ми, мовляв, народ мужичий, робочий, у нас немає своїх панів, бо вони давно продались дужчому, і нам легше, ніж якому іншому народові, завести в себе такий лад, де всім керував би народ. Земля — селянам, заводи — робітникам. Робітники, мовляв, будуть сами керувати промисловістю, і між ними та селянами встановиться своєрідна кооперація. Але перше місце в українській державі повинно належати українцям, а не так, як зараз, коли чужинці у нас все мають, а наші люди ходять без роботи і пухнуть з голоду.

Я не буду тут у подробицях розвивати своїх тодішніх поглядів, але в основному вони були такі. Зауважу тільки, що слухачі мої зустріли мою пропаганду дуже співчутливо; все це були недавні селяни, що злидні вигнали їх із села на завод, але вони ще не переварилися в заводському казані. Мабуть, у них все ще було більше від села, ніж від пролетаріату, і дай їм землю, вони б з радістю повернулись під тихі верби своїх сіл. Ось чому після моїх слів кожен із них починав уголос мріяти про те, як би він за нових порядків поставив свою власну „хату і кімнату“.

Але в мене були й непримиренні вороги. Поперше, це була Марія, що взагалі глузувала з наших розмов і авторитетно заявляла, що того, про що я кажу, до віку не буде, що так можуть говорити тільки ледарі, які нічого не хочуть робити. Другим серйозним ворогом був Петро Лисенко, що вказував, взагалі, на безглуздість і шкідливість всієї моєї системи. Лисенко працював більше десяти років на різних заводах, багато потерся серед людей, певно, дещо чув із соціалістичних теорій і своїм пролетарським інстинктом добре відчував усю хибність моїх поглядів. Особливо гаряче він повставав проти моїх тверджень, що Україні треба відокремитися від Росії. Інтереси робітників всюди однакові, говорив він, і розділяти їх немає ніякої рації, це тільки ослабить їхню силу і опір капіталістам. Я відповідав, що, навпаки, це якраз посилить свідомість робітництва, знищить ті перепони, що зараз заважають українському робітникові брати широку участь у робітничому рухові, що український робітник консервативний і темніший, як правило, за робітника російського.

На мої історичні приклади Лисенко відповідав, що, мовляв, якщо й була колись Україна, то тепер вона

ні до чого і до старовини нам нічого повертатись. Це все панські вигадки, казав він, у робочого немає батьківщини, йому один чорт, хто в нього хазяїн—росіянин, українець, німець, англієць, француз. От він, наприклад, усіх перепробував і всі однакові. Коли в Росії буде революція, то всі права будуть мати й українці, для чого ж тут розділяться!

Навіть культурні вимоги, як от вимога української мови в урядуванні, українська школа тощо, викликали в нього заперечення.

— Навіщо це нам,— гукав він,— це тільки буде роз'єднувати нас з росіянами. А нам, навпаки, треба якнайтісніше об'єднуватись. Росія велика і нам краще жити з нею, ніж самим, бо тоді нас загарбають чужі держави!

Я йому відповідав, що нас уже загарбала чужа держава і ця держава є Росія і ми в ній перебуваємо в стані колонії. Отже, нам краще орієнтуватись на захід, на німців та англійців, ніж бути під чоботом у відсталої азійської країни, що тільки висмоктує з України всі соки і веде наш нарід до винародовлення.

Іншими словами, повторювались колишні мої суперечки з Сомком, тільки тепер у ролі Сомка виступав я. Решта слухачів рідко втручалася в наші розмови з Лисенком, проте більшість так само не дуже співчувала думці про відокремлення від Росії.

— Так, знаєте, краще, коли тебе хтось дужчий захищає!

— Та зрозумійте ж,— говорив я,— що так ви не доб'єтесь ніколи справжньої волі!

— Брехня!— казав Лисенко.— Коли буде революція, то Україна може бути в союзі з Росією!

— А як Росія ваша не дозволить! — гукнув я. — Ні, вже краще порядкувати самим у себе, ніж разом з ким-небудь! Нам уже ті союзи всякі в печінках сидять.

— Не розумію! — кивав головою Лисенко. — Аджеж то буде союз рівного з рівним! Чого ж боятись?

— Ні, вже краще ми сами собі будемо, а Росія сама собі! — стояв я вперто на своєму.

Лисенко, нема сумніву, був розвиненим робітником, і на його боці було більше правди, ніж на моєму, але були в нього й великі прогалини.

— Ось ви українець, — казав я йому, — а не хочете себе за такого визнавати! Це ж негарно!

— Ет! — призириливо кивав він рукою. — Мені все одно. Українство ваше не дасть мені нічого. Сьогодні я українець, завтра я росіянин, а потраплю до німців, буду німцем!

— Ой, ні! Там би ви почували себе серед чужих!

— Як сказати! — посміхався він загадково.

Лисенко не любив села й селян. Можливо, що та нехіть виросла в нього через те, що село залишило в ньому кілька щемлячих спогадів. Він зовсім не вважав за потрібне особливо з селянином рахуватись. Мужик жаднюга, зажерливий, говорив він, як тільки захопить землю, так зараз поверне проти революції. Революція повинна спиратись на пролетаріят, на робітництво. Тільки робітники зможуть зламати карк царатові та буржуазії. Я відстоював той погляд, що селянство має відограти в майбутній революції велику роль, а коли воно залишиться поза революцією, то нічого не вийде.

Отож, кажу, коли приходив Лисенко, то ми з ним дискутували, а решта слухала і співчутливо кивала головами то мені, то Лисенкові. Про партію ми ніколи

не говорили, я просто вважав за непотрібне знімати ці розмови, а Лисенко може й знав, але нічого не хотів казати. Звичайно, од цих розмов було далеко до могутньої революційної запільної партії, на зразок карбонаріїв, законспірованої і централізованої,—партії, яка б з наказу свого штабу могла кожного моменту кинути гасло повстання і повести народні маси проти гнобителів. Я не підозрівав, що така партія вже існувала, що вона уперто організовувала свої лави і загартовувала себе в щоденній роботі до майбутніх великих боїв. Це тільки зайвий раз підкреслює, наскільки я в ті часи був далекий від життя і що всі мої мрії були побудовані на піску. Проте, я не кидав тих своїх мрій, а незадовільні наслідки моєї агітації мало мене бентежили. Правда, мені доводилось чекати, але то не біда, думав я. Це така справа, що можна й зачекати. Великі справи так одразу не робляться.

Не могло мені пошкодити й те, що я мав залишити це місто. Згодом я міг сюди повернутись, думав я, а покищо мені треба проникнути в гушавину робітництва, і можливо, що шахта „Єлена“ дасть мені більше матеріалу для агітації; там я сподівався найти собі вірних послідовників, що понесуть мої ідеї по всіх просторах України.

У радісному настрої я пішов до скверу на свою улюблену лаву, бо не міг же вийти звідси, не побачивши ще раз Аглаї, цієї чарівної дівчини, що здавалась мені моїм ангелом-охоронцем. Але даремно я сидів. Минали години за годинами, а вона не виходила. Раптом я побачив, що з квартири Максимовських вийшла їхня покоївка і через сквер побігла до аптеки. Я діждався, як вона поверталася назад і, сунувши їй до рук карбованця, спитав, чи не передала б вона

записку панночці. Вона злякано подивилась не мене і сказала:

— Хіба ви не знаєте, що панночка захоріла?

— Захоріла! — машинально повторив я.

— Так, захоріла. Вона вчора прийшла дуже пізно й лягла. А на ранок, кажуть, у неї гарячка. Оце для неї і ліки несуть! — і вона побігла далі.

Я як стій опустився на лаву. Відразу мені потемнів світ, веселости як не було. Я сидів довго, поки не змерз, потім підвівся, всунув голову в плечі і сутуло ступаючи, пішов до заводу. Повільно зіходив на шпиль, а в голові плигали думки й кололи мозок. Внизу згрюкотом їхав поїзд. Я провів його поглядом, а в голові чомусь промайнула безглузда думка: — „Одна секунда рішучости і все скінчено!“ — Од передчуття спокою я навіть закрив очі; потім труснув голову і сказав сам до себе:

— Дурниці!..

Поїзд сховався за поворотом у балці, тільки пасмо білого диму слалось над степом. І стежачи, як той дим вбирала земля, я весь напружився, ніби збираючи всю свою вольову енергію, і відповів тому спокусникові, що навіював мені такі думки:

— Ні, вмирати рано!.. Ми ще поборемось!.. Побачимо, чия зверху буде!..

І от я знову іду степом, розмовляючи сам з собою. Мене знову опанувала пристрасть блукання, що ганяла багатьох непосидящих людей по всіх просторах наших. Мені подобалось те, що я роблю, і я йшов усе вперед та вперед, аж поки не відчув, що мені од утоми болять ноги. Тоді я присів біля дороги. Завод давно вже заховався за шпилями і тільки ледве помітне пасмо

диму показувало, де він стояв. Сонце скупо лило своє жовтувате проміння на порожній степ. Навколо стояла тиша. Степ був мертвий: його вкривав тонкий шар снігу, що не закрив навіть стерні. Із заходу сунула сиза хмара. Я тупо дивився на неї. Потім встав і рішуче пішов туди, назустріч хмарі.

У мені, не зважаючи на напади песимізму, завжди жив здоровий оптимізм, що допомагав мені зносити важкі удари життя. Навіть і тоді, коли я, голодний, самотній і без копійки грошей, блукав степом і вдихав свіже повітря, навіть тоді мене не кидала рівновага і віра в те, що це лише скороминуші неприємності. Тепер мені зовсім нічого було боятись. Кінець-кінцем, світ не так то вже й погано збудовано, міркував я, посміхаючись сам до себе. Сьогодні, завтра, позавтра невдача, а там дивись, якийсь дивак кличе вас вечеряти з собою ще й втелюшить вам, отак з доброго дива аж сто карбованців. Правда, може дехто з дріб'язкових людей скаже, що не варто було брати тих грошей. Можливо, що воно й так, але чому й не взяти. Скажіть, чому б і не взяти?—гукав я в повітря.—Це ж не крадіж!

Я йшов. Скільки кілометрів пройшов я, не лічив Мене наче щось штовхало вперед, і я ніби тікав од когось. Ця піша подорож одвертала мої думки на сторонні речі, примушувала мене думати про щось інше, а не про самого себе. І я йшов. Навіть пісні співав.

Короткий день кінчався. Надходив вечір і сутінь починала залягати по балках. Сиза хмара виросла у зловісну потвору, що захопила півнеба. Вона простягала до сонця свої довгі помацки, ніби намагаючись піймати його. Ось воно востаннє блиснуло, край хмари почервонів, той червоний відблиск упав на степ, і він на кілька хвилин став пурпурним, — через мить

хмара ковнула сонце. На степ лягла густа чорна темрява. Ніде ні вогника, ні звука, ні сліду людського. Чорна пустеля, океан темряви і я один серед нього, в порожньому степу. Але я не боявся, не хвилювався. Я був спокійний. Я був чомусь певний, що цього вечора з мною має трапитись щось надзвичайне; хіба я вже не ступив на стежку чудесного? І я летів назустріч невідомому. Чи буду я ночувати десь у хаті, чи самотно в степу в ожереді соломи, що їх я кілька зустрічав по дорозі, все одно. У мене було таке нервово піднесення, що я навіть забув про голод, що починав про себе нагадувати. Я був такий легковажний, що не взяв із собою ніякої їжі.

Я йшов, не поспішаючи, мерзлим шляхом, втопивши очі в темряву, щоб не прогавити хоч якенебудь людське житло. Раптом загавкали сабаки. Я зупинився. Внизу прослалась балка, що була зрідка засіяна тремтливими вогниками; певно, то було село. Од передчуття скорого відпочинку, у мене радісно забилося серце, бо хоч за півгодини тому я й вихвалювався сам перед собою, що для мене все одно, де ночувати, чи в теплій хаті, чи в степу, та всеж у хаті було краще, ніж серед голого степу.

Я став обережно спускатися вниз. Як тільки прийшов я до першої освітленої хати, я постукав у вікно і попросив, щоб пустили переночувати. З вікна виглянуло бородате обличчя і грубий голос відповів:

— Проходь, проходь!.. Мало вас тут, босяків, шаляється!..

Я йду до другої хати і знову чую:

— Проходь, проходь! Ми босяків не приймаємо!..

Так обійшов я може яких зо двадцять хат, але нікуди мене не пустили. Я знав, що в цьому селі мене не пу-

стять ні в одну хату. Виходило так, що або йди далі, або ночуй на вулиці, або залазь до когось у клуню спати. Я присів на лавці біля одного двору, щоб трохи відпочити, але собаки зняли таку страшенну гавкотню, що я примушений був устати. Було темно. Із степу налетів рвучкий холодний вітер і зашелестів у стріхах. Почав падати мокрий сніг. Становище складалося зовсім неприємне. Мій веселий настрій покинув мене. Я чалапав серединою вулиці, шохвилини спотикаючись, загубивши всяку надію найти собі притулок у цьому чортовому селі.

Раптом передо мною з'явилась якась велика темна будівля.

— Школа!—подумав я.— От де я найду собі притулок! Треба вдатись до вчителя, не відмовить же він у гостинності, так би мовити, своєму колезі. Як на те пішло, то вигадую якусь пригоду!—і я рішуче повернув у двір і зійшов на ганок.

Там стояла якась жінка. Намагаючись бути як можна чемнішим, я привітав її.

— Доброго вечора! А чи вдома вчитель?

Молодиця не відразу відповіла.

— У нас не вчитель, а вчителька!— сказала вона нарешті.

— Оце так вклепався!—подумав я, а вголос сказав:— То все одно. Ну, а вчителька вдома?

— Ні, немає! А вам нащо вона?

Справа зовсім оберталась на погане, але я їй не дунав відступати.

— Та хотів би її бачити! Може б ви її покликали! Га?—попросив я.

Молодиця помовчала трохи, а потім сказала:

— Гаразд! Ви заждіть тут, а я піду покличу її!

Жінка зникла в темряві, а я присів на східцях і став чекати. Втома була така велика, що я, здається, і сам не помітив, як задрімав. Не знаю, скільки минуло хвилин, коли раптом надо мною почувся грубий чоловічий голос:

— Ану, вставай!.. Розсівся тут!.. Ходім до розправи!..

Я кліпнув очима і страшенно здивувався, побачивши перед собою двох здоровенних дядьків із кийками в руках. Їти мені не хотілося, я зігрівся трохи, мене розбрав сон, все ж у мене ще лишилась краплина гумору і я спитав ліниво:

— А це далеко?

Помітивши, що настрої у мене мирний,— що я не маю жадних намірів тікати, один з дядьків сказав:

— Та ні, це ось зараз за школою!

— Тоді ходімо!—охоче згодився я і звівся на ноги.— А як би далеко, то не пішов би, а довелось би вам нести мене на руках!

Перший не зрозумів мого жарту і так само грубо відказав:

— Пішов би й ногами!

Тут я побачив молодицю, що допіру з нею балакав і яка мала збігати за вчителькою.

— Прощайте! — лагідно сказав я їй.— Перекажіть вашій учительці, що я дуже вдячний їй за ночліг!

Ми пішли. Розправа, справді, була недалеко від школи і там уже на мене чекали, бо за столом сидів староста з своєю регалією влади—мідяною бляхою на грудях—і писар. Мене ввели, як злочинця і поставили перед ними.

Староста сердито уп'явся в мене очима і так дивився кілька секунд, а потім грізно спитав:

— Для чого тобі треба було вчительку?

У мене боліли ноги і тому я спокійно сів на лаву. Потім звів на нього очі і невинно відповів :

— Я не знав, що у вас учителька. Я чомусь був певний, що у вас учитель. Проте, це не має особливого значення. Я хотів у неї попросити дозволу переночувати в школі!

Староста аж підскочив од цих слів.

— Та як ти смів. Вона ж, вона ж!.. Та хіба можна, щоб вчителька!.. І ти!..

— Я й сам бачу, що не можна!—відповів я з янгольською посмішкою, бо мені, насправді, починала подобатись ця гра. Я й сам бачу, що не можна,—повторив я,—бо, в противному разі, я не був би тут — і я повів очима по розправі.

— Так ти справді хотів у неї переночувати?—запитав староста, певне, не довіряючи своїм вухам.

— Атож!—відповів я впевнено, щиро й трохи зухвало.

— Пашпорт!—закричав він.

Я повільно розстебнув піджака і подав йому пашпорта. Староста повертів його в руках, а що сердега, видно, був неписьменний, то передав його писареві, сказавши :

— Прочитайте, Свириде Кононовичу, що воно за птиця!..

Писар уголос почав читати, не перестаючи на мене зиркати очима, а я недбало собі дивився кудись у стіну, ніби то мене й не стосувалось. Коли він дійшов до пункту „заняття“ і прочитав, що я без „определьонних занять“, то хитрувато посміхнувся і спитав:

— А ще якінебудь документи у тебе є?

Мені хотілося збити пиху з цих сільських властей і я вийняв з другої кишені грубий пакет, подав його писареві:

— Ось нате, подивіться! Там ще й фотографія є!

Писар з недовірливим виглядом розгорнув моє свідоцтво і почав його читати. Я бачив, як вираз здивовання наростав йому з кожним словом, що він там вичитував. Він прошепотів щось старості на вухо. Той похитав на знак згоди головою.

— А як ви потрапили сюди?—спитав писар.

— Що це, допит, чи що?—запитав я в свою чергу.— Чи ви знаєте, що коли хтось до вас звернеться з сторонніх людей за притулком, ви зобов'язані такий дати, не вдаючись у розпитування. Отже, можете залишити в себе мого пашпорта і дайте мені квартиру.

Вираз здивовання з'явився в них на обличчях. Писар навіть щось почав був говорити.

Я перебив його.

— Коли ви хочете знати, як я потрапив сюди, то я, скажу. Я став жертвою якогось ошуканця. Бачите я йду на шахту „Елену“, до інженера Сорокіна, ось у мене до нього є лист,—і я з переможним виглядом показав їм заповідну записку. Коли я спитав, де ця шахта, то один добродій показав мені дорогу і я нею пішов. Виходить, що я не туди забився, а спитати в степу було нікого, бо я йшов навпростець.

— Ви, справді, зовсім у другий бік пішли!—сказав староста.

— От бачите!—відказав я.

Староста й писар Perezирнулись, потім щось пошепотіли і вийшли в сіни, очевидно, на нараду. Писар говорив зовсім тихо, а староста йому щось заперечував, і до мене долетіло кілька разів слово „предпісаніє“. Я навіть почув, як він сказав:

— Та хто його зна, що за чоловік!..

Голоси знову припинили до шепоту; незабаром обидва повернулись і староста наказав обом дядькам, що стерегли мене, тримаючи кийки в руках, відійти. Писар, повертаючи мені паспорт, іншим уже голосом запитав:

— Ви тут заночуєте, чи, може, вас на квартиру куди-небудь одвести?

Я був страшенно стомлений, іти мені нікуди не хотілося.

— Ні, я тут заночую! — і я прослав на лаві свого піджака і ліг.

Сон тікав від мене. А тут іще цей трагікомічний арешт. Староста й писар пішли, лишивши мене в розправі з двома соцькими, моїми недавніми охоронцями, що їх черга була сьогодні вартувати. Вони обидва сиділи біля теплої груби, палили цигарки і зрідка перекидались лінивими й байдужими словами. Про мене вони зовсім забули і не звертали більше ніякої уваги. Лежати мені було мультко на вузькій лаві і я крутився з одного боку на другий. Тут я згадав про вчителя чи вчительку, бо достоменно так і не дізнався, хто то з мною вступив оцю штуку, і вголос розсміявся. Здорово мене та молодиця підвела! Дядьки, що почули мій сміх, повернулись до мене.

Я знову заплющив очі, наказуючи самому собі: — „Спати, спати!“ — але сон не приходив. Тоді я звернувся до своїх мовчазних товаришів:

— Слухайте, чи не могли б ви дістати чогонебудь їсти?

— А чого ні! Можна. Чого ви хочете?

— Та чогонебудь! — і я дав карбованця. — Паляницю і шматок сала! Собі можете взяти півпляшки!

Один зараз же взяв шапку й вийшов. Я знову ліг на лаву.

У цей момент увійшла молодиця, що з нею я балакав на шкільному ганку. Вона озирнулась по хаті і, побачивши мене на лаві, підійшла і подала записку. Я розгорнув і прочитав :

„Дорогий колего ! Вибачте, що сталося таке прикре непорозуміння без моєї вини. Коли ви не сердитесь на мене, то прошу вас зараз же прийти до мене на вечерю. Оксана Ш.“.

Я повертів у руках записку і спитав у молодиці :

— Хто писав ?

— Наша вчителька. Вони тількищо повернулись !

Пригода починала набирати цікавого звороту. Я сховав записку і постановив піти. Кінець-кінцем, я нічого не втрачав. Очевидно, ця вчителька тепер зрозуміла всю нерозважність свого вчинку, коли вона вдалась до влади за обороною проти нічних відвідин якогось бурлаки і хоче загладити свою провину. Що ж, за смачну вечерю я ладен вибачити їй ті кілька хвилин свого арешту. Крім того, мені було цікаво глянути і на саму вчительку. Ось чому я, натягаючи піджака, сказав :

— Ну, ходімо !

Ми перейшли вулицю і зайшли в школу. На порозі ясно освітленої кімнати мене зустріла висока смаглява дівчина з довгою косою і такими глибокими, великими й чорними, як ніч, очима, що вони мимоволі притягали до себе увагу. Здавалось, людина потопала в них. Перемагаючи ніяковість і трохи плутаючись у словах, бо й, справді, випадок був не із звичайних, вона почала вибачатись і виправдуватись :

— Це все Мотря, сторожиха моя, винна. Замість того, щоб піти і сказати мені, вона побігла до розправи і наговорила про вас бо-зна-що!..

— Що я розбійник і душогуб! Правда?

Вона посміхнулась.

— Та вона чого не вигідає!

— А в результаті мене заарештували і мали намір кинути до холодної буцегарні. Добре, що вище начальство змилювалось і, розглянувши мої документи, дозволило лишитись мені в розправі. Ну, та тепер я навіть задоволений з того арешту, бо пам'ятаю слова євангелії — платіть добром за зло!

Я навмисне ото говорив жартівливим голосом, хоч мені зовсім було не до жартів. Але я сказав сам собі:

— Тримайся твердо і не показуй, що ти слабодухий, і тоді перемога буде на твоїм боці.

Ми увійшли до кімнати. Уявіть собі моє здивовання, коли я за столом побачив старосту, що ще так недавно мене допитував, і самого пана-писаря.

Оксана Іванівна, так звали мою милу несподівану хазяйку, стала нас знайомити.

— Та ми вже мали приємність познайомитись! — засміявся я.

— Ах, правда! — спалахнула Оксана Іванівна. — Я й забула!

Староста погладив свою бороду, а писар одвернувся.

За півгодини, вичищений і помитий, я сидів за столом у товаристві вчительки, писаря, старости, монопольщика та його жінки, що прийшли трохи згодом, і великого рудобородого дякона, — коли б тут був іще урядник, то ансамбль, як то кажуть, був би зовсім повний. Мене дуже частували і хоч я був дуже голодний, все ж

я стримував себе і обережно їв і ще обережніше пив. Само собою, що всі були зацікавлені, чому я забився таким незвичайним способом до їхнього села, коли мені було краще проїхати до шахти „Єлена“ залізницею. Я повторив їм вигадку про те, як мене піддурив якийсь зустрічний селянин, що через нього я забився до них.

Диякон на це зауважив:

— Той мерзотник показав вам дорогу зовсім у протилежний бік. Вам треба було йти на захід, а ви повернули на південь!

— Видно, сам бог привів мене сюди,— відказав я дияконові,— коли це дало можливість провести цей вечір у такому приємному товаристві!

Але говорячи так, я ввесь час непомітно стежив за гостями Оксани Іванівни, чи вірять вони моїм словам чи не збираються вони зробити якоїсь нової каверзи. Здається, вірять. І моя нашорошеність потроху зникла, очі Оксани Іванівни так тепло мене гріли, що я, нарешті, зовсім заспокоївся. Розмова стала загальною. Диякон пив горілку великими чарками і кречав октавою; монопольщик з довгими фельдфебельськими вусами все частіше вибухав задоволеним сміхом; писар про щось на мигах перемовлявся з монопольщицею; староста, видимо, п'янів. Ставало зовсім весело. Потім диякон налив собі повну шклянку горілки, випив її одним духом і, втопивши в учительку очі, оксамитовим басом проспівав:

Вскую мя отринул есі
От лица своего...

Всі зареготали, а Оксана Іванівна почервоніла. Видно було, що диякон був безнадійно в неї закоханий.

Згодом диякон звівся з стільця, страшний, розкуйовджений і його бас заgrimів :

Ревела буря, дождь шумел...

А решта гостей підхопила :

Во мраке молния блистала!..

і почалась справжня весела вечеря.

Коли я опівночі опинився перед чистою білою дівочою постіллю, мені було соромно за себе. Я сів на стільці і кілька хвилин думав. Потім роздягся, перина м'яко обняла мене, і я відразу заснув.

XIV

Видно, я всім страшенно сподобався. Я ще спав, як прийшов монопольщик кликати мене до себе снідати. Всі мої посилення на те, що мені, мовляв, треба поспішати, не помогли.

— Ні шахта, ні служба від мене не втечуть,— казав він,— снідання вже готове, а жінка разом з Оксаною Іванівною на нас чекають, а до того ж надворі падає сніг, і от-от почнеться хуртовина.

Довелося скоритись, а що сніг не переставав, то наше снідання затяглось до пізньої ночі, і скільки ми всі і разом з дияконом переспівали пісень, злічити важко. Ліг я знову опівночі, щоб на третій день піти до старости, на четвертий до писаря, на п'ятий до диякона,— одно слово, таких гостинних людей я вперше зустрічав у своєму житті. Однак, справедливість вимагає сказати, що в даному разі я поводився зовсім легковажно; проте, саме були різдвяні свята, отже, можна було вибачити цим людям їхнє бажання погуляти з людиною, що бачила багато світу. Нарешті, я заявив, що завтра рушаю далі. Це надзвичайно засмутило диякона.

— Та куди ти підеш? — обіймав він мене.— Лишайся тут. Учителем станеш у нас другим, нам якраз такий потрібен. Я поклопочу за тебе перед о. Пахомієм!

— Зоставайтесь, зоставайтесь, я вас своїми кіньми одвезу до „Єлени!“— прохав староста.

Ні стати за вчителя, ні їхати на старостиних конях я не захотів. Тоді на прощання монопольщик улаштував такий пишний бенкет, що просто диво. Пам'ятаю, що під кінець диякон притискав мене до своїх широких грудей і, показуючи на вчительку, крізь сльози говорив:

— Бери її, бери!.. Віддаю її тобі!.. Вона, як квітка Сиона, засихає тут!..

— Я повернусь, я повернусь!— кричав я, намагаючись визволитись з його ведмежих обіймів.— Зрозумій, дияконе, що я повернусь!..

Другого дня селянські сани везли мене до станції, що була за вісім кілометрів від села. Злегка приморозило. Під полозками приємно скрипів сніг, навколо прослався білий степ, і по ньому тікали в далечінь понад шляхом телефонні стовпи. Я сидів тихо на санях і картав себе за те, що так загаяв кілька цих днів. Мені було соромно. Як це я, мрійник, людина, що збиралась агітувати за голубу, прекрасну Україну, як я допустився до того, що гуляв і пиячив з таким підозрілим товариством. Я й сам не знаю. Просто, це був один із тих випадків, коли людина зривається і падає вниз. Хто може виміряти безодні душі нашої? І хто знає, які там темні інстинкти й нахили ховаються?

Ми саме встигли до поїзду. А через дві години я встав на маленькому полустанкові „Єлена“. Шахта містилася серед голого степу. На чистому снігу було розкидано кілька брудних робітничих касарень; трохи оддалеки стояв двоповерховий будинок, де містилася контора й квартири службовців. Ліворуч паровичня, де попихкував локомотив, чорні гори вугілля, злегка вкриті снігом, шлак, увесь виселок—як на долоні. Я пішов до

контори. Відчинивши двері, я опинився в просторій кімнаті, де за столами сиділо кілька чоловіка службовців. Я звернувся до одного із них :

— Скажіть, будь ласка, де я можу бачити інженера, Петра Йвановича Сорокіна ?

— Сорокіна ? Демиде Йосиповичу,— гукнув він до сусіди,— ви не знаєте, Петро Йванович виїхав ?

— Так, виїхав.

— Сорокіна викликали до Харкова. Але є його замісник, зверніться до нього !

— А повернеться він скоро, не знаєте ?

— Єй — право не знаю. Та ви зайдіть до замісника, він вам скаже !

Я пройшов до замісника і розповів йому, що маю конфіденційного листа до Сорокіна, але його зараз немає на шахті, отож чи не буде він такий ласкавий сказати мені, коли він повернеться.

— Не раніше, як за два тижні !

Ця звістка боляче вразила мене. Що робити ?

Я вийшов на ганок і присів на сходах. Перед моїми очима слався все той самий білий, німий степ. Його тиші не порушувало навіть чмихання локомотива на паровичній. На колії стояло кілька вагонів, що їх навантажували вугіллям, там метушились чорні од сажі люди, а по естокаді безперервно лився чорний струмінь. Мимо пробіг собака, зупинився, понюхав мої чоботи і пішов геть. У голові в мене стояло :

— Що далі ?..

Знову блукання, голод, ненадійне завтра, невиразне майбутнє, і знову дорога, шляхи, випадкові ночліги. Холодний одчай опав мене, а в голові настирливо стукало :

— Що далі ?..

Раптом я вирішив повернутись до Сухої Балки,— так звалося село, де я ото погуляв цілий тиждень, і там пересидіти ці два тижні. Я пішов до полустанку і спитав, коли буде поїзд; відповіли, що не раніше ранку. Тоді я спитав, чи не знають, часом, скільки буде кілометрів до Сухої Балки. Сторож потер носа.

— Суха Балка? Суха Балка? Та, мабуть, верстов двадцять, коли не більше! Оце шлях до неї!— і він показав на стовпи.

Я вийшов на перон. Короткий зимовий день схилявся вже за південь. Передо мною горбився степ, тікаючи в далечінь. Над ним нависало важке олив'яне небо. Було тихо. Все так само пирскав ритмічно паровик.

— Вперед, чи назад? Чи чекати поїзда чи пішки піти до Сухої Балки? — може, в сотий раз запитував я сам себе.

— Вперед чи назад?..

— Назад!— вирішив я. — Назад!— і я звівся на ноги, окинувши ще раз обрій.

За три, найбільше за чотири, години я мав бути там. Я повернувся спиною до шахти і пішов на шлях. Стовпи тікали вперед. Швидко насувався вечір, небо спускалось ще нижче, і може за яких півтори години почало темніти. Повіяв вітер. Подих його був нерішучий, він ніби роздумував, чи починати йому гуляти по степових просторах чи, може, покищо перечекати. Я швидко йшов. Через кілька хвилин вітер подув дужче. Потім знов ущух, немов знесилений. Зате почав падати великий лапатий сніг, що відразу закрив увесь обрій. Сніг почав падати густіший, небо піднялося догори, від чого стало трохи видніше. Я добре бачив по стовпах, що шлях робить великий поворот. Щоб скоротити собі дорогу, я вирішив піти навпростець, не спускаючи з стовпів очей.

Не встиг я пройти й сотні кроків, як вітер, ніби степовий опришок, що зачаївся десь у балці, з такою силою вдарив на мене, що я примушений був повернутись до нього спиною. Він приніс з собою хмару снігу, що одразу заліпив мені очі. Коли я через хвилину розплющив їх, то ні стовпів, ні шляху не видно було. Все зникло, а навколо мене вирувала справжня снігова буря. Я добре знав, що йшов на схід, а стовпи і шлях були від мене ліворуч. Тому то я повернувся на півкола, втяг голову в плечі і пішов далі, не маючи сумніву, що за кілька хвилин я буду на шляху. Але минуло десять хвилин, потім двадцять, а під ногами я все ще не почував твердої дороги. Тоді я вирішив повернути на північ, щоб вийти на шлях, бо тепер мені здавалось, що я ніяк не міг його поминути. Вітер бив мені просто в обличчя, я примушений був майже шохвилини повертатись. Мені і в голову не спадало, що я вже збився з дороги. Завдання полягало в тому, щоб найти стовпи, бо вони мусіли бути десь тут. Проте, їх не було видно. Я знову зупинився, роздумуючи. Щоб не дати собі збитись, я пройшов іще кроків з двісті і спинився. Не видно було ні шляху, ні стовпів.

Тимчасом зовсім стемніло. Вітер набрав такої нечуваної сили, що буквально збивав мене з ніг. Він вив, стогнав, реготав, свистів, ревів, кричав такими страшними голосами, що в ньому людський голос був менше помітний, ніж пискотіння миші підчас гарматної канонади. Все потонуло в страшній білій імлі,— за два кроки нічого не видно було. Я знову став."

На мить мене зовсім оглушило виття вітру. Він крутив, рвав, гнав снігові вихори, сипав той сніг згори, рвав його з землі і кидав у небо. Важкий морок розстилався перед очима. В ньому все тонуло, а навколо

невимовне виття вітру, що в ньому вчувались дзвони, гавкання собак, розпачливі голоси та крики людей, гудки, шелест, зрадницьке шарудіння, гострий розбійницький посвист,— справжня какофонія звуків.

Що робити? В душу почала закрадатись тривога, потім мене опав страх, звірячий страх. Уперше майнуло в голові, що я остаточно збився з дороги.

— Та не може цього бути! — запевняв я самого себе і знову починав пригадувати всю дорогу від того самого моменту, як я покинув шахту. І шлях, і навіть шахта були десь недалеко, це факт. Але де вони, з якого боку? Я не міг сказати, де північ чи південь, де схід, а де захід. Становище моє ставало серйозним.

Звичайно, увесь той час, роздумуючи, не стояв я на місці, а певне, тупцював, бо як я не повертався спиною до вітру, він все таки завжди дув мені в обличчя, заліплюючи колючим снігом очі. В цьому сніговому океані я був тільки цяточкою, атомом, але цей атом не хотів скоритися і вмирати в степу. Коли я зрозумів, що мені загрожує смертельна небезпека, я вирішив боротись. Ні, чортового батька, і стихії не так то легко мене збороти! До останньої краплини життя, до останнього подиху, рачки буду лізти, але не впаду, не ляжу, не піддамся. Всього мене охопила якась зухвалість, мені навіть починав подобатись цей герць із стихією. Не віддам! Не скорюсь! — кидав я когось мовчазний виклик і раптом закричав на всі груди:

— Ого-го-го-го-го!..

Але мій крик потонув серед виття вітру, так що я навіть свого власного голосу не почув.

— Ого-го-го-го-го!.. — закричав я ще дужче і, підставивши спину вітрові, побіг.

— Ого-го-го-го-го!.. — кричав я знову і все біг, та біг, ніби хотів випередити вітер, ніби хотів спіймати свого ворога. Провалюючись по коліна в снігу, я біг доти, поки сорочка не стала на мені мокра.

Навколо був хаос. І мій крик тонув у ньому, так що його зовсім не чути було. Проте я не зважав на це. Намагаючись перекричати вітер, я не переставав гукати і швидко йшов туди, куди мене гнав вітер. Я вимахував руками, ніби хотів схопити демона вітру, боротись з ним, змагатись, повалити мертвим його на землю. І в цьому запалі у мене не переставало зриватися з уст:

— Ого-го-го-го-го!.. Ого-го-го-го-го!..

Раптом я зупинився. Вітер не тільки не вщухав, а, навпаки, ще дужчав. Я зрозумів, що боротьба буде серйозна, і нерозумно було з мого боку так безглуздо розтрачувати свої сили; треба їх берегти. Свою витривалість і міць своїх ніг я знав. „Снігу в степу було не так багато, отже, треба було заспокоїтись, зменшити ходу і спокійно мислити, а не губити голови.— „Ти мусиш іти, іти й іти просто вперед хоч і цілу ніч!“ — казав я сам собі.— „Раніш чи пізніш, а на якусь оселю наткнешся!“ — Я пішов повільніше, більше не кричав, не лютував, не лаявся. Але тут почались інші труднощі. Місцевість почалась нерівна. Часто траплялись балки, занесені по самі береги снігом. Я провалювався аж по шию в сніг і вилазити з нього було дуже важко. Помітити раніше ті балки і обійти їх не було ніякої можливості, бо даліше кількох кроків нічого не було видно. Кожна така балка варта була півгодинної ходи, так багато відбирала вона сили. Я йшов серед чорної темряви. Далі справи пішли ще гірше. Провалившись

раз у сніг, я почув, як мені за халяву потекла вода. Мене при цьому охопив такий жах, що я на хвилину завмер. Це, мабуть, була якась неглибока степова річка. Ступивши кілька кроків вперед, я опинився на твердому березі. Коли виліз на гору, то для того, щоб зігрітись, я знову побіг і через годину знову шубовснув майже по коліна в воду.— “Що за чорт!” — вилаявся я.— „Так і справді можна втопитись!” — Мені почав дошкуляти холод, а це було страшніше від вітру й завірюхи. Сніг з мокрого ставав сухим і шелестів і шарудів по землі, як пісок. Мерзли ноги. Тоді я сів на снігу, роззувся, викрутив онучі й мокрі холоші, і коли взувся, то відразу ж відчув, що йти стало краще.— „Не здамся, не здамся!” — говорив я, але вже без зухвалости, без виклику.

Вітер рвав і лютував. Не переставало сипати снігом. Яка пора ночі була, я не знав; скільки я пройшов верстов, мені було невідомо, де я був, так само не знав. Я ще з сили не вибився, але втома починала даватися в знаки. Потім вітер ніби трохи ушух. Я опинився в широкій балці, де серединою чорніла широка смуга.— „Річка!” — майнуло мені в голові. Поки я дивився на річку, мої очі прикувало щось друге: на тому березі я побачив великого собаку, що повільно ступав по снігу. Я зрадів.— „Це знак, що недалеко повинно бути село!” — подумав я.— „Треба прислухатись!” — Собака наближався. Потім із степу виринув другий; вони обидва зупинились і повернули до мене свої гострі морди. Я вже ладен був до них ласкаво сказати: — „Цю - цю!” — коли побачив, що очі в них світились зеленкуватим вогнем. Ті четверо вогників так і вп'ялись у мене. І шапка полізла мені догори, від жаху однялися ноги.— „Вовки!” — прорізало мені

мозок. Я загубив здатність рухатись. Вовки дивилися на мене, я на них. Зброї в мене не було ніякої, крім невеликого ножа.— „А що, як тут їх ще більше є? “— подумав я.— „Тоді, виходить, мені смерть!“ — Я обережно став посуватися вздовж берега, вовки теж. Я зупинився, вони теж. А навколо виє вітер, мете страшна завірюха і нас відділяла неширока смуга води. Раптом вовки почали виявляти нетерплячість. Один з них почав бігати сюди й туди по березі, а другий присів на задні лапи і довго й протягло завив. Годі передати, яке страшне й невимовне вражіння справило на мене це виття. Це був крик, що ніби вирвався з глибин історії живих істот, це був поклик і разом скарга, це був клич і безсилля. Я думав, що вони зараз плигнуть у воду, щоб кинутись на мене, і зібрався боротись до останку. Але плигнути вони чомусь не зважились, і тоді обидва підняли догори свої гострі морди і так завили, що я зірвався з місця й побіг. Я біг уздовж річки, провалювався в снігу, біг доти, поки, зовсім знесилений, упав. Лежав кілька хвилин нерухомо а мені вчувалось, що вовки вже наближаються на мене. Щось зашаруділо біля мене. Я звів голову. Нікого. Тільки виття вітру і шелест снігу. Я весь трусився, холод пронизав мене наскрізь до останньої кісточки, кров починала в мене холонуту. Вставати не хотілося.

Неймовірним зусиллям волі я все ж примусив себе встати. Був ніби п'яний і хитався. Якесь передчуття підказало мені, що небезпека минула. Я оглянувся, все ще не вірячи тому, що врятувався, і пішов далі.

Це був страшний герць. Я падав від утоми, відпочивав кілька хвилин, підводився, ішов, знову падав

і знову йшов. Мені дзвеніло у вухах, перед очима крутились червоні, жовті й зелені кола, серце калатало, кров бурхливо приливала до скронь. Здавалось, що я от-от упаду і вже більше не встану.

Буря скаженіла, холод збільшувався, я борсався в цьому океані снігу й вітру і, нарешті, почав розпачливо кричати про рятунок. Я зовсім виснажився. Я спинився, і сльози здушили мені горло. Невже смерть серед цієї снігової пустелі? Мені приємно починала крутитись голова. Якась щаслива теплота розлилась по всьому тілу. Повіки стали важкими. Налягав сон. Лягти і заснути...

Але це був тільки напад кволости. Через хвилину я вже скинув із себе це одубіння. Жадоба боротьби за своє життя знову прокинулася в мені. Ще не всі сили покинули мене. Я розумів, що коли я ляжу, то вже більше не встану. Отже треба йти. І я пішов, майже вже нічого не розуміючи; напямом я вже давно загубив, я крутився, як пійманий у пастку звір, не знаючи, як вирватись із цієї снігової завіси. Раптом попереду щось зачорніло. В мені спалахнула радість. Надія, що це могла бути людська оселя, надала мені сили. З великими зусиллями я став пробиватись крізь високі замети до того, що я вважав за людське житло. Але мене чекало жорстоке розчарування—то були тільки два ожереди соломи. Я обійшов їх двічі навколо. У мене були сірники, отже я надумався запалити ці ожереди, розпалити серед снігової бурі це велетенське багаття і біля його вогню та в теплі діждати ранку. Вирішивши так, я почав лізти до скирдів. Це було не легко, бо кругом понамітало такі замети, що я провалювався в них мало не з головою. Все ж, після кількох спроб, я доліз до одного з них, зайшов з того боку,

де був менший вітер і засвітив сірника. Але солома була мокра і змерзлась, отже треба було насмикати сухої. Солома так злежалася, що була як камінь. Я був виснажений, руки померзли, з пальців ішла кров. Із слізьми, лайкою та одчасем я примушений був облишити всі ці спроби. Надія на порятунок згасала, розпука все більше опадала мене, ночі не видно було кінця, буря все ревла, сніг сипав, ноги дубіли, сорочка примерзла до спини. Кінець!

Я ввесь, здавалось, вичерпався і мені нічого не залишалось, як скоритись. Та я вирішив зробити останнє зусилля і спробувати врятуватись. Може, недалеко є якесь село, може воно тут десь зовсім близько, за кілька сот кроків від цих ожередів, може, я вже кручусь біля самих хат. Умирати й коритись рано. Раз ще можеш рухатись, іди, іди!.. Не стій, а йди!..

Я пробився назад крізь замети, хоч мені й шкода було кидати скирди, і пішов. За хвилину скирди сховалися в завірюсі, я знову був сам один серед степу, вітру й бурі.

Далі я вже не пам'ятаю добре, що зо мною було, скільки часу я йшов. Пам'ятаю тільки, що я щось кричав, балакав сам з собою, плакав, проклинав увесь світ, лаявся, каюся. Передо мною майнуло материне обличчя, журне і в сльозах, потім я побачив батька, звідкілясь з'явилась мачуха і погрозила мені пальцем, побачив зелену леваду, широкий плес річки, очерет, як стінка, задзвонили дзвони, перед очима закрутились кола, я щось крикнув і впав. За секунду перед тим, як я втратив свідомість, моя рука, я це добре пам'ятаю, торкнулась якоїсь стіни. — „Порятунок!“ — іскрою пробігло мені в голові, але ні встати, ні кричати, ні гукати про допомогу я вже не мав більше сили.

В уяві виникли образи—Оксана Іванівна, староста, вусатий монопольщик, Степан, Марія, з'явився на мить Пьотра, Віра, Лена, все швидше й швидше крутились вони передо мною. Здається, я ще раз крикнув. Востаннє.

Потім морок покрив мене, і я потонув у ньому.

Кінець першої книги

